

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д. 13.18.580 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 371.32.372.8(575.2)(043.3)**

МАМАТОВА КЫЙБАТКАН БУРГОВАЕВНА

**КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА ЖОГОРКУ ОКУУ
ЖАЙЛАРЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ
ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: педагогика
илимдеринин доктору, профессор
Чыманов Жеңишбек Арыпович

Бишкек - 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3	
I ГЛАВА		
Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары октуунун жалпы маселелери		
1.1 Кыргызстанда көп тилде билим берүүнүн тарыхы, азыркы абалы жана аны өркүндөтүүнүн багыттары.....	8	
1.2 Көп тилде билим берүүнүн лингвистикалык маселелери.....	30	
I глава боюнча корутунду.....	38	
II ГЛАВА		
Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору		40
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору.....	41	
2.2. Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары.....	47	
II глава боюнча корутунду.....	74	
III ГЛАВА		
Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы		
3.1 ЖОЖдордо көп тилде билим берүүнүн дидактикалык талаптары жана принциптери.		
3.1.1. Дидактикалык талаптар.....	77	
3.1.2. Дидактикалык принциптер.....	89	
3.2 ЖОЖдордо кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары колдонуу.....	119	
3.3 Көп тилде билим берүүдө кыргыз тилин орус жана англис тилдери менен салыштырып окутууда текст менен иштөөнүн жолдору.....	136	
III глава боюнча корутунду.....	155	
ЖАЛПЫ КОРТУНДУ	158	
ПРАКТИКАЛЫКСУНУШТАР	160	
ПАЙДАЛАНЫЛГАНАДАБИЯТТАР	161	
ТИРКЕМЕЛЕР	176	

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүүнү өркүндөтүү социалдык, саясий, экономикалык, маданий ж.б. зарылдыктардан улам пайда болууда. Кыргызстан БУУ, ЮНЕСКО, ОБСЕ сыяктуу дүйнөлүк уюмдардан тартып, КМШ, ШКУ, ЕАЭС сыяктуу регионалдык бирикме-уюмдарга мүчө болуп, саясий-экономикалык маданий, илимий, билим берүү боюнча тыгыз кызматташтыктар, алака-байланыштар жыл өткөн сайын күч алып келет. Кыргызстанда туризмдин акырындап өнүгүшү менен келген туристтерге чет тилдерде кызмат көрсөтүү, чет элдик компанияларда кыргыз жарандарынын иштөө мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылышы, чет өлкөлөрдө билим алып, адистиктерге ээ болуу мүмкүнчүлүктөрүнүн пайда болушу да көп тилде билим берүүнү өркүндөтүүгө өбөлгө түздү.

Мына ушундан улам Кыргыз республикасында “Көп тилде билим берүү программасын” системалуу түрдө киргизүү зарылдыгы пайда болду. Бул маселе боюнча бир нече маанилүү окуу-нормативдик документтер (2009, 2014), көп тилде билим берүүнү жүзөгө ашыруу боюнча долбоорлор, колдонмолор (2017) жарык көрүп, ар кандай иш-аракеттер жүргүзүлүүдө.

Көп тилде билим берүү боюнча белгилүү дүйнөлүк жана КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары К.Бейкер (2006), У.Вайнрайх (1972), Дж. Бэнкс (2001), Д.Марш (2002), Дж.Камминс (2001), А.Е.Супрун (1997), Ю.Д.Дешериев, И.Ф.Протченко (1972), К.З.Закирьянов (1984), М.Р.Кондубаева (2012), Б.А.Жетписбаева (2009) ж.б. эмгектеринде кеңири изилдөөгө алынган.

Эне тилди экинчи тил жана чет тили катары окутуунун методикасы боюнча КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуу-методисттеринин ондогон эмгектери жарык көрүп практикада натыйжалуу колдонулуп келе жатат. Бул проблемага Б.В.Беляев, В.А.Виноградов, Е.М.Верещагин, И.А.Зимняя, В.Г.Костомаров, Г.А.Китайгородская, А.А.Леонтьев, Е.И.Пассов,

В.Л.Скалкин, М.Б.Успенский, А.П.Старков, Г.В.Рогова, М.А.Майорова, Е.С.Устинова, М.С.Ильин, Н.И.Жинкин, Н.Е.Кузовлева, А.Е.Супрун, К.З.Закирьянов ж.б. окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан. Россияда көп тилдүүлүккө окутуп-үйрөтүү маселеси алгылыктуу деңгээлде жолго коюлган болсо, Казакстанда үч тилде билим берүү системасы расмий түрдө киргизилген. Ал эми бизде көп тилдүүлүккө окутуп-үйрөтүү иши мына эми жаңыдан гана колго алынууда деп айтууга толук негиз бар.

Кыргызстанда кыргыз жана орус тилдерин окутуунун методикасына салым кошкон П.И.Харакоз, Л.А.Шейман, Э.Ш.Абдулина, А.Орусбаев, В.Г.Каменецкая, М.Х.Манликова, К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов, К.Д.Добаев, Н.А.Ахметова, Ү.Б.Култаева, С.Рысбаев, Ж.Чыманов, К.Биялиев, В.И.Мусаева, А.Мукамбетова ж.б. окумуштуулардын эмгектери бар.

Көп тилде билим берүүнү турмушка ашыруу иш-аракеттери жаңыдан колго алына баштады. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү шартында азыркы талаптарга ылайык компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологияларын иштеп чыгуу зарылдыгы пайда болду.

Бул диссертациялык **иштин темасынын актуалдуулугу** көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуунун методикасына арналгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы: Изилдөө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын илимий изилдөө ишинин алкагында жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасын иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, колдонууга сунуш кылуу.

Коюлган максатка ылайык изилдөөгө төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

– тилди экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча чет элдик, ата мекендик окумуштуулардын теориялык-методологиялык, педагогикалык, лингвистикалык эмгектерин, кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуу боюнча эмгектерин, окуу-нормативдик документтерди талдоо, жалпылаштыруу, өркүндөтүүнүн багыттарын аныктоо;

– көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуунун абалын талдоо, студенттердин кыргыз тилиндеги коммуникативдик, этномаданий, тилдик компетенттүүлүктөрүнүн калыптанышын талдоо;

– кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык принциптерин аныктоо; көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун интерактивдүү методдорун, формаларын, ык-жолдорун жана натыйжалуу каражаттарын аныктоо;

– иштелип чыккан методиканын жыйынтыктарынын натыйжалуулугун педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун азыркы талаптарга ылайык дидактикалык принциптеринин аныкталышында;

– көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун лингвистикалык маселелери чечмеленип, кыргыз тилин англис жана орус тилдери менен салыштырып окутуунун интерактивдүү ык-жолдорунун сунуш кылынышында;

– кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасынын азыркы илимий-методикалык жетишкендиктерге таянып иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү методикалык сунуштар кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутууну өркүндөтүүгө, сабак

процессинин натыйжалуулугун арттырууга, окуу китептеринин сапатын жакшыртууга бир катар керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргызстандын жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү шартында окутууга байланыштуу азыркы теориялык-методологиялык, психо-педагогикалык, лингвистикалык, лингводидактикалык эмгектерди, окуу-нормативдик документтерди талдоо жалпылаштыруу кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кыргыз, орус жана англис тилдерин карым-катышта окутуунун салыштырма-тектештирме методдорун азыркы илимий-методиканын, заманбап технологиялардын негизинде жаңыдан иштеп чыгуунун зарылдыгы тастыктады.

2. Кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасын өркүндөтүү окутуунун лингводидактикалык негиздерин жана дидактикалык принциптерин аныктоо менен тыгыз байланышта каралышы зарыл. Окутуунун салттуу жана инновациялык интерактивдүү методдорун, студенттердин көп маданияттуу баарлашууларынын активдүүлүгү, коммуникативдик компетенттүүлүк менен катар эле көп маданияттуу компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган көнүгүүлөр менен тапшырмалардын системасын, ролдук оюндарды, көркөм жана публицистикалык тексттер менен иштөө, кластер түзүү, тесттерди алуу сыяктуу технологияларды окуу процессинде активдүү колдонуу зарыл.

3. Кыргызстандын жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында орус жана англис тилдери менен салыштырып окутуунун методикасын өркүндөтүү, эксперименттик иштердин жыйынтыктары көрсөткөндөй, көп тилдүү жана көп маданияттуу компетенцияларды калыптандыруу эне тилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу

менен кыргыз, орус жана англис тилдерин окутууда интерактивдүү методдорду, технологияларды пайдаланууну талап кылат.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: чет өлкөлүк жана ата мекендик педагог-окумуштуулардын эмгектери, нормативдик документтер кыргыз тилин экинчи тил катары орус, англис тилдери менен салыштырып окутуунун интерактивдүү методдору, эксперименттик иш-аракеттер, корутунду жана практикалык сунуштар изденүүчү тарабынан жекече иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары кафедранын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Атайын ачык сабактар өтүлүп, алар талкууланды. Макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн толук жарыяланышы: изилдөөдөн алынган натыйжалар эл аралык жана республикалык илимий конференциянын жыйнактарында, илимий-практикалык журналдарда, ЖОЖдордун Жарчыларына жарыяланды. Бардыгы 15 макала жарык көрдү.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: диссертация киришүүдөн, үч глава жана алардын корутундуларынан, жалпы корутунду жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (176) жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 198 бет, анын ичинен диссертациянын тексти – 160 бет.

I ГЛАВА

КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.2. Кыргызстанда көп тилде билим берүүнүн тарыхы, азыркы абалы жана аны өркүндөтүүнүн багыттары

Кыргыз Республикасында жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде) орто жана жогорку окуу жайларында эки же андан көп тилдерди окутуу совет мезгилинде эле кеңири практикаланган. Атап айтсак, кыргыз тили, орус тили жана чет тилдердин бири (негизинен англис, немис жана француз тилдеринин бири) орто мектепте, жогорку окуу жайларында милдеттүү предметтер катары окутулган. Бирок бир нече тилдерди ал кездеги окутуп-үйрөтүүнү “көп тилде билим берүү” деп атоого мүмкүн эмес болгон. Анткени окутулган тилдер окуу программасындагы башка предметтер сыяктуу өз алдынча сабак катары гана өтүлгөн. Окуучулар менен студенттер эне тилинен, экинчи тилден жана чет тилден керектүү билгичтиктер менен көнүгүүлөргө ээ боло алышкан эмес. Кыргыз, өзбек, тажик ж.б. тилдерде окуган окуучулар орус жана чет тилдерин билишпесе, орус тилдүү окуучулар кыргыз, өзбек ж.б. тилдерди өздөштүрүшкөн эмес. Бул көрүнүш төмөнкүдөй жагдай шарттар менен түшүндүрүлөт:

Биринчи, тилдер мектептин, окуу жайынын окуу программаларына милдеттүү киргизилген өзүнчө предмет катары гана каралган.

Экинчи, өткөн XX кылымдын 30-жылдарынан тартып “тилди окутуунун мазмунун грамматика түзөт” деген түшүнүк бекем орун алып, тилди окутуп-үйрөтүүдө бул талап бекем сакталган.

Үчүнчү, жогорку талапка ылайык, кайсы гана тил окутулбасын ал грамматикалык-теориялык маалыматтарды жаттатуу жана аларга ылайык тилден бир эки мисал келтирүү менен чектелген.

Демек, бул процесстерди “көп тилдерди окутуу” деп аныктоого болот “Көп тилдерди окутуу” менен “көп тилде билим берүү” бир эле түшүнүк эмес, алар бири-биринен айырмаланган таалим-тарбия берүү процесстери болуп саналат. “Көп тилдерди окутуу” – бул эки же андан ашык тилдерди өз-өзүнчө предмет, сабак катары гана окутуу.

Ал эми “көп тилде билим берүүгө” жогоркудай кылып кыскача түшүнүк берүү, түшүндүрүү мүмкүн эмес. **Көп тилде билим берүү** – бул:

- окуучунун (өспүрүмдүн) бир нече тилде сүйлөй алуусу;
- тил же тилдер билим алуунун каражаты болушу;
- көп тилде билим алуу демек, көп маданиятты өздөштүрүү;
- ар кандай чөйрөдө, түрдүү кырдаалдарда ал чөйрө колдонгон тилде баарлаша алуу;
- окуп-үйрөнгөн бардык тилдерде белгиленген компетенттүүлүктөргө, айрыкча коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ болуу;
- өздөштүргөн тилдерди кептин оозеки жана жазуу формаларында жетиштүү деңгэлде колдоно билүү ж.б.

Көп тилде билим берүүнүн азыркы абалын талдап-баалоо, ага ылайык өркүндөтүүнүн келечектүү багыттарын аныктоо үчүн анын калыптаныш тарыхына кыскача токтолууга туура келет. Ал үчүн көп тилде билим берүүнүн саясий, социалдык-тарыхый, маданий жана азыркы коомдук шарттарына, өбөлгөлөрүнө кайрылуу зарыл. Мында социалдык-маданий кырдаалдарга өзгөчө көңүл бурууну туура көрөбүз.

Коомдун өнүгүшүнүн белгилүү этаптары өзүнө мүнөздүү болгон, өзү талап кылып, өзү муктаж болгон социалдык системасын калыптандырат, өнүктүрөт. Коом өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө үстөмдүк кылган социалдык-маданий системанын мыйзамына баш ийет. Коомго, өнүгүүгө болгон көз караштын бир тибинен экинчисине өтүү социалдык түзүмдөрдүн жана маданий өнүгүүнүн жаңы үлгүлөрүн жаратат. Азыркы учурда бир улут өзүнчө бөлүнгөн топ катары жашай баштайт. Профессор

А.О.Орусбаев социолингвистикалык көз караштан алганда кыргыз адабий тилинин өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүгү анын кыргыз элинин социалдык жана маданий жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө иштегенинен көрөт. Бул учурда окутуу билим берүү системасынын жана жаштарды кесиптик даярдоонун бардык бөлүмдөрүндө жүргүзүлөт; мезгилдүү басма сөз өнүгөт, газеталар, журналдар коомдук-саясий адабияттар, басылып чыгат, радио жана телеберүүлөр жүзөгө ашырылат, кинофильмдер башка тилдерден которулуп дубляждат, театрлар жана дагы башка маданий-массалык мекемелер түрдүү тилдерди колдонот. Коомдогу өнүккөн кыргыз-орус кош тилдүүлүгү башка тилдердин да колдонулушуна шарт түзөт.

Улуттар аралык баарлашуу, карым-катнаш социомаданияттын калыптануу процессин аныктоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз жана орус элдеринин, алардын тилдеринин, маданияттарынын карым катышы, мамилелери эки этапта өнүккөн. Биринчи этап Кыргызстан Россия империясынын курамына алынган XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта орус маданияты кыргыз элинин маданиятына таасирин, тийгизип баштайт.

Совет дооруна чейинки орус-кыргыз мамилелеринин экинчи этабы Россия империясынын Кыргызстандагы саясатынын өзгөртүлүүсү менен башталат. “Мындайда жергиликтүү калк жана жер которуп келген орус калкынын ортосунда сөзсүз келип чыкчу социалдык-экономикалык мамилелер, ар башка улуттардын жана этностордун өкүлдөрүнүн ич ара алака-катыш түзүүгө карата табигый каалоолору менен коштолбой коюшу мүмкүн эмес эле”, - деп белгилеген А.Орусбаев [120,26-б.]. Октябрь төңкөрүшүнө чейинки мезгилдерде Кыргызстандын территориясында орус-тузем мектептерин, кыргыздарды жана орустарды айыл чарбасын жүргүзүү көндүмдөрүнө үйрөтүп-окутуучу атайын мектептерди, орус тилин иш жүзүндө үйрөнүүнү каалоочулар үчүн кечки курстарды уюштуруу жана ачуу падыша өкмөтүнүн жергиликтүү калкты

орусташтырууга умтулуусунун негиздүү себептеринин бири болгон. Мисалы, Токмок шаарынын тургундары (кыргыздар, дунгандар, өзбектер) Түркстан аймагынын элдик окуу жайларынын башкы инспекторуна мындай деп кайрылышкан: “Мезгил-доор өзгөрүлдү, балдарды өзүбүзчө окуткан жетишсиз болуп калды, аларды орус билимине жана сабаттуулугуна үйрөтүү зарылдыгы келип чыкты” [77,79-28-бб.].

Кыргызстандын аймагында жашап жаткан орустар жана украиндыктар жергиликтүү шарттарга жетиштүү тез ыңгайлашышты жана кыргыз тилин үйрөнүүгө жетишишти, “кыргыз-орус”, “орус-кыргыз” эки тараптуу кош тилдүүлүгү жаралды. Совет мезгилинде орус-кыргыз мамилелери жаңы мүнөздү алып баштады, этнотилдик кырдаал өзгөрүлдү. Социомаданий процесстер орустардын жана кыргыздардын массалык аң-сезиминде интернационалдык коммуникациялык көндүмдөрдү өздөштүрүүлөрү башталган.

Социалдык саясаттын жана билим берүүнүн өз ара байланышы мамлекеттин жана коомдун жашоосундагы бөлүп алгыс биримдик болуп эсептелинет. Көрүнүктүү педагог Януш Корчактын: “Коомду өзгөртүү үчүн, адамды тарбиялоо керек”, - деп айтканы белгилүү. Педагогиканын тарыхынан көрүнүктүү ишмерлердин жана окумуштуулардын аты-жөндөрүн атап кетсе болот, булар көптөгөн жылдар аралыгында өсүп жаткан муунду тарбиялоонун системасын иштеп чыгышкан. Д.К.Ушинский билим берүүнүн демократиялаштыруунун педагогикалык системасын иштеп чыккан [155]. Алар:

- 1.Окутуу баланын жаш курагына жана жекече бөтөнчөлүктөрүнө ылайык келүүсү;
- 2.Окутуунун көрсөтмөлүү болушу;
- 3.Окутуу окуучунун инсандыгын өнүктүрүүгө ылайык келиши ж.б.

Тарбиялоонун проблемалары улуттук-тилдик саясатты түзүп, калыптандыруу менен тыгыз байланыштуу. Алып карасак, А.О.Орусбаев

республикадагы улуттук-тилдик саясатты мүнөздөө менен, анын ашкере саясатташууга кабылганын белгилеген.

Профессор К.К.Сартбаев кыргыз тилин өнүктүрүүдө эки доор-мезгилди бөлүп көрсөтөт: улуттукка чейинки жана Улуу Октябрь төңкөрүшүнөн кийинки. Улуттукка чейинки мезгил Кыргызстандын Россиянын курамына (1863) ыктыярдуу кирген учурга чейин анын аймагында конфессионалдык деп аталган, башкача айтканда, диний мектептер иш алып барганы менен мүнөздүү. Молдолор балдарды мусулмандык дин ишенимине үйрөтүшкөн. Андан соң жаңы тартип мектептери пайда болду, буларда кедейдин балдары окуй алышкан эмес. Кыргызстандын Россиянын курамына ыктыярдуу кириши прогрессивдүү мааниге ээ болгон. Кыргыз элинин орус эли менен байланыштары чындалып бекемделген. 1886-жылы Кыргызстандын аймагында орус-тузем мектептери аз болуп, 1914-жылы аларда бардыгы 300 окуучу гана билим алган. Андан да бул мектептерде артыкчылыктуу социалдык катмарлардын балдары гана билим алышкан. Бирок туземдик мектептердин ролу кыйла олуттуу болгон, неге дегенде алар республиканын билим берүүчүлүк системасын өнүктүрүүдө оң ролду ойношту. Жогору алынган типтеги мектептер XIXкылымдын аягында уюштурулуп баштаган. Биринчи орус башталгыч мектеби 1874-жылы окутуу орус тилиндеги мектептер ачылып баштаган.

Кыргыз тилинин кыргыз улуттук маданиятындагы ролун ачып берүү менен А.О.Орусбаев минтип жазган: “Кыргыз тили (ар кандай тил) алака-катыштын жана дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты, анык болууну кайрадан өзгөртүп түзүүнүн куралы катары аракетте болду жана кызмат кылды, элдин тарыхый эс-тутумунун жана азыркы учурдун интеллектуалдык маалыматынын сактоочусу болуп эсептелинет” [120].

Союздун кыйрашы менен маданият аралык коммуникациялык процесстердин кризиси келип чыкты, анткен менен Кыргызстандын жашоочулары үчүн орус тилин үйрөнүүнүн ролу төмөндөгөн жок, неге

дегенде “Кыргыз Республикасынын аймагында 117ден көбүрөөк улуттардын жана элдердин өкүлдөрү жашайт.

Түпкү калктын тилин башка улуттук тилдердин өкүлдөрүнүн үйрөнүүсү улуттук салттарды жана маданиятты өздөштүрүүнүн адамдардын тажрыйбасы, аң-сезими менен эс-тутумун байытуунун эбегейсиз зор каражаты болуп саналат. А.О.Орусбаев орус тилинин кандай болсо, так эле ошондой кыргыз тилинин ролун баса белгилөө менен алардын социалдык функциялары жөнүндө төмөнкүдөй деп жазат: “Кыргыз жана орус тилдери бири-бири менен ынтымакта жанаша өмүр сүрүшү керек жана алардын ар бири өздөрүнө тийиштүү социалдык функцияларды аткаруулары зарыл. Мында кыргыз тили – республикадагы мамлекеттик тил катары, ал эми орус тили бүткүл өлкөнүн аймагында колдонулуучу улуттар аралык жана дүйнөлүк алака-катыш каражаты катары иш алып барганы ылайык. Бул экөөнүн функциялары кайсы бир коомдук чөйрөлөрдө чогуу аракетте болушу мүмкүн, ал эми башка учурларда өз-өзүнчө колдонулуусу ыктымал, бирок эч качан республиканын мамлекеттик тили жана федерациянын жалпы мамлекеттик тили бардык коомдук функцияларды реалдуу түрдө бирдей өлчөмдө аткара алышпайт”. Андан ары А.Орусбаев колдонуудагы тилдердин өз ара катышын изилдөө менен, “...орус тили улуттар аралык алака-катыштын тили катары кыргыз тили менен бирдикте 67 чөйрөдө жана чакан чөйрөлөрдө аракетте болот, ошондой эле кыргыз тили иштебеген чөйрөлөрдө дагы колдонулат. Мындай учурларга, мисалы, аба катнашы, байланыш, илимдин табигый-техникалык тармактары, өнөр жай өндүрүшүнүн айрым чөйрөлөрү (прибор куруу, гидроэнергетика ж.б.) тийиштүү. Бул жерде орус тили чоң функционалдык жана ички түзүмдүк мүмкүнчүлүктөргө объективдүү түрдө ээлик кылат. Анткен менен көптөгөн техникалык жана илимий терминдерди кыргыз тилине которууга аракеттенүү жагдайлары белгилүү” экендигин айткан [120].

Элдердин ортосундагы мамилелер мындан ары да өүнгө берет жана тилдер өз ара таасир этишүүлөрү аркылуу бири-бирин толуктай берет. Эки же андан көп тилдердин бир эле өлкөдө, бир коомдо эриш-аркак, өз ара карым-катышта, байланышта колдонулушу коомдун өнүгүшү менен түшүндүрүлөт. Социомаданий системанын түзүлүшү коомдун экономикалык саясий багыты жана өнүгүшүндө чечүүчү мааниге ээ болот.

Соңку мезгилде тилди же тилдерди окутууда аны жөн гана маалымат берүүнүн же турмушту таанып-билүүнүн куралы эмес, улуттун туюм түшүнүгүнүн уюткусу, анын маданиятынын мөөр-тамгасы катары караган багыт улам өрүштөнүп баратат. Мындай илимий-педагогикалык өңүттүн башаты В.Гумбольдт, А.А.Потябня, К.Фосслер сыяктуу тилчи окумуштуулардын эмектеринде негизделген. Вильгельм фон Гумбольдт минтип жазат: “Тилдердин келип чыгышы бул рухий күчтүн келип чыгышынын себептери менен шартталат, ошол эле учурда тил рухий күчтүн туруктуу шыктандыруучу өбөлгөсү да болуп саналат. Тил менен рухий күч бири биринен бөлөк же биринин артынан бири ээрчип өнүкпөйт, ал акыл-эс, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн ажырагыс иш-аракети болуп эсептелет. Эл өзүнүн тилин ага өз тереңинен эркин өнүгүүгө шарт түзүү менен адамдын иш-аракетинин куралы катары жаратат. Ошону менен бирге эле ал изденет жана мындан кандайдыр бир реалдуулукту, жаңылыкты, бийиктикти табат. Ошентип, ал бул жолдо поэтикалык чыгармачылыктын жана философиялык даанышмандыктын мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, ошол эле учурда ал өзүнүн тилине таасир тийгизет. Ар түрдүү тилдер деген бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул ошол нерсени ар башкача көрүү” [39]. Бул түшүндүрмөнү тилди этнолингвистикалык өңүттө таанып-билүүнүн аныктамасы катары алууга болот.

Тил турмуш чындыгын чагылдырып гана койбостон, аны чечмелеп да турат. Адам дал ошол тил түзгөн бөтөнчө бир турмуш чындыгынын алкагында жашайт. Залкар ойчул М.Хайдеггер тилди “дүйнөнүн үйү” деп атайт. Элибиз да “Өнөр алды – кызыл тил” деп, бардык өнөрдүн ичинен ага

өзгөчө баа берген. Демек, илимде ар бир түйүндүү түшүнүктүн “үйүндө” бир нече күн түнөп чыкпай адамдын таанып-билүүсү, дүйнөнүн тилдик сүрөттөлүшүн толук аңдап биле албайт. Ансыз, улуттук дүйнө-тааным, улуттук маданият, улуттук жан дүйнө сыяктуу көп сайлуу көрүнүштөрдүн төркүнү терең ачылбай кала берет.

Көп тилде билим берүү – бул конкретүү инсандын билим алуу каражаты катары кеминде үч тилди пайдалануусу, ал тилдерди өз-өзүнчө бөлөк сактабай, бүтүндөй тилдик тажрыйбасынын негизинде тилдерди байланыштыра колдонуу менен коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруусу. Бул терминди ЮНЕСКОнун 1999-жылы 12-резолюциясында киргизген жана ал билим берүүдө кеминде үч тилди: эне тилин, мамлекеттик (national) жана эл аралык тилдерди колдонууну билдирет.

Ар кандай тилдерде сүйлөшө билүү (эне тилде, мамлекеттик, расмий, чет тилде) индивиддин инсандык өсүүсү, өзү туулуп – өскөн жана ага чоочун чөйрөдө социалдык жана жарандык жакындашуусу, адаптацияланышы жана ийгиликтүү иштеши үчүн кардиналдуу факторлордун бири болуп саналат. Окуу процессин уюштуруу көз карашынан алганда айырмалана турган учурлар:

- а) тилди предмет катары окутуу;
- б) тилди башка предметтерди окуп үйрөнүү үчүн каражат катары пайдалануу (көп тилде билим берүү).

Азыркы Кыргызстандагы тил саясатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси абдан курч бойдон калууда. Мамлекеттик тил республиканын бардык окуу жайларында окутулуп жаткандыгына карабастан, кыргыз тили эне тили болуп эсептелбеген жарандардын ондон бир бөлүгү гана бул тилди билет. Ошол эле учурда орус тилдүү мектептердин бүтүрүүчүлөрү мамлекеттик тилди билбеген сыяктуу эле, кыргыз, өзбек, тажик тилдүү мектептердин бүтүрүүчүлөрү расмий тилди

талаптагыдай деңгээлде билбейт. Ушуга удаа эле республиканын окуу жайларында чет тилдерди окутуунун сапатын кескин жакшыртуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан кыргыз тилинин колдоого алынышы – улуттук маданияттагы, кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоодогу маанилүү кадам. Кыргызстандын жаңылануу процессинде, коомдук-саясий турмушта негизги көңүл экономиканын көйгөйлөрүнө бурулууда. Элдин жыргалчылыгынын жогорулашы көбүнчө ушул көйгөйлөрдүн чечилишине жараша болору табигый нерсе. Бирок коомчулуктун адеп-ахлак негиздерин, улуттук-мамлекеттик руханий дөөлөттөрдү калыбына келтирбей туруп, адамдар ортосундагы мамилелерди оңдобой туруп, маданиятты экономиканын туундусу катары караган нигилистик мамиледен баш тартпай туруп жасалган экономикалык реформаларды жүзөгө ашыруу кыйын.

Тил улуттук маданияттын пайдубалы жана ал коомдогу адамдардын баарлашуусу, пикир алышуусу, бирин-бири түшүнүшү үчүн кызмат кылат. Кыргыз тилинин келечегин кеп кылуудан мурун азыркы учурда анын кайсы өнүгүү стадиясында турганын жана кандай тарыхый этаптарды басып өткөнүн тактап алуу зарыл.

Октябрь революциясынан кийин пайда болгон коомдук жагдайлардан улам кыргыз тилинин өнүгүшүндө терең өзгөрүүлөр болгону шексиз. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жаңы этабынын башталышы менен кыргыз тилинин коомдук функциялары алда канча кеңейди. 1989-жылы кыргыз тилине мамлекеттик статустун берилиши анын өнүгүшүнө чынында эле кубаттуу түрткү берди. Арадан өткөн 20 жылдан ашыгыраак мезгилди жыйынтыктоо менен ушул жылдар кыргыз тилинин андан ары өнүгүп, өрүш алышына өтө маанилүү жылдар болду деп айтууга болот. Азыркы мезгилде региондордо калк дээрлик өзүнүн эне тилинде сүйлөйт, айыл-кыштак мектептеринде окутуу көбүнчө кыргыз тилинде жүргүзүлөт, шаардагы мектептердин көпчүлүгү да кыргыз тилинде билим берет, региондордо иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлөт, гезит-журналдар көптөгөн нуска менен кыргыз тилинде чыгат.

Бирок азыркы учурда чечиле элек көйгөйлөр да бар. Мындай көйгөйлөрдүн бири кыргыз тилинин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутулушу. Кыргыз тилинин билим берүү менен илимдин тили болушу үчүн азыркы учурда республикада экономиканын өнүгүү деңгээлине жана ошондой эле өнөр жайдын ар түрдүү тармактарына байланыштуу болгон экстралингвистикалык шарттар жок.

Кийинки көйгөй – бул кыргыз тилинин оозеки формасынын азыркы мезгилдеги абалы. Мамлекеттик тилдин статусу берилгенден бери кыргыз тилинин абалы түп-тамырынан бери өзгөрүлгөндүгүн моюнга алуу керек. Кыргыз тили чынында эле республикада алдыңкы позицияны ээлей баштады. Ал коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө колдонулууда. Бирок кыргыздардын азыркы сүйлөө маданияты алардын эне тилине болгон жеңил ойлуу мамилесин көрсөтүп турат. Анткени башканы мындай коёлу, ата-бабасынан бери Ат-Башыда жашап келаткан кыргыздын оозунан да *любой, совсем, центр, цветной, семья, конечно, потом, обязательно, конечно, свежий, честный* деген сыяктуу орусча сөздөргө толгон кепти угууга болот. Орус тилинен өздөштүрүлүп, жалпы кабыл алынган сөздөрдү колдонууга эч ким каршы эмес, анткени ал кыргыз тилинде тийиштүү түшүнүктөрдүн жоктугу менен түшүндүрүлөт. Бирок жарымы кыргызча, жарымы орусча кепти укканда, “нижегороддуктардын франсузчасындай” болору жана ошондой эле таасир калтырары бышык. Кыргыз тилине кайдыгер мамиле өздөрүн “эл кызматындагылар” деп атап, телевизордон кудайдын куттуу күнү сүйлөп жаткан жогорку кызматтагы мекендештерибиз үчүн да мүнөздүү. Алардын кеби карапайым эл туурай турган үлгү эмес, анткени алар *вот, значит, например, действительно, уже, или, вообще, даже, так, и* деген сыяктуу сөздөрдү кошмоюнча сүйлөй алышпайт. Кыргыз тилинде активдүү колдонулган сөздөрдү ойлонбой туруп орусча эквиваленти менен алмаштыруу эне тилибиздин тил байлыгынын жардыланышына өбөлгө түзүп, көптөгөн сөздөрдү пассивдүү лексикага айландырат. Калктын тил маданиятын калыптандыруу үчүн белгилүү бир иштерди жүргүзүү керек,

балким, бул проблемага арналган теле жана радио берүүлөр уюштурулуп, көрүнүктүү жазучулар, тилчилер гезит беттерине макала жазып, кыргыз тилинин оозеки формасынын эң мыкты үлгүлөрү көрсөтүлүп, эне тил маданиятына үйрөтүүгө байланыштуу билим берүү акцияларды уюштурулушу зарылдыр.

Ушул жерде балдарды (2 жаштан 15 жашка чейинки) тил маданиятына үйрөтүү маселеси келип чыгат жана буга азыркыга чейин тийиштүү көңүл бурулбай келе жатат. Жалпыга маалым, балдарды эне тилин сүйүүгө тарбиялоого, тилдик аң-сезимдин, маданияттын калыптанышына мыкты балдар адабияты өбөлгө түзөт.

Кыргыз тили мамлекеттик даражадагы окуу предмети катары таанылгандан бери бир топ жыл өттү. Эгерде эне тилибизди окутуу, анын педагогикалык, илимий жана методикалык проблемаларын иштеп чыгуу, өнүктүрүү мурун кыргыз тилчилердин-адистердин кесиптик-профессионалдык жеке иши болуп келсе, бүгүн мамлекеттик статус талап кылган мазмунда кыргыз тилин башка улуттарга үйрөтүү орто мектеп, жогорку окуу жайларынын (ЖОЖ) студенттерине гана эмес, Кыргызстанда жашап жаткан башка элдин өкүлдөрүнө да эне тилибизди окутуу, анын коомдук-социалдык чөйрөсүн кеңитүү жана керек болсо өз ара мамиленин тилине айландыруу зарылдыгы келип чыкты. Бул болсо кыргыз тили боюнча адистердин алдына коюлган жооптуу, улуттук жана мамлекеттик маанидеги милдет болуп турат. Мындай даражадагы милдетти ишке ашыруунун толуп жаткан көйгөйлөрү, күндөлүк жана мезгилдик маанидеги маселелери бар экендигин, ошондой эле аларды ишке ашыруунун оңой-олтоң жолдору жок экендигин бир нече жылдан бери башыбыздан өткөрдүк.

Кыргыз тилин окутуунун тарыхында аны орус тилдүү аудиторияда үйрөтүү маселеси өткөн кылымдын 30-жылдарын башында башталган. Мындай аракеттер Ата Мекендик Согуштан кийин, 1950-жылдарда кайра жанданып, бирок бара-бара кыргыз тилинин өзү СССРдеги бир жактуу – орус тилинин гана кызыкчылыгын көздөгөн саясаттын капшабы менен

окулбай калган. Демек жаманбы, жакшыбы чоочун тилдүү аудиторияга кыргыз тилин окутууга жол салган окуу китептери, демек кыргыз тилин башка тилдүү жарандарга окутуунун методикалык чыйыры бар.

Бир нече жылдын ичиндеги топтолгон тажрыйба кыргыз тилин жогорку окуу жайында окутуунун жана үйрөтүүнүн өзүнчө талабы, ага ылайык программалык ченеми, ар түрдүү адистикти эске алган айрымачылыгы бар экендигин көрсөттү. Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайында окутуунун көйгөйүн, мүмкүнчүлүгүн жана коюлган милдетине таянып чыгарылган типтүү программанын жарыкка чыгышы дагы жогорку маселелер боюнча окутуучу адистерге багышталган милдеттерди натыйжалуу аткарууга көмөк берип келет.

Кыргыз тилин орус тилдүү аудиторияда өтүүнүн маселелери боюнча бир топ илимий, методикалык эмгектер бар. Алардын көпчүлүгү орус тилине кыргыз тилин салыштыруу багытында жазылганы белгилүү. Бул эмгектер көбүнчө эки тилдеги окшош же айрымасы бар грамматикалык категориялардын сапатын ачуу милдетин көздөгөндүгүн танууга болбойт. Демек, мамлекеттик тилди мектепте, жогорку окуу жайында окутуунун, Кыргызстанда жашаган башка тилдүү жарандарга кыргыз тилин үйрөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу маселеси өзүнөн-өзү күн тартибине коюлуп турат. Бул багытта басмадан чыккан У.Б.Култаеванын “Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы” деген эмгеги өзүнчө сөз кылууга татыктуу. Бул монография 1995-жылы практик мугалимдерге арналган окуу куралы катары чыкса, бул жолу тилчи адистердин көп тилдүү аудиторияда кыргыз тилин окутуу муктаждыгын эске алып, окуу китеби катары кайрадан толукталып басылып чыкты.

У.Б.Култаеванын окуу китеби кыргыз тилин башка тилдүү аудиторияда окутуунун методикасына, анын илимий-методикалык жоболорун ачып берүүгө арналган. Мында окутуунун мазмунун аныктап алыш өтө маанилүү. Кыргыз тилин үйрөнүп жаткан жаранга эмнени окутуп-үйрөтүү керектиги айкын болушу керек. Мугалим жалаң өзүнүн билимине, баамына гана

таянбастан, алдыңкы тажрыйбасы бар башка мугалимдердин жана сыналып келген, практикада сунуш кылынган теориялык жолдомолорго таянышы зарыл.

Тил үйрөтүү практикасында, анын мазмунун алдын ала тактоодо төмөнкү үч маселени эске албай коё албайбыз. Алар: - *окуу планы*; - *окутуунун программасы*; - *окуу китеби жана куралы*.

Кыргыз тилин көп тилдүү аудиторияда экинчи тил катары окутуу жалпы эле кыргыз тилин окутуунун методикасынан бир топ айрымаланат. Максат – студенттердин кыргызча оозеки, кадимки сүйлөшүү тилин жөнгө салуу жана адистигине байланышкан чөйрөдө эркин пикир алышууга жараган деңгээлге жеткирүү. Мына ушул талап окутуунун негизги кредосу болушу зарыл. У.Б.Култаева ушул максатты көздөп, аны ишке ашыруунун оптималдык вариантын сунуш кылууга аракет кылат. Кыргыз тилин чоочун аудиторияга үйрөтүүдө программалык талапка ылайык анын мазмунун тактоо керек. Ошону менен бирге тилди окутуучулар, чет өлкөлүк, Россиялык ж.б. методистердин, окмуштуулардын көз карашына таянып, өздөрүнүн жеке тажрыйбаларын, жыйынтыктарын колдонуулары керек. У.Б.Култаева сунуш кылган кыргыз тилин окутууда колдонууга мүмкүн болгон методдор: түшүндүрмөлүү-иллюстрациялык, репродукциялык, проблемалуу баяндоо, жарым-жартылай изилдөө, изилдөөчүлүк, аудиолингвалдык, аудиовизуалдык ж.б. Булар сабактын бардык типтеринде окутуучунун ишмердүүлүгүнө карай колдонулуп турушу күтүлөт. Кыргыз тилин көп тилдүү аудиторияда окутуу практикасынын башталышына көп убакыт өткөнүнө карабай ушул кезге чейин анын илимий методикасы жолго коюла элек. Кыргыз тилин орус тилине илимий көз карашта жана айрым практикалык максатта салыштырылып келгенин библиография айтып турат. Бирок алардын баары орус тилин таяныч тил катары карап, кыргыз тилинин орус тилинен айрымасы же окшоштугун алып чыгуу максатында жазылган. Эгемен доордон баштап кыргыз тилин бөлөк аудиторияда окутуунун илимий, практикалык, методикалык жолдорун издеп баштадык. Бул багытта

К.А.Биялиевдин “ЖОЖдордо кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы” деген китеби 2002-жылы жарыкка чыкты.

Тилди үйрөтүүдө супсак, мааниси төмөн тексттер өздөштүрүү процессин кашандатып, керек болсо тажатып да жибириши мүмкүн. Тилди үйрөтүүдө өлкө таануу, маданият таануу, үрп-адат, салт-санаа, эл-жердин мүнөздүү жактарын, асыл-дөөлөттөрүн даңазалаган текст, үзүндү, көнүгүү тандоо жана алар менен иштөөнүн мааниси жөнүндө кийинки кезде көп айтылып келүүдө. Басылып чыккан окуу китептерин, куралдарын, илимий-практикалык макалаларды талдоо менен кыргыз тилин башка аудиторияда окутуп, үйрөтүүнүн методологиялык негиздерин аныктоого аракеттер жасалууда деп айтууга болот.

Кыргызстанда көп тилде билим берүүнү өркүндөтүү социалдык, саясий, экономикалык, маданий ж.б. зарылдыктардан улам пайда болууда. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу, көптөгөн эл аралык уюмдарга мүчө болушу менен катар кыргыз жарандарынын дүйнөнүн булуң-бурчтарына чейин тарап кетиши, кыргыз тили менен бирге эле башка тилдерди да өздөштүрүүсүнө түрткү берди. Кыргызстанда туризмдин акырындап өнүгүшү менен аларга чет тилдерде кызмат көрсөтүү зарылдыгы да келип чыкты. Булар менен катар эле Кыргызстанга чет өлкөлөрдүн жарандары келип окуп жатышы, чет өлкөлүк компаниялардын Кыргызстанда ишмердүүлүгүн жүргүзүп, кызматка кыргыз жарандарынын тартылышы да түрткү болду. Натыйжада, Кыргызстанда орто мектептен тартып жогорку окуу жайларына чейин көп тилди окутуу менен көп тилде билим билүүнүн ашкере актуалдуулугу айкын болду.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда көп тилде билим берүүнүн турмуштук-социалдык зарылдыгы толук таанылып, ал бир катар нормативдик-укуктук документтер менен тастыкталган. Атап айтсак, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2008-жылдын 2-июнундагы №260-токтому менен Кыргызстанда көп маданияттуу жана көп тилде билим берүүнү

өнүктүрүүнүн максаттуу программасын иштеп чыгуу белгиленген. Ал токтомого ылайык Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилде билим берүүнүн концепциясы иштелип чыгып, 2009-жылы жарыяланган. Концепцияда көп тилде билим берүүнүн негиздери көрсөтүлүп, көп тилде билим берүүнү ишке ашыруу чөйрөлөрү жана субъектилери, уюштуруу маселелери аныкталган. Айрымдарына кыскача токтололу.

Көп маданияттуу жана көп тилде билим берүүнүн максаты мындайча аныкталган: “көп түрлүү маданий чөйрөдө ийгиликтүү кесиптик ишмердикти жана татыктуу жашоону камсыз кылган көп маданияттуу компетенцияларга ээ болгон Кыргыз Республикасынын жаранын тарбиялоо” [80,20-б.].

Ал эми окутуунун мазмуну төрт негизги аспектиге бөлүнүп берилген. Алар:

- инсандын социомаданий бөтөнчөлүгү;
- көп маданияттуу чөйрөдөгү көз караштар менен түшүнүктөрдүн системасын өздөштүрүү;
- курчаган маданий чөйрөгө карата жакшы мамилеге тарбиялоо;
- социалдык баарлашуунун көндүмдөрүн өнүктүрүү [80,23-б.].

Концепцияда көп тилде билим берүүнү ишке ашыруунун чөйрөлөрүн белгилөөдө мектепке чейинки, мектептеги, мектептен тышкаркы, жогорку билим берүү, кошумча кесиптик билим берүү ж.б. чөйрөлөр өз-өзүнчө аныкталып берилген. Биз алардын ичинен, өз максатыбызга ылайык, жогорку билим берүү чөйрөсүнө коюлган талаптарга гана токтолобуз..

Концепция жогорку окуу жайында көп тилде билим берүүгө карата мындай талаптарды коёт. “Жогорку билим берүү көп маданияттуу компонентти окуу жана педагогикалык процеске киргизүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү тартуулайт. Ал негизги жана сөзсүз окутулуучу курстардын чегинде (айрыкча гуманитардык жана коомдук

дисциплиналардын жалпы билим берүүчү циклинде), ошондой эле атайын курстар жана тандама курстар, эстетикалык тарбия берүүнү уюштуруу аркылуу жүзөгө ашырылышы керек” [80,36-б.]. Демек, жогорку окуу жайлары негизги курстар менен бирге эле атайын жана тандоо курстарында да көп тилде билим берүү укуктарына ээ. Ошондой эле жогорку окуу жайы тематикалык окуу курстарын, методикалык окуу куралдарын иштеп чыгып, колдонууга укугу бар.

Кыргызстандын дээрлик бардык жогорку окуу жайларында үч тил: эне тили, экинчи тил жана чет тили окутулуп келет. Ал эми орто мектептерде аталган тилдерден сырткары өз эне тили (өзбек, тажик, орус ж.б.) да милдеттүү түрдө окутулат. Мектепте да, жогорку окуу жайында да бир нече тил (көп тил) өзүнчө предмет катары гана окутулуп, аларды окутууда интеграциялоо маселелери каралбайт, практикаланбайт. Натыйжада экинчи же үчүнчү тилди өздөштүрүү каалаган натыйжаны бербей келет.

Сунуш кылынган концепцияда көп тилде билим берүүдөн күтүлгөн натыйжалар тууралуу да айтылган. Анда көп тилде билим берүү процессине мамлекеттик, коомдук жана жарандык уюмдардын да активдүү катышуусу зарыл экендиги көрсөтүлүп, тыгыз кызматташтыкта аракеттенүүнүн алгылыктуулугу жана натыйжалуулугу көрсөтүлгөн. Ошондой эле көп тилде билим берүүнү өркүндөтүүчү кыргыз тилинин орду мындай аныкталган: “Социалдык деңгээлде кыргыз тилинин (мамлекеттик тилдин) ролун жана маанисин көтөрүү, ага кызыгууну жогорулатуу” [80,46-б.].

Кыргызстанда көп тилде билим берүүнү концепция талап кылган багытта өркүндөтүү үчүн бир катар маселелерди чечип алуу зарыл. Алардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

– азыркы жашоо, турмуш-тиричилик, ишмердүүлүк ар бир жарандын эне тилинен башка дагы тилдерди билүүсү зарыл экендигин талап кылганын ар бир студентке терең түшүндүрүү, ага ынандыруу зарыл. Студент эки же андан ашык тилди билүүнүн турмуштук зарылдыгын,

керектигин толук андап түшүнүүсү зарыл. Коомдун өнүгүшү, социалдык жаңылануулар, ааламдашуу процесстери, маалыматтык булактардын, каражаттардын көп түрдүүлүгү менен көп тилдүүлүгү, улуттар аралык, эл аралык мамиле-алакалардын күчөшү, эмгек эмигранттарынын көбөйүшү ж.б. шарттар менен талаптар азыркы адистин көп тилдүү жана көп маданияттуу сапаттарга ээ болушун талап кылат. Азыркы шартта, соңку жагдайларга байланыштуу көп тил билбеген жаран Кыргызстандын өзүндө да өз ордун табышы, өзү каалаган кызматка ээ болушу кыйын. Бул жагдай тууралуу студент толук кабардар болушу зарыл.

– Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүүнүн бирдиктүү, жалпыга милдеттүү болгон мыйзамдык-нормалык базасын түзүү жана алардын сакталышын, аткарылышын көзөмөлгө алуу керек. Албетте, ар бир окуу жайы кайсы предметти кайсы тилде окутууну, тигил же бул тилди окутуунун каражаты катары тандап алууну өз алдынча чечүүгө укугу бар. Бирок мындай укук чаржайыттуулукка алып келбей, алган билимди баалоонун бирдиктүү бир ченемдерине шайкеш аткарылышы талап кылынат.

– Көп тилде билим берүү, анын ичинде, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун ийкемдүү формаларын, алгылыктуу жана натыйжалуу ык-жолдорун окутуу процессинде кеңири колдонуу, инновациялык-интерактивдүү методдорду пайдаланууну активдүү киргизүү зарыл. Ар бир сабакта интерактивдүүлүк болуп, жандуу баарлашууга басым коюу зарыл.

– Көп тилде билим берүү шартында тилдерди интеграциялап-салыштырып окутууга өзгөчө орун берүү талабы бар. Кыргыз тилин орус тили менен, кыргыз тилин англис тили менен, мүмкүн болгон учурларда үч тилди салыштырып окутуу методдорун, каражаттарын колдонууну сунуш кылабыз. Биз бул изилдөөбүздө ушул багыттагы иш-аракеттердин айрым үлгүлөрүнө жана жалпы теориялык маселелерине да токтолобуз.

Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүү жана көп маданияттуу инснадарды калыптандыруу иш-аракеттерин жандандырып, турмушка ашырууну тездетүүгө 2014-жылы кабыл алынган “Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы” иштелип чыгып, жетекчиликке алынышы да өз салымын кошо баштады. Программа жакынкы жылдары (2020-жылга чейин) тил саясатын жүргүзүүнүн мамлекеттик, улуттук мааниге ээ болгон бардык маселелерин камтыды. Барыдан мурда, Кыргызстанда кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары алган ордун, маанисин, аны жайылтуунун, колдонуунун жол-жоболору, багыттары так аныкталып, көрсөтүлүп берилди. Тактап айтканда, программа Республикадагы тил саясатынын жана кыргыз тилин өнүктүрүүнүн максатын төмөнкүдөй кылып так аныктап берди. Коюлган негизги максат – **“Кыргыз Республикасында жашап жаткан бардык этностордун тилдерин сактоо жана өнүктүрүү менен Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу; эне тилин, мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун өстүрүү”**[78,5-б.].

Коюлган конкреттүү максатты ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн анын маани-маңызын, стратегиялык багыттарын так аныктап, түшүнүү зарыл. Аталган программа кыргыз тилине эне тили жана мамлекеттик тил катары мурда болуп көрбөгөн жаңы жана тарыхый миссияны берди. Бул ары жооптуу, ары татаал жана максаттуу, системалуу жана конкреттүү иш-аракеттерди жасоону талап кылуучу тарыхый миссия болуп саналат. Кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү, колдонуу иш-чаралары тек гана кыргыз тилин өнүктүрүү максаты менен чектелбестен, **“Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору”** кызматын да өз мойнуна алууга тийиш. Кыргыз тили ушул күнгө чейин белгиленген милдетти өтө

чектелген гана чөйрөдө, турмуш-тиричиликке гана жарым-жартылай аткарып келген. Элдердин биримдигин, ынтымагын чындап, өнүктүрүү үчүн кыргыз тили кандай функцияларды аткарып, кандай иш-аракеттерди ишке ашырышы керек. Биздин оюбузча, алар төмөнкүлөр:

– кыргыз тили Кыргыз Республикасынын бардык чөйрөлөрүндө мамлекеттик тил катары кеңири жана толук кандуу иштешин, колдонулушун камсыз кылуу зарыл. Ал үчүн кыргыз тилинде иш кагаздарын жүргүзүүнүн алгылыктуу жана ийкемдүү үлгүлөрүн иштеп чыгып, практикада колдонууга бардык мекеме-уюмдарды милдеттендирүү талап кылынат. Республикада бул иштер боюнча аздыр-көптүр тажрыйбалар топтолгон, алар өздөштүрүлүп, толукталып чыгышы зарыл;

– кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун технологиялары азыркы талаптарга ылайык кайрадан иштелип чыгып, тилди үйрөтүүчүлөргө жайылтылышы талап кылынат. Мында сөздүктөрдү түзүү, тексттер менен иштөө, тил үйрөнүүчүлөрдүн оозеки жана жазуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө өзгөчө орун берилиши шарт. Кыргыз тилин окутуунун мазмунун жана каражаттарын аныктоо иштери “Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарга” (2005) шайкеш жүргүзүлүшү да практикада чар-жайыттык орун алып келе жатат. Эгерде мазмун менен каражаттар талаптарга ылайык аныкталып, окутууда так колдонулса, окутуунун натыйжасы аны баалоо, тилди колдонуу иш-аракеттер да бир нукта жүргүзүлүп, бирдиктүүлүк түзүлөт;

– улуттук аралык биримдикти чыңдоонун фактору, каражаты болуш үчүн кыргыз тилин окутуу, колдонуу эч кандай кыйынчылыктарды жаратпагандай шартта, турмуштук зарылдыктан улам болуп жаткандыгын ар бир тил үйрөнүүчү толук аңдап-билип, ага ынанышы зарыл. Ар бир кыргыз атуулу кыргыз тилин эне тили катары аздектеп, кастарлап коргоп, колдонуучу гана эмес, аны башка улуттун өкүлүнө үйрөтүүчү, үлгү болуучу мугалимдин да милдетин аткарышы талап кылынат. Эгерде кыргыз өзү кыргыз тилинде сүйлөбөй, аны колдонбой, башка тилде сүйлөп

турса, башка улуттагы мекендештерге кыргыз тилин үйрөтүү, сүйлөтүү дээрлик мүмкүн эмес.

Тил боюнча иштелип чыккан Улуттук программа бардык кыргызстандыктарга, анын ичинде, кыргыз улутундагыларга көп тилдүү болуу милдетин койду. Б.а., ар бир жаран кыргыз, орус тилдерин жана бир чет тилин билүүгө милдеттүү. Ааламдашуу доорунда бул тек гана программалык талап, милдет эмес, ал – зарылдык. Кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр, колдонуучулар бул зарылдыкты аңдап-билип, өзүнүн кемчилигин, эртеңки ишмердүүлүгүн көп тилди билүү жөндөмдөрүн өздөштүрүү менен байланышта түшүнүшү керек.

Программа көп тилди билүүдө, көп маданиятты өздөштүрүүдө кыргыз тилинин ордун белгилеп, башка тилдерди үйрөнүүнүн, колдонуунун алкагында Кыргызстан элинин биримдигин камсыз кылуучу функциясында аныктап берди. Кыргыз тили өлкөбүздүн бардык жарандарынын ынтымагын камсыз кылуучу негизги каражат болушу үчүн аны окутуунун мазмуну менен каражаты жаңы талаптар менен толукталышы зарыл.

Биринчи, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү башка улуттардын өкүлдөрүн бул тилде сүйлөөгө жана жазууга үйрөтүү менен бирге эле кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, улуттун менталитетин жана Кыргызстандын географиясын өздөштүрүүнүн да булагы, каражат болушу шарт. Экинчи тилди үйрөнүү – бул экинчи маданиятты үйрөнүү. Кыргыз тили – кыргыз маданиятынын казынасы, күзгүсү. Кыргыз тилин кыргыз маданияты жана кыргыз тарыхы менен айкалышта биримдикте окутуу, колдонуу аркылуу гана аны биримдиктин булагы катары пайдаланууга жетишүүгө болот.

Экинчи, ушул күнгө чейин билим берүүчү бардык мекемелерде кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизин тилдин грамматикасы түзүп келе жатат. Албетте, тилдин грамматикасы окутууда пайдаланылышы керек. Бирок ал материалдар кыргыз тилинин тигил же бул практикалык маселесин аныктоонун, түшүндүрүүнүн каражаты катары окутулушу

зарыл. Ал эми кыргыз элинин маданияты менен тарыхын үйрөтүүдө грамматика жетишсиз. Коюлган конкреттүү максатты ишке ашыруунун ары алгылыктуу, ары натыйжалуу каражаты катары атайын тандалып алынган, адаптацияланган тексттер алына тургандыгы педагогикада толук таанылган. Тилдерди үйрөтүүнүн дүйнөлүк тажрыйбасында да окутуунун каражаты жана мазмуну катары текст колдонулат. Дүйнөлүк деңгээлде таанылып, колдонулган бул тажрыйба кыргыз тилин окутууда да кеңири жана заманбап талаптарга ылайык колдонулушу мезгилдин талабы болуп саналат. Албетте, кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутууда текстти колдонуунун теориялык айрым маселелери чечилип, практикада аздыр-көптүр тажрыйбалар бар. Алар жетишсиз. Сабакта колдонулуучу текстти адаптациялоо, ал боюнча иштелүүчү иш-чаралар, колдонуу максаты, күтүлгөн натыйжалар боюнча бир катар орчундуу маселелерди чечүү зарыл.

Үчүнчү, кыргыз тилин окутуу практикасында суроолорго жооп алуу, окшош тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү иштетүү, көчүлүк учурда, сабакта үстөмдүүлүк кылат. Тилди ушундайча үйрөтүүнүн натыйжасы аз, сабак көңүлсүз, таятма жана жадатма болушу бардык сабактардын окшош болушу менен байланыштуу түшүндүрүлөт. Тилди үйрөтүү сабагы жандуу, эмоционалдуу жана кызыктуу баарлашууга негизделиши – азыркы сабактын негизги талабы үчүн мугалим-окутуучу тилди үйрөнүп жаткандардын үйрөнүү максаты менен кызыгууларына басым коюп, бардык процесстер аларды канагаттандырууга багытталышы шарт.

Төртүнчү, көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлин кескин жогорулатуу талабы артыкчылыктуу мааниге ээ болууда. Азыркы учурда Кыргызстанда эки тилдүү жана көп тилдүү билим берүү кеңири жайылууда. Мындай жагдай-шарттарды кыргыз тилин окутуу, негизинен, мурунку, салттуу ык-жолдордо жүргүзүлүп келе жатат. Окутуу-үйрөтүүдөгү мындай абалды өзгөртүү зарыл. Анткени өлкөдө орус, англис тилдери менен катар эле кытай, корей,

япон, түрк ж.б. тилдерди үйрөтүүдө заманбап технологиялар, мультимедиялык каражаттар, башка интерактивдүү ык-жолдорду пайдалануу кеңири тарап, аларга өзүнүн тескери таасирин тийгизет. Бардыгынан мурда, тил үйрөнүүчүлөрдүн көңүлүн кайт кылып, кыргыз тилин билүүгө болгон ынтызарлыктарын жарата албайт.

Көп тилде билим берүүнү өнүктүрүү боюнча дагы бир маанилүү документ катары Европадагы коопсуздук жана кызматташуу уюмунун (ЕККУ) улуттук азчылыктар боюнча жогорку комиссарынын (УАЖК) көп тилде билим берүү боюнча эксперти А.Стойнованын Кыргызстандагы социалдык интеграция борборунун деректери М.Глушкова менен авторлоштукта 2017 жылы түзүлгөн “Көп тилдүү билим берүү боюнча туруктуу программаны кантип иштеп чыгып, жайылтуу керек” деген колдонмону көрсөтүүгө болот. Бул китепте көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү жана артыкчылыктары көтсөтүлүп, көп тилде билим берүү программаларын иштеп чыгып, жүзөгө ашыруу этаптары каралат. Колдонмо көп тилде билим берүүнү жайылтууну пландоо, уюштуруу боюнча идеялар менен практикалык сунуштар, ошондой эле бул маселе боюнча Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тажрыйбалары келтирилген. Биз өз тажрыйбабызда бул колдонмону мүмкүн болушунча колдонуп белгилүү бир натыйжаларга жетебиз деп үмүттөнөбүз. Колдонмо көп тилде билим берүүнү жайылтуу ишине тартылган бардык деңгээлдердеги билим берүү тармагындагы педагогдорго арналган.

Көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү шартында кыргыз тилин элдердин ынтымагын чыңдоонун каражаты, фактору болушу үчүн, барыдан мурда, аны окутуунун технологиясын, каражатын жана формалык деңгээлдерин эл аралык тил окутуу бийиктигине жеткирүү зарыл. Ансыз кыйноо, мажбурлоо жолу менен каалаган ийгиликтерге жетишүү дээрлик мүмкүн эмес.

1.2. Көп тилде билим берүүнүн лингвистикалык маселелери

Эки же андан көп тилдердин бир эле өлкөдө, бир эле коомдо эриш-аркак, өз ара карым-катышта, байланышта болуп, бир деңгээлде колдонулушу, албетте, тилдин коомдук кубулуш болушу менен түшүндүрүлөт. Мында коомдук социомаданий система, коомдун экономикалык саясий багыты жана өнүгүшү чечүүчү мааниге ээ болот.

Көп тилдүү инсанды калыптандыруу лингвистикалык, психологиялык, социологиялык, педагогикалык аспектилерде ишке ашат. *Лингвистикалык аспект* көп тилдин түзүмдөрүнүн жана түзүмдүк элементтеринин бири-бирине ылайык келүүлөрүнүн анализин, бардык деңгээлдердеги алардын өз ара мамилелери, өз ара таасир этүүлөрү жана өз ара бири-бирине өтүүлөрү, эне тилинин жана башка тилдердин үндүк курамындагы, лексикалык системасындагы жана грамматикалык курулушундагы жалпы жана спецификалык, окшош жана окшош эмес учурларды аныктап алуу үчүн алака-катыштагы тилдердин ар биринин дифференциалдык белгилерин таап чыгууну; экинчи тилди үйрөнүү маалында эне тилдин интерференцияланышынын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн ж.б. карайт. Тилдердин карым-катышта болушун үйрөнүүнүн негизги методу болуп салыштырма-типологиялык метод эсептелинет. *Психологиялык аспект* көп тилдүүлүк жалпы интеллектуалдык өсүшкө жана эне тилинин кебинин өнүгүшүнө кандайча таасир этет, көп тилдүүлүктө тилдин жана ойлоонун биримдиги кандайча көрүнөт; ал чет тилдеги ойлоого кандайча таасир көрсөтөт; пайда болгон эки тилдүүлүктө эне тилинин жана орус тилинин (эне тили эмес) иштөөлөрүнүн механизмдери кандай; орус тилин улуттук мектепте үйрөнүүнүн шарттарында улуттук-орус эки тилдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн кандай этаптарын бөлүп көрсөтсөк болот жана ар бир этапта эки тилдүүлүктүн кандай мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү байкалат ж.б. нерселерди карайт.

Көп тилдүүлүктүн *социалдык аспектиси* тилдердин ар биринин жалпы функцияларын аныктоого байланыштуу чечилет. Булардын ичинен тилдин алака-катыштын, окутуп-үйрөтүүнүн, иш кагаздарын алып баруунун ж.б. каражаты катары ролун белгилеп кетебиз. Изилдөөнүн социалдык аспектиси тилдердин ар биринин коомдук функцияларын жана колдонулуу чөйрөсүн аныктоону көңүлгө алат. *Педагогикалык аспектиде* улуттук жана көп тилдүүлүктүн түзүлүп-калыптануусу жана өнүгүшү менен байланышкан методикалык мүнөздөгү маселелер каралат, атап айтканда: бөтөн тилди кептик чөйрө жок болгон учурда үйрөнүүнү кайсы куракта баштаган максатка ылайыктуу, башка тилди качан үйрөнгөн ылайык – эне тил менен бир учурдабы же аны өздөштүргөндөн кийинби, улуттук мектепте улуттук жана көп тилдүүлүктүн түзүп калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолдору, усулдары жана ыкмалары кайсылар? Башкача айтканда, көп тилдүү инсандын түзүлүп калыптандыруусу ал окуп-тарбияланып жаткан шарттар менен тыгыз өз ара байланышта болуп өтөт.

Практикалык-кептик эки тилдүүлүктүн көйгөйлөрү тууралуу, жигердүүлүк, гармониялуулук, социалдык багыт алгандык аспектисиндеги көп тилдүүлүккө карата программалык талаптарды конкреттештирүү жөнүндө Л.А.Шейман атайын белгилеген. “Көп тилдүүлүктү окутуунун, түзүп калыптандыруунун маселелери мектеп окуучуларынын жалпы маданиятын өнүктүрүүгө таасир этүүнүн каражаттары катары улуттар аралык алака-катыштагы орду жана мааниси көптөгөн изилдөөлөрдүн объектиси болуп келди”[163].

Көп тилде билим берүү тил үйрөнүүчүнүн эне тилинин ролун, маанисин танбайт. Тескерисинче, экинчи же үчүнчү тилди окутууда коммуникативдик окутуунун жетектөөчү принциптеринин бири болуп **эне тилдин эсебин алуу принциби** эсептелет. “Эне тилдин эсебин алуу принцибинин маңызы, – деп белгилейт К.З.Закирьянов, – эне тилге таянууда жана анын өз ара аракеттенишүү таасирин алдын алууда камтылган. Бул принциптин маанилүүлүгү анын орус тили сабагында үйрөнүлүп жаткан теориялык

материалды иргеп алууну шарттаганынан, ырааттуулугунан жана аны берүүнүн методикасынан көрүнөт, эне тилге таянуу учурларында, өз ара аракеттенишүү таасири учурунда өзгөчөлүү көңүл орус тилинин материалына коюлат, эне тили менен ачык жана жабык салыштыруу болушу мүмкүн”[52]. Бул боюнча Ш.Таубаева мындай деген: “Орус тилин бөтөн тил катары окутуунун спецификасын аныктоочу эң бир маанилүү фактор болуп белгилүү бир угуучулар үчүн тилдик материалды камтыган окуу китептери эсептелинет. Ал окуучулардын жаш курагынан жана кептик деңгээлинен, окутуунун максаттарынан жана шарттарынан тышкары тилдин бөтөнчөлүктөрүнүн эсебин алуу сыяктуу маанилүү компонентти көңүлгө алат, бул тилде биз кимди окутсак, ошолор сүйлөшөт жана ойлонушат жана да мунун үстүдөн басканын биз каалайбызбы же каалабайбызбы, ага карабай, алар буга абдан көпкө дейре чыдоого аргасыз болушат”[148].

Көп тилдүүлүктүн ролу тууралуу А.Е.Супрун дагы жазат. Ал өтүп жаткан доордун мүнөздүү тышкы лингвистикалык факторлорунун бири болуп биздин өлкөдө көп тилдүүлүктүн таркатылышы эсептелинерин белгилеп кетет. “Биздин өлкөдө орус тилин орус эмес улуттардын өкүлдөрүнүн арасында таркатуунун негизги өзгөчөлүгү болуп, – деп жазат А.Е.Супрун, – эне тилин сүрүп чыгарбай, тескерисинче анын мүмкүнчүлүктөрүн алака-катыштын айрым чөйлөрүндө толуктап, экинчи тил катары колдонулгандыгында”[145].

К.З.Закирьянов төмөндөгүнү белгилейт: “Орус тилин үйрөнүү үчүн негиздерди эне тилинде даярдоодо адепки баштооч окутуунун ролу зор: эне тилди билүү (орустарга жана чет өлкөлүктөргө) экинчи тилге ээ болууну жеңилдетет жана тездетет”[52]. Биргелешип иш алып баруунун, эне тилине жана орус тилине теңтайлашып окутуунун мүмкүнчүлүктөрү тууралуу Н.М.Шанский, Е.А.Быстрова да бекемдеп кетишкен: “Заманбап шарттар орус тилин аны улуттук-орус эки тилдүүлүктү түзүп калыптандыруунун контекстинде карап, орус эместерге окутууга карата принципиалдуу жаңы мамилени аныкташат” [160, 56-б.].

Кыргыз жана орус тилдеринин биргелешип иш алып баруу маалындагы теңтайлашып окутуу жөнүндөгү маселе азыркы учурда түпкү улуттун өкүлдөрү болгон окуучуларга лингвистикалык билим берүүнүн зарылдыгына байланыштуу коюлуп отурат, б.а. эне тили менен катар эле орус тилине да натыйжалуу окутуу зарыл, ал баарыдан мурда улуттар арасындагы алака-катыштын тили болуп эсептелинет.

Эне тилдин бөтөнчөлүктөрүнүн бир болуп интерференция (өз ара аракеттенишүүчүлүк) жана транспозиция эсептелинет. Монологдук кепти өнүктүрүү көйгөйүн чечүүгө карата салттуу мамиленин анализи орус жана эне тилдери сабактарында жалпы кептик билгичтиктерди түзүүдө обочолонгондук, тексттин деңгээлинде интерференциянын жана транспозициянын эсебин алуу жоктугун көрсөтүп турат. Азыркы лингвистикада интерференциянын бир нече аныктамасы бар, алардын ар бири бул же тигил өлчөмдө өзүнөн мурдагыны толуктайт, бирок ушу азыркыга дейре бул аныктаманы тактоо иштери улантылууда. Мисалы, К.З.Зулпукаров лингводидактиканын максаттары үчүн интерференция кыйла кууш планда каралышы мүмкүн деп эсептейт жана көп тилдүүлүккө үйрөнүүчүнүн аң-сезиминде жаңылыш кабылдоо жана эне тилдин таасири астында үйрөнүлүп жаткан тилдеги кептин жаратканы катары көрүнүүчү, эки тилдин системаларынын өз ара биргелешип аракеттенүүлөрү эсебинде аныкталган. Интерференция кубулуштарын методикалык жактан багыттап үйрөнүү тилдин улуттук мектептин окуучуларынын орусча кебинин типтүү катарларын прогноздоого жана болтурбай коюуга жөндөмдүү окуу моделин куруу үчүн шарттарды түзүп берет.

Интерференциянын “эки тилдин түзүмдөрүнүн жана түзүмдүк элементтеринин көп тилдүү калктын бири-бири менен алака түзүү процессиндеги өз ара биргелешип аракеттенүү кубулушу”[41] катары Ю.Д.Дешериев жана И.Ф.Протченко тарабынан берилген кеңири белгилүү аныктамасы, ошондой эле ушуга жакын Л.И.Баранникованын “бир тилдин түзүмүндөгү же элементтериндеги өзгөрүүлөрү”[17] катары аныктамасы

интерференцияга тийиштүү негизги мүнөздүү көрүнүштү – эки тилдин түзүмдөрүнүн жана түзүмдүк элементтеринин өз ара биргелешип аракетте болуусун баса көрсөтүшөт.

Азыркы учурда интерференциянын көбүрөөк жалпы кабылданганы У.Вайнрайх берген аныктама эсептелинет: “Эки тилдин нормаларынан көп тилдүүлөрдүн кебинде тилдик катнаштын натыйжасы катары байкалуучу четтөө учурлары интерференция кубулушу деп аталат”[27,25-26-бб.]. Экинчи тилге окутуу учурундагы интерференциянын ордун аныктоо зарыл. А.Е.Супрун белгилеп кеткендей, “интерференциянын реалдуу булагы болуп так ошол эки тилдеги тексттердин жаратканынын алмаштырылган механизми, көрсөтмөлөрдүн дифференцирленбегени эсептелинет”[145,48-б.]. Так мына ушул механизмге Л.В.Щербанын чынында бир эле тилде сүйлөп, өздөрү ээлик кылган эки тилдик системаны дээрлик айырмалай албаган сүйлөөчүлөр жөнүндө байкоосун колдонсо болчудай [164]. Ушундайча түшүнгөн учурда интерференция кубулушун бир тилдеги тексттерди куруу маалында башка тилдик түзүлүштүн элементтерин андап билүүсүз, көзөмөлсүз пайдалануу катары караса болот. Демек, интерференция андап туюнулбаган жана көзөмөлсүз болгону себептүү А тилинин элементтерин В тилини текстинде колдонгон учурлар көп кездешет, В тилиндеги тексттин бул же тигил фрагменттеринин жаңылыш катары кабылданышына алып келет. Бул жолкуда сүйлөмдүн деңгээлиндеги интерференция көңүлгө алынып жатат. Тил үйрөнүүчүлөр, мисалы, кыргыздар род категориясынын, түр категориясынын жоктугунан, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинен улам эне тилинин орус тилине тийгизген таасирин баштарынан кечиришет.

Орус жана кыргыз тилдеринин мезгилдик системаларын изилдөө маселелери З.К.Дербишеванын эмгектеринде берилген. Анын изилдөөлөрү семантикалык айырмачылыктарды таап чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Ал орус жана кыргыз тилдериндеги мезгил категориясынын алкактарындагы подсистемалар айтылганда кандай болсо, так эле ошондой мазмунунан да

айырмаланышат деп эсептейт. Орус тилинде мезгил формалары түр категориясы менен эң бир тыгыз байланышкан. Этиштин бүтпөгөн түрү үч мезгилдик формага ээ (жаздым, жазып жатам, жазам, этиштин бүткөн түрү – экөө (жазып салдым, жазып салам). Ал эми кыргыз тилинде мезгилдик категориядагы подсистемалардын саны орус тилиндегиге салыштырмалуу көп. Андан да каралган подсистемалар аралаш аспектуалдык-мезгилдик мүнөздү алып жүрүшөт. Так ушул бөтөнчөлүк, тактап айтсак, кыргыз тилинин мезгилдик системасынын аспектуалдык мамилелерди берүү жөндөмдүүлүгү түр категориясынын кыргыздыкында кандай болсо, так эле ошондой башка түрк тилдеринин тилдик системасында өз алдынчалуу категория катары эсептелбешинин ордун толтуруп турат.

“Эне тилдин эсебин алуу” түшүнүгү – бул интерференция дагы, ошондой эле транспозиция дагы. Андыктан “эне тилдин эсебин алуу” түшүнүгүнө эне тилдин экинчи тилге ээлик кылууга карата оорчулуктардын жана оң таасирлердин эсебин алуу талабын гана эмес, ошондой эле кептик айтууну теңтайлашып жаратуу процессинде, бөтөнчө окутуунун монологодук кеп сыяктуу объектиси тууралуу кеп жүргөнүндө өз ара биргелешип аракеттенүүнүн, өз ара таасир этишүүнүн эсебин алууну киргизүү зарыл.

Биринчиден, монолог продукт катары текст болгону үчүн, ал уюштурууда жана жазып толтурууда өзүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүнө ээлик кылат.

Экинчиден, ойду монологдук кеп формасында түзүү процесси – бул татаал кубулуш, мында ошондой эле эне тилинин жана орус тилинин өз ара биргелешип иштөөсү байкалат.

Интерференция жана транспозиция кубулуштары кыргыз тилине тийиштүү спецификалык билгичтиктерди түзүп калыптандыруу жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет, андыктан теңтайлашып окутуу дагы жалпы жана тилдик, кептик билгичтиктердин негизинде жүзөгө ашырылуусу керек. Бул боюнча К.З.Закирьяновдун төмөнкү пикири алгылыктуу: “Эне тилин жана орус тилин улуттук мектепте өз ара байланыштырып үйрөнүү үчүн

лингвистикалык негиз болуп тилдик универсалдуулуктун жана жалпы кептик билгичтиктердин бар экени эсептелинет, буларсыз алака-катыштын каражаты катары кайсы бир тилди колдоно билүү тууралуу айтканда болбойт. Алсак, фонетика жаатында жалпы болуп, мисалы, кептин тыбыштарын чектөө, аларды үндүүлөргө жана үнсүздөргө бөлүштүрүү, алардын жардамы менен сөз түзө билүү, тыбыштарды кайра тамгалар менен бере билүү ж.б.; сөз жасоо жаатында – морфемалардын жардамы менен жаңы сөздөрдү түзө билүү; морфология жаатында – сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү, сөздөрдү өзгөртө билүү; синтаксис жаатында – сөздөрдү өз ара байланыштыруу жана алардан сүйлөмдөрдү түзө билүү ж.б.”[52,80-б.].

Эне тилиндеги жана орус тилиндеги тексттерди анализдөөнүн негизинде мазмундун, логиканын жана лексикалык каражаттардын жана да баяндоо тибиндеги текст-монологдорду түзүүдөгү айрым айырмачылыктардын дал келүүчүлүгү таап чыгылды. Кыргыз жана орус тилдериндеги монолог-баяндоонун трактовкасын түшүнүүнүн жалпылыгы жана спецификалуулугу экинчи тилди үйрөнүү маалында билимдерди өткөрүп берүү жана өздөштүрүү боюнча ишти эптештирүү мүмкүнчүлүгүн беришет. Бул жерде негизинен эне тили сабактарына таяныч эсебинде, маалымат оңоюраак өздөштүрүлөт, алдыга озуу мүнөзүнө ээ болот.

Теңтайлаш окутууда монологдук билгичтиктерди өнүктүрүүнүн спецификасы кандай? Бул үчүн экинчи тилди өздөштүрүүнүн механизмдерин аныктап алуу зарыл. И.А.Зимняянын пикирин келтирели, “...кептик ишмердүүлүктүн өзүн үйрөтүү зарыл, анын каражаттарына, ык-амалдарына, механизмдерине ээ болуу аркылуу окуп жаткандын өзү калыптанат” деп эсептейт[50]. Изилдөөчүлөрдүн ушул маселе боюнча байкоолору кызыктуу: “Башка тилди үйрөнүп жатып, адам өзүнүн буюм-тайымдар дүйнөсүн, окуяларды, фактыларды көрүү ыкмасын өзгөртүп уюштурууга, демек, бул үчүн керек үндөрдү, формаларды, сөздөрдү, сөз айкаштарын, синтаксистик моделдерди кабылдоого, жатка өздөштүрүүгө мажбур”[50].

I глава боюнча корутунду

“Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жалпы маселелери аттуу” главада көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун азыркы абалы талданып, аны өнүктүрүүнүн багыттары көрсөтүлдү. Ошондой эле көп тилде билим берүүнүн лингвистикалык маселелери каралып, көп тилдүү инсанды калыптандыруу – лингвистикалык, психологиялык, социологиялык жана педагогикалык аспектилерде ишке аша тургандыгы жөнүндө кеңири талдоого алынды.

Көп тилде билим берүү – бул окуучунун жана студенттин бир нече тилде сүйлөй алуусу, бир нече тилде сүйлөп, ошончо тил ээлеринин маданиятын, каада-салтын өздөштүрүү. Ошондой эле ар кандай чөйрөдө алар колдонгон тилде баарлаша алуусу. Окуп үйрөнгөн тилдерде белгиленген компетенттүүлүктөргө, өзгөчө коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ болуу. Өздөштүргөн тилдерди кептин оозеки жана жазуу формаларында өз турмушунда колдоно билүү ж.б.

Кыргызстанда көп тилде билим берүүнү концепция талап кылган багытта өркүндөтүү – бул азыркы жашоо, турмуш-тиричилик жана ишкердик ар бир жарандын эне тилинен башка дагы тилдерди билүүсү зарыл экендигин ар бир студент билиш керек. Коомдун өнүгүшү, ааламдашуу процесстери информациялык-маалыматтоого каражаттардын көп түрдүүлүгү менен көп тилдүүлүгү, улуттар аралык, эл аралык мамиле – алакалардын өсүшү, эмгек эмигранттарынын көбөйүшү ж.б. шарттар менен талаптар азыркы адистин көп тилдүү, көп маданияттуу сапаттарга ээ болуу муктаждыгын көрсөтүп турат.

Кыргыз Республикасында көп тилдүү билим берүү көп маданияттуу инсандарды калыптандыруу иш-аракеттерин жандандырып, турмушка ашырууну тездетүүгө 2014-жылы кабыл алынган. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын

өркүндөтүүнүн “Улуттук программасы” Республикадагы тил саясатынын жана кыргыз тилин өнүктүрүүнүн максатын так аныктап берди. Коюлган максат – “Кыргыз Республикасында жашап жаткан бардык этностордун тилдерин сактоо жана өнүктүрүү менен Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу; эне тилин мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун өстүрүү”. Коюлган конкреттүү максаттын стратегиялык багыты кыргыз тилин өнүктүрүү максаты менен гана чектелбестен, “Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору” кызматын да ишке ашыруу.

А.О.Орусбаев орус тили менен кыргыз тилин ролу жана алардын социалдык функциялары жөнүндө мындай деп жазат: “Кыргыз жана орус тилдери бири-бири менен жанаша өмүр сүрүшү керек жана алардын ар бири өздөрүнө тийиштүү социалдык функцияларды аткаруулары зарыл. Мында кыргыз тили – республикадагы мамлекеттик тил катары, ал эми орус тили бүткүл өлкөнүн аймагында колдонулушу алака-катыш каражаты катары иш алып барганы ылайык. Бул экөөнүн функциялары кайсы бир коомдук чөйрөлөрдө чогуу аракетте болушу мүмкүн, бирок эч качан республиканын мамлекеттик тили жана федерациянын жалпы мамлекеттик тили бардык коомдук функцияларды реалдуу түрдө бирдей өлчөмдө аткара алышпайт”.

Көп тилде билим берүүнүн лингвистикалык маселелерин чечүүдө Л.А.Шеймандын төмөнкү аныктамасы жетекчиликке алынды:

“Тилдердин ички түзүмдүк жана функционалдык өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүчү эң бир маанилүү лингвистикалык фактор болуп тилдик карым-катыштардын ар кыл түрдүү формалары менен ишке ашырылуучу бул тилдердин өз ара аракеттенишүү жана өз ара баюу процесси эсептелет”.

Тилдерди үйрөтүүдө лингвистикалык негиз болуп тилдик универсалдуулуктун жана кептик билгичтиктердин болушу керек, буларсыз алака-катыштын каражаты катары кайсы бир тилди колдоно билүү тууралуу

айтууга болбойт. К.З.Закирьяновдун пикири боюнча эне тилин жана орус тилин өз ара байланыштырып үйрөтүүдөгү лингвистикалык негиз төмөнкүлөр дейт:

- Фонетика жаатында – кептин тыбыштарын чектөө, аларды үндүү, үнсүздөргө бөлүштүрүү, алардын жардамы менен сөз түзө билүү ж.б.
- Сөз жасоо жаатында – морфемалардын жардамы менен жаңы сөздөрдү түзө билүү.
- Морфология жаатында – сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү, аларды өзгөртө билүү ж.б.

II ГЛАВА

КӨП ТИЛДЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Изилдөө ишибизге коюлган максатты, аны ишке ашырууга карата көрсөтүлгөн милдеттерди так жана натыйжалуу иштеп чыгуу үчүн изилдөөнүн объектиси менен предмети төмөнкүдөй аныкталды.

Изилдөөнүн объектиси – Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүү шарында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процесси. Жалпы республикалык деңгээлде бул процесс орто мектепте жана жогорку окуу жайларында акырындап жайылып, көп тилде билим берүүгө артыкчылыктуу маани бере баштагандыктан, темага байланыштуу мыйзамдык, нормативдик документтер, методикалык эмгектер жана практикалык тажрыйбалар иликтөөгө алынып, жыйынтыктар чыгарылып, жакшыртуунун багыттары иштин биринчи главасында берилди.

Изилдөөнүн предмети – көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутууну өркүндөтүү. Аталган маселени чечүү үчүн кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарды терең талдоо, илимий-теориялык эмгектерди, практикалык-тажрыйбалык табылгаларды окуп үйрөнүү, көп тилде билим берүүнүн чет өлкөлүк теориялык жана практикалык жетишкендиктери, аларды биздин шартта пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү сунуш кылынды.

Бул главада инструкциялык талаптарга ылайык изилдөөгө алынган материалдар жана изилдөөнүн методдору тууралуу маалыматтар берилип, изилдөөнүн эксперименттик методдору, алардын жүрүшү жана жыйынтыктары өзүнчө параграфта иштелип чыкты.

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу менен башкы мыйзам, Кыргыз Республикасынын Конституциясынан баштап бардык мыйзамдар кайрадан иштелип, кабыл алынган. Алардын катарында – «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү», «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил жөнүндөгү» мыйзамдары да бар. Алынган мыйзамдарга жана өлкөнүн өнүгүү багыттарына, билим берүүгө, адистерди даярдоого коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга ылайык кийинки жылдары бир катар концепциялар, программалар ж.б. кабыл алынып, турмушка ашырыла баштады. Биздин изилдөөнүн максат-милдетине жараша диссертациялык иште 2009-жылы кабыл алынган «Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы», «Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы» (2014) жана Улуттук программанын талаптарына ылайык «Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган Талаптар» (A1, A2, B1, B2, C1, C2) толукталып экинчи чыгарылышы (Бишкек, 2017) нормативдик документтер талдоого алынды.

Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнүн зарылдыктары, мүмкүнчүлүктөрү, ага коюлуп жаткан талаптар тууралуу кабыл алынган концепциясында (2009) жетиштүү маалыматтар берилген. Концепция койгон талаптар биздин изилдөө ишибиздин жүрүшүндө жетекчиликке алынды. Концепцияны ишке ашыруунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүү боюнча айрым сунуштарды берүүгө аракет кылылды.

Ал эми тил саясатын 2020-жылга чейинки өркүндөтүү боюнча кабыл алынган Улуттук Программанын «Кыргыз тили Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонуну маанилүү фактору катары кызмат кылуусун» жана ар бир жаран «эне тилин, мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди

эркин билишин» талап катары коюшу өнүгүүнүн заманбап талаптарына толук жооп берет деп эсептейбиз.

Азыркы биздин максат көп тилде билим берүүнүн концепциясын, тилдерди өнүктүрүүнүн улуттук программасын ишке ашыруунун теориялык жана практикалык маселелерин тез жана натыйжалуу чечүүгө салым кошуу деп билүүгө милдеттүүбүз.

2020-жылга чейин тил саясатын өркүндөтүүгө арналган Улуттук программада кыргыз тилин билүү деңгээлдерин аныктоо, текшерүү жана баалоо иш-аракеттерин жүргүзүүдө «Кыргызтестке» өзгөчө маани берилген. Азыркы учурда «Кыргызтест» мамлекеттик мекеме катары иштеп, тил билүү деңгээлдерине коюлган талаптарды алты деңгээл боюнча иштеп чыгып, ал практикада кеңири колдонула баштады.

Ар бир деңгээлдин талаптарында тил үйрөнүүчүлөрдүн коммуникативдик жана тилдик компетенцияларынын мазмуну өз-өзүнчө аныкталган. Деңгээлдер боюнча тест тапшыруунун тартиби, тесттик тапшырмалардын үлгүлөрү берилген. Алар практикада колдонулуп, өзүнүн алгачкы натыйжаларын берүүдө. Биз бул иште талаптардын В1 жана В2 деңгээлдерине аныкталган мазмунду, тесттик суроолорду билим берүүнүн мазмундук негизи катары пайдаландык.

Жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процесси жаңыдан гана жолго коюлуп, айрым жогорку окуу жайларында гана сыноо аракеттери жүргүзүлүп жаткандыктан, бул багыттагы атайын окуу программалары менен окуу китептери иштелип чыга элек. Бул жагдайды эске алуу менен окуу программасы менен окуу китептерин иштеп чыгуунун зарылдыгын белгиледик.

Ошол эле учурда кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга багытталган К.Биялиевдин окуу китептерин, Ж.Байтерекованын авторлоштукта жазган «Кыргызский язык для стран СНГ» (2012) окуу китебин, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган Ү.Култаеванын,

С.Рысбаевдин методикалык эмгектери талдоого алынып, алардагы алгылыктуу жактары, керектүү сунуштары белгиленди. Булардын сырткары орус жана англис тилдерин экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган эмгектер зарылдыгына жараша талданды.

Изилдөөдө колдонулуучу методдорду аныктоо иштин педагогикалык методологиясын толук таанып-билип, аны изилдөөдө колдонууга байланыштуу экендиги белгилүү. Биздин изилдөөнүн объектиси менен предметине, максаты менен милдетине жараша анын педагогикалык методологиясы аныкталды. Бул иште К.Биялиевдин 2015-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методологиясы» аттуу эмгеги айрым керектүү маалыматтарды берди. Мындан сырткары Э.Мамбетакуновдун 2006-жылы чыккан «Методология и качество педагогических исследований» деген эмгеги да пайдаланылды. Ошондой эле изилдөөбүздүн методдорун тандоодо билим берүүдө жаңы парадигмалар катары пайдаланыла баштаган: «компетенттүүлүккө негиздеп окутуу», «инсанга багыттап окутуу», «проблемалык окутуу», «долбоорлоп окутуу» ж.б. парадигмалардын талаптары да эске алынды. Натыйжада, бул изилдөөдө, негизинен, төмөнкү методдор колдонулду:

- **Илимий-методикалык эмгектерди талдоо.** Темага ылайык тилди эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун методикасына арналган кыргыз, англис жана орус тилдеринде жарык көргөн эмгектер кеңири талдоого алынып, жалпылаштырылды. Бул аркылуу кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында натыйжалуу окутуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелерин аныктап алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

- **Мыйзамдарды, нормативдик документтерди, практикалык тажрыйбаларды окуп-үйрөнүү.** Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун окуу планын, окуу программасын жана аларга ылайык окуу китептерин иштеп чыгуунун зарылдыгы аталган методду

колдонуу аркылуу аныктадык. Ал эми практикалык тажрыйбалар болсо, азыркы учурда ал калыптануу абалында белгилүү болду.

- **Аңгемелешүү.** Бул метод окутуучулар, студенттер, мугалимдер, жетекчилер менен тема боюнча кенен сүйлөшүүгө алардын ой-пикирлерин, сунуштарын угууга жардам берди. Окуу жайларынын көпчүлүк жамааты менен аңгемелешүү учурунда, көп тилде билим берүү – бул бардык билим берүү тармагынын өнүгүү келечеги, алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн шарты экендигин, мунсуз жакын арада ийгиликке жете албагандыгын түшүндүрүү иш-аракеттери жүргүзүлдү. Натыйжада, көп тилде билим берүүгө окутуучулар каршы эместиги, студенттердин көп тилде билим алууга ынтызар экендиктери белгилүү болду. Жогорку окуу жайларынын жетекчилери, ата-энелер да бул аракеттерди колдой тургандыктарын билдиришти.

- **Сабактарга катышуу, талдоо.** Изилдөө учурунда кыргыз, орус жана англис тилдерин экинчи же чет тили катары окуткан окутуучулардын сабактарына катышып, ал сабактар талдоого алынды. Көпчүлүк сабактарда өтүлүп жаткан тил гана окутулуп, башка тилдерге көңүл бурулбай турганы белгилүү болду. Бирок көпчүлүк окутуучулар (айрыкча орус жана англис тилдерин окуткан кыргыз тилдүү окутуучулар) сабакта эки же андан ашык тилдердин материалдарын пайдаланууну, салыштырып окутууну ары кызыктуу, ары натыйжалуу боло тургандыгын айтышты.

- **Байкоо.** Көп жылдардан бери студенттердин эне тилин, экинчи тилди жана чет тилин окууга болгон кызыгууларына байкоо жүргүзүп келем. Өз алдынча келип, кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон чет өлкөлүктөрдүн тил билүүгө болгон ынтызарлыгы, үйрөнүүгө болгон мамилелери, иш-аракеттери кубаттоого арзыйт. Ал эми кыргыз жаштарынын чет тилин (мисалы англис тилин) билүүгө болгон кызыгуулары ар түрдүү. Жаштардын көпчүлүгү чет тилин үйрөөнүүгө кайдыгер мамиле кылышат. Ошол эле учурда, айрым жаштар англис тилин билүүгө көп эмгек кылышары да белгилүү болду.

Тилди (мейли эне тилин же чет тилин) окутууда салттуу болуп калган тилдин грамматикасына басым коюну азайтып, оутулуп жаткан тилди тилдин ээси болгон улуттун тарыхы жана маданияты менен байланышта окутуу алда канча кызыктуу болорун байкадык.

Ошондой эле эне тил менен экинчи тилди салыштырып окутуу да натыйжалуу боло тургандыгына ынандык.

- **Сурамжылоо.** Бул методду, көпчүлүк учурда, педагогикалык эксперименттер учурунда колдондук. Сурамжылоо аркылуу жаштар, алардын ата-энелери, окутуучулар, негизинен көп тилде билим берүүнү колдой тургандыктарын билдиришти. Ошол эле учурда, көп тилде билим берүүнүн методикасы иштелип чыга электигин, окуу программалары менен окуу китептеринин жоктугун, эки, айрыкча, үч тилдүү сөздүктөрдүн жоктугун, окутуучулар атайын даярдыктан өтпөгөндүгүн, эң негизгиси, бул маселеге мамлекеттик деңгээлде анча маани берилбегендигин белгилешти.

- **Анкета алуу.** Студенттердин жана окутуучулардын атайын даярдалган суроолорго жазуу түрүндө жооптор алынды. Жыйынтыгында, көп тилде билим берүүгө каршылык жок экендиги, тескерисинче, кыргыз тилин окутууга, көп тилде билим берүүгө өзгөчө маани берүү керектиги, көп тил билүү жаштардын, өлкөнүн келечегине жакшы таасир тийгизе тургандыгын бардыгы бир ооздон белгилешти.

- **Конкреттүү сабактардын үлгүлөрүн иштеп чыгып, сабак өтүү.** Бул методду колдонуу жана анын жыйынтыктары тууралуу педагогикалык эксперименттерде кеңири маалыматтар берилди. Бул боюнча кыскача төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи катары өркүндөтүүнүн теориялык жана практикалык маселелерин чечүүдө бул багыттагы конкреттүү сабактардын үлгүлөрүн иштеп чыгуу, аларды жайылтуу жана практикада колдонууга киргизүүнүн мааниси чоң жана натыйжалуу. Анткени сабакта колдонулган каражаттар менен методдордун

алгылыктуу жана начар жактары сабак берүү процессинде гана белгилүү болот. Үлгү менен сабак өтүү аркылуу сунуш кылынган методиканы өркүндөтүүгө өбөлгө түзүлөт.

- **Тилдик жана кептик көнүгүүлөр.** Изилдөө ишибизде бул методго артыкчылыктуу маани берилди. Ошондуктан көнүгүүлөрдүн мазмуну, оозеки жана жазуу формасында жүргүзүлүшү тууралуу сунуштар айтылды.

Изилдөө ишибизде колдонгон методдор жөнүндө кыскача маалымат берүү менен кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун методдорун тандап алуу жана колдонуу боюнча айрым сунуштарды берүүнү туура көрдүк.

Биринчи, «метод» түшүнүгү соңку мезгилдерде «технология» деген түшүнүк термин менен бериле баштады. Чындыгында «метод – белгилүү натыйжага жетүүнүн ыгы, жолу катары» түшүндүрүлсө, «технология – белгилүү бир натыйжага жетүүнүн системасы» болуп саналат. Ошол эле учурда «методика – белгилүү илимдин тармагы болсо, технология – илим тармагы эмес, тармактын ичиндеги конкреттүү натыйжага жетүүнүн бир бүтүн системасы» катары каралат.

Экинчи, билим берүү процессинде колдонулган методдорго карата «салттуу» жана «интерактивдүү» деп экиге бөлүп кароо кеңири тараган. Мындан улам салттуу – демек жараксыз, интерактивдүү – демек жарактуу деген көз караштар пайда болду. Методдорду мындай бөлүштүрүү салыштырмалуу жана алгылыксыз. Методдун жарактуу же жараксыз экендиги аларды колдонуу менен алынган натыйжага карата гана аныкталат. Демек, салттуу методдорду колдонбо, интерактивдүү методдорду гана колдон деп мажбурлоо – туура эмес.

Үчүнчү, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окутуучу менен студенттин ортосунда эркин, бирин-бири сыйлаган, максатка умтулган, жандуу барлашуу (сүйлөшүү) методдордун методу катары кызмат кылышы шарт.

Илимий-методикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн методдорун тандап алуу изилдөөнүн педагогикалык методологиясын аныктоого байланыштуу экендигин жогоруда белгиледик.

Педагогикалык-методикалык илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө алда канча так жана ынандуу натыйжаларды алуунун сыналган жана натыйжалуу методу катары педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер таанылган. Ошондуктан бул метод азыркы учурда да теория менен практикада кеңири колдонулат. Биз дагы бул салтты бузбай, ишибизде жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттик иш-чараларды, алардан алынган жыйынтыктарды өзүнчө параграфта бердик.

2.2. Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүүгө багыт алган билим берүүнүн жаңы концепциясы калыптанып жатат.

Кыргызстанда көп тилде билим берүүнү ишке ашыруу боюнча 56 пилоттук мектептердин базасында 14 ресурстук методикалык борборлор ачылган. Ошондой эле 2 жогорку окуу жайынын базасында лабораториялар жана ресурстук борборлор ишке киришүүдө.

Өлкөдө өнүгүп жаткан интеграциялык процесстер, эл аралык кызматташтык мамилелер жана дүйнө элинин кызматташтыгынын кулач жайышы көп тилде билим берүүнүн өнүгүшүнө түрткү болду. Көп тилде билим берүү процесси практика жүзүндө Кыргызстандын төмөнкү мектептери менен ЖОЖдорунда ишке ашырылып жатат.

№	Мектептер	Жайгашкан жери	Окутуу тили	Окутуунун каражаты катары колдонулган тил
1.	И.Арабаев атындагы КМУ	Бишкек шаары	Кыргыз тили	Орус тили
2.	Ош мамлекеттик университети	Ош шаары	Кыргыз тили	Орус тили, өзбек тили

3.	А.Навои атындагы №18 орто мектеби	Ош шаары	Өзбек тили	Орус тили, Өзбек тили
4.	Абдрахманов атындагы №89 орто мектеби	Ош облусу, Кара-Суу району, Жаңы-Арык айылы	Кыргыз тили, тажик тили	Орус тили
5.	Ч.Айтматов атындагы №69 мектеп комплекси	Ош облусу, Кара-Суу району, Нариман айылы	Өзбек тили	Кыргыз тили, орус тили
6.	С. Ногоев атындагы №2 орто мектеби	Жалал-Абад облусу, Ноокен району	Өзбек тили	Орус тили
7.	№4 орто мектеп	Токмок шаары	Өзбек тили	Кыргыз тили
8.	Ч.Айтматов атындагы №1 мектеп гимназия	Ново-Павловка айылы	Кыргыз тили, орус тили	Кыргыз тили, Орус тили
9.	№82 орто мектеп	«Ала-Тоо» жаңы конушу	Кыргыз тили	Орус тили, англис тили
10.	Краснооктябрь №2 орто мектеби	Чүй облусу, Сокулук району	Орус тили	Кыргыз тили, орус тили
11.	№2 орто мектеп	Чүй облусу, Ысык-Ата району	Кыргыз тили, орус тили	Орус тили, кыргыз тили
12.	№28 мектеп гимназия комплекси	Бишкек шаары	Орус тили	Кыргыз тили

Сүрөт 2.2.1. Көп тилде билим берүү процесси жүргүзүлүп жаткан мектептер жана ЖОЖдор.

2015-жылдын 1-сентябрынан баштап, Чүй, Нарын, Баткен, Ош жана Жалал-Абад облустарынын мектептеринде көп тилде билим берүү программасы киргизилди.

Программаны ишке ашыруу максатында, мектеп мугалимдери жана ЖОЖдордун окутуучулары үчүн «Билим берүү процессинде предмет менен тилди интеграциялап окутуунун методикасы» аттуу семинар-тренингдер өткөрүлдү. Бул долбоордун алкагында 2016-жылы И.Арабаев атындагы КМУ жана Ош мамлекеттик университетинде көп тилде билим берүүчү педагогикалык кадрларды даярдоо пландаштырылган. Мындан сырткары 2015-жылдын 5-11-июлунда Чолпон-Ата шаарында «Жуурулушуу максатында көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү маселелери» боюнча Караганды облусунун мониторинг жана талдоо бөлүмүнүн башчысы

Б.Жетписбаеванын жетекчилиги алдында окуу материалдары практика жүзүндө иштелип чыккан.

Эксперименттик иш катарында Кыргызстандын Түштүк аймактарында көп тилдүү билим берүү шартында экинчи же үчүнчү тилди окутуп-үйрөтүү жана предмет менен тилди айкалыштырып окутуу боюнча төмөнкү мазмундагы сурамжылоо сунушталды:

1. Көп тилде билим берүүгө талапка ылайык программалар түзүлгөнбү?
2. Көп тилдүү программа боюнча окуган окуучулар жана студенттер тилдерди аралаштырып жибербейби?
3. Көп тилдүү билим берүү окуучулардын жана студенттердин өз маданиятына кандай таасир тийгизет?
4. Эки же үч тилде окута турган адистер даярбы?
5. Окуу жайлары илимий, окуу-методикалык каражаттар менен камсызданганбы?
6. Окуучу же студент эне тили менен экинчи тилдин экөөнү тең жакшы билүүгө кандайча жетише алат?
7. Сабаттуулук бир тил менен эле чектелиши керекпи?
8. Экинчи тилдеги окуу жана жазуу көндүмдөрү кантип калыптанат?

Сунушталган сурамжылоо төмөндөгүдөй көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүнчүлүк берди:

1. Мектептин жана ЖОЖдордун педагогикалык жамааты көп тилдүү билим берүү программасын киргизүү идеясына салкын карагандыгы;
2. Предметчи мугалимдер жана окутуучулар экинчи тилди жетиштүү деңгээлде билбегендиктери.
3. Көп тилдүү аудиторияларда жана класстарда кошумча эмгек акы төлөнбөгөндүктөн, айрым мугалимдердин, окутуучулардын сабак бергиси келбегендиги.
4. Көпчүлүк окуучу-студенттердин экинчи, үчүнчү тилге кызыгуусу, аны билүү жана колдонуу компетентцияларынын жетиштүү эместиги.

5. Көп тилдүү билим берүүнү турмушка ашыруу процесси окуу-методикалык жана маалымат-ресурстук жактан начар камсызданганы ж.б.

Көп тилдүү билим берүүнү ишке ашыруу максатында жүргүзүлгөн изилдөөбүз төмөнкүдөй натыйжа-жоопторду бере алды:

– ата-энелердин 80%ы балдарынын көп тилди билүүсүнө кызыктар экенин жооп берген ата-энелердин теңинен көбү балдарынын кыргыз, англис жана орус тилдерин билишин каалайт экен;

– педагогдордун 45%ы эки жана андан ашык тилдерди билерин, ошол тилдерде өз предметтерин окутууга кызыгышарын билдиришти;

– окутуучулар менен студенттердин 75%ы көп тилде билим берүү моделин натыйжалуу деп белгилешти;

– Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин (2011) маалыматы боюнча мектеп окуучуларынын 68-70% көп тилде билим берген мектептерде окугусу келет экен.

Жогоруда аныкталган көйгөйлөрдүн негизинде 2012-2013-жылдары биз изилдөө ишибизди баштадык. Эксперименттик изилдөө иштер үч этапка бөлүндү: аныктоо этабы; калыптандыруу этабы; текшерүү жана жыйынтыктоо этабы.

Максаты	Милдети	Изилдөө методу	Натыйжалары
Кыргыз тилин экинчи тил катары ЖОЖдордо көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасынын илимий божомолунун негизин иштеп чыгуу.	Эксперимент жүргүзүүнүн негизин аныктоо, аны жүргүзүүнүн жол-жоболорун жана максат-милдеттерин белгилөө.	Педагогикалык байкоо; эмгектерди, тажрыйбаларды үйрөнүү, аларды изилдөө, талдоо.	Кыргызстанда көп тилде билим берүүнүн абалы жана лингвистикалык маселелери аныкталды. Көп тилде билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптери жана тажрыйбалар талданды.

Сүрөт 2.2.2 - Аныктоо этабы: (2012-2013-окуу жылдары)

Максаты	Милдети	Изилдөө методу	Натыйжалары
Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасын аныктоо. Эксперименттик текшерүүгө сунуш кылуу.	Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун азыркы абалын талдоо, өркүндөтүү багыттарын көрсөтүү; ЖОЖдордо кыргыз тилин башка тилдер менен салыштырып окутуунун жолдорун аныктоо.	Аңгемелешүү. Сурамжылоо жүргүзүү. Сабактарга катышуу, талдоо, анализдөө. Студенттердин кызыгууларын, жетишкендиктерин жана чыгармачылыгын изилдөө. Тест аркылуу аныктоо.	Көп тилде билим берүү шартында социалдык деңгээлде кыргыз тилинин (мамлекеттик тилдин) ролун жана маанисин көтөрүү, ага кызыгууну жогорулатуу багыты аныкталды. ЖОЖдордо кыргыз тилин предмет менен айкалыштырып окутуу эффективдүү экени белгиленди. Кыргыз тилин англис, орус тилдери менен салыштырып окутуунун жолдору аныкталды.

Сүрөт 2.2.3 - Калыптандыруу этабы (2014-2016-окуу жылдары)

Максаты	Милдети	Изилдөө методу	Натыйжалары
Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасын эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү. Көп тилде билим берүү шартында экинчи тилди окутуу методикасы боюнча практикалык жардам көрсөтүү. Иштелип чыккан методиканы колдонууга сунуш кылуу.	Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин окутуунун методикасын толуктап, иштеп чыгуу. Изилдөөнүн жыйынтыктарын педагогикалык эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү, практикага сунуш кылуу	Студенттер жана окутуучулар менен аңгемелешүү. Студенттердин билимин, билгичтигин жана көндүмдөрүн текшерүү. Студенттердин көп тилдүү жана көп маданияттуу билим алууга умтулуусун далилдөө.	Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясын ЖОЖдордун окуу программаларын иштеп чыгуу үчүн колдонмо катары пайдалануу сунуш кылынды. ЖОЖдордо кыргыз тилин предмет менен биримдикте айкалыштырып окутуу сунушталды. Окутуу процессин өркүндөтүү боюнча көп тилде билим берүүнүн талаптары жана интерактивдүү ык-жолдору иштелип чыкты.

Сүрөт 2.2.4 – Текшерүү, жыйынтыктоо этабы (2016-2018-жылдары).

Ар бир этаптын мазмунун жана натыйжаларын аныктап чыгарууда “Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы” (Бишкек, 2009-ж.) жетекчиликке алынды.

Эксперименттик иштер И.Арабаев атындагы КМУ, Н.Исанов атындагы КМКТАУда жүргүзүлүп келди.

Эксперименттик ишке жалпысынан 50 мугалим 602 студе катышышты.

Аныктоочу этап (2012-2013). Биз сунуш кылган модель боюнча сабак өтүлгөн группалар – эксперименталдык группалар ал эми, салттуу сабак өтүлгөн группалар – байкоочу группалар болду. Эксперименттик иштин баалоо критерийин төмөнкү таблица аркылуу беребиз.

Таблица 2.2.1 - Кыргыз тилин билүү деңгээлин кеп ишмердигинин түрлөрү боюнча аныктоо үчүн сунушталган тест материалдарынын көрсөткүчтөрү.

Кеп ишмердиги	Тил билүү деңгээлдеринин түрлөрү				
	Эң жөнөкөй	Негизги	Орто	Ортодон жогору	Жогорку
Угуу	Тексттин көлөмү				
	5 сүйлөм	10 сүйлөм	15 сүйлөм	20 сүйлөм	25 сүйлөм
	Бир тексттеги тапшырмалардын саны				
Кесиптик лексика-грамматика	Фонетика – 4 тап. Лексика – 2 тап. Морфология – 8 тап. Сан атооч – 1 тап. Сын атооч – 1 тап. Ат атооч – 1 тап. Этиш – 1 тап. Тактооч – 1 тап. Байламта – 1 тап. Сырдык с. – 1 тап.	Фонетика – 6 тап. Лексика – 4 тап. Морфология – 12 тап. Сын атооч – 2 тап. Сан атооч – 2 тап. Ат атооч – 2 тап. Этиш – 2 тап. Тактооч – 2 тап. Сырдык с. – 2 тап.	Лексика – 6 тап. Морфология – 14 тап. Сан атооч – 2 тап. Сын атооч – 2 тап. Ат атооч – 2 тап. Этиш – 2 тап. Тактооч – 2 тап. Байламта – 2 тап. Сырдык с. – 2 тап.	Лексика – 8 тап. Морфология – 16 тап. Сын атооч – 2 тап. Сан атооч – 2 тап. Этиш – 4 тап. Тактооч – 2 тап. Байламта – 2 тап. Татаал сүйлөм – 4 тап.	Лексика – 10 тап. Морфология – 18 тап. Этиш – 6 тап. Тике, кыйыр сөз – 2 тап. Татаал сүйлөм – 8 тап.
	Тексттин көлөмү				
Окуу	100 сөз	100-120 сөз	120-130 сөз	130-140 сөз	150-200 сөз
	Бир тексттеги тапшырмалардын саны				
	2 – 5	5 – 6	7 – 8	8 – 10	10 – 12
Жазуу	Тексттин көлөмү				
	60-80 сөз	80-100 сөз	100-120 сөз	120-140 сөз	140-150 сөз
Тапшырмалардын көлөмү					

	Көнүгүүлөрдүн түрлөрү	Көнүгүүлөрдүн түрлөрү	Баяндама 3 тапшырма	Баяндама 4 тапшырма	Эссе 5 тапшырма
Сүйлөө					
	Тапшырмалардын түрлөрү				
	Диалог	Полилог	Монолог		

Таблицадагы тест материалынын көрсөткүчүндөгү студенттердин кеп ишмердиги:

1. Угуу – окулган текстти өздөштүргөн даражасы 4 баскыч боюнча бааланат:

- а) Угуп түшүнүү, тексттин үзүндүсүн өздөштүрүү.
- б) Текстти жалпы өздөштүрүү.
- в) Текстти толук өздөштүрүү.
- г) Текстти терең өздөштүрүү.

2. Лексика-грамматикалык – лексика грамматикалык материалдарды өздөштүрүү, тилди билүү, баарлашуу, жазууда колдонуу деңгээли функционалдык жана компетенттүүлүк жагынан бааланат. Бул багыттагы тесттик тапшырмаларды белгилүү коммуникативдик милдеттерди аткаруу үчүн зарыл лингвистикалык компетенттүүлүк деңгээлин, тилдин түзүлүшү жөнүндө түшүнүгүн баалоодо колдонулат.

3. Окуу – окуунун максаты, ар кайсы деңгээлдеги тексттин негизги жана кошумча маалыматын кабылдоо жана түшүнүү. Окуу боюнча компетенттүүлүк деңгээли төмөндөгүдөй формалардагы окуу тапшырмаларын аткаруунун натыйжасында аныкталып бааланды:

- а) көркөм окуу;
- б) тыным менен окуу;
- в) изилдеп окуу.

4. Жазуу – жазуу иштери төмөндөгүдөй критерийлер боюнча бааланып, текшерилди.

- а) грамматикалык жактан сабаттуулугу;

- б) мазмуну;
- в) тил каражаттарын колдонуу сапаты;
- г) тилди колдонуудагы өз алдынчалуулук.

5. Сүйлөө – бул студент менен окутуучунун мамилелешүүсү, студент менен студенттин пикир алышуусу жана турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө билүүсү менен жыйынтыкталып бааланат.

Эксперименттин аныктоочу этабында студенттердин кеп ишмердүүлүктөрүнүн алгачкы билим деңгээлин аныктоодо эксперименталдык группанын 302 студентинин 174 жообу канааттандырарлык, байкоочу группанын 300 студентинин 170 жообу канааттандырарлык экендиги көрүндү. Эксперименталдык группадан 128 жооп, ал эми байкоочугруппадан 130 жооп канааттандырарлык эмес болду (караңыз: таб.2.2.2.).

Таблица 2.2.2 – Кеп ишмердиги боюнча студенттердин алгачкы билим деңгээлин аныктоо (бардыгы 602 студент).

№	ЖОЖдор	Топ	Студенттердин саны	Текшерүүнүн жыйынтыгы			
				Канааттан.		Канаат. эмес	
				саны	%ы	саны	%ы
1.	Н.Исанов атындагы КМКТАУ	эксп.	155	87	56%	68	44%
		байк.	156	86	55%	70	45%
2.	И.Арабаев атындагы КМУ	эксп.	147	87	60%	60	40%
		байк.	144	84	58%	60	41%

Таблица 2.2.3 – Кеп ишмердиги боюнча студенттердин алгачкы билим деңгээлин аныктоо (бардыгы 602 студент).

Кеп ишмердигинин түрлөрү	Топтор	Студенттердин саны	Текшерүүнү баалоо			
			Канааттан.		Канааттан. эмес	
			саны	%ы	саны	%ы
Н.Исанов атындагы КМКТАУ						
Угуу	эксп.	155	87	56%	68	44%
	байк.	156	87	55%	69	45%
Лексика жана грамматика	эксп.	155	88	57%	67	43%
	байк.	156	86	55%	40	45%
Окуу	эксп.	155	90	58%	65	42%
	байк.	156	89	57%	67	43%
Жазуу	эксп.	155	85	55%	70	45%
	байк.	156	83	53%	73	47%
Сүйлөө	эксп.	155	92	59%	63	41%
	байк.	156	88	56%	68	44%
И.Арабаев атындагы КМУ						

Угуу	эксп.	147	87	60%	60	40%
	байк.	144	84	58%	60	41%
Лексика, грамматика	эксп.	147	94	64%	53	36%
	байк.	144	86	60%	58	40%
Окуу	эксп.	147	96	65%	51	35%
	байк.	144	85	59%	59	41%
Жазуу	эксп.	147	86	58%	62	42%
	байк.	144	83	57%	61	43%
Сүйлөө	эксп.	147	86	58%	62	42%
	байк.	144	82	57%	62	43%

Эксперименттин аныктоочу этабында эксперименталдык жана байкоочу группалардын студенттеринин төмөндөгүдөй кемчиликтери аныкталды:

1. Текст менен иштөөдө студенттерде угуп түшүнүү жана окуп түшүнүү ишмердүүлүгүнүн калыптанбагандыгы жана өз алдынча текст түзө албагандыгы.
2. Студенттердин кесиптик лексикалык минимумду өздөштүрүү деңгээли жетишсиз экендиги.
3. Студенттердин жазуу сабаттуулугунун талапка жооп бербегени, сүйлөм түзүүдө сүйлөмдүн структурасын, сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартибин жакшы билишпегени.
4. Тилдик, этикалык маданий нормалар сакталбагандыгы.
5. Бири-бири менен эркин сүйлөшө албагандыгы.

Калыптандыруучу этап (2014-2016). Аныктоочу этаптын жыйынтыгына таянуу менен аталган кемчиликтерди жоюу максатында кыргыз тилин англис, орус тилдери менен салыштырып окутуп, студенттердин тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусуна шарт түзө алдык. Алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептелген тилди үйрөтүүнүн интерактивдүү методдору, ык-жолдору, формалары жана каражаттары сунуш кылынды. Кыргыз тилин орус жана англис тилдери менен салыштырып окутуунун көнүгүүлөр жана тапшырмалар системасы иштелип чыгып сабактарда колдонулду. Ошондой эле конкреттүү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, алардын негизинде сабактар өтүлдү. Мисалы, эксперимент

учурунда өтүлгөн үлгү сабактардын ичинен “каада-салттар” боюнча бир сабактын (көп тилдүү) үлгүсүн сунуш кылабыз.

Сабактын иштелмеси:

Тема: Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салттар

Theme: Customs and traditions associated with the birth of a child

Тема: Традиции и обычаи связанные с рождением ребенка

Максаты: Көп тилдүү жана көп маданияттуу аудиториядагы студенттердин өз элинин маданиятына тиешелүү билимдерин “Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салттар” темасында калыптандыруу:

1. Студенттерди каада салт түшүнүгү менен тааныштыруу;
2. “Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салттар” темасы боюнча маданият таануу маалыматтарын жүргүзүү;
3. Студенттердин кыргыз, англис жана орус тилдери боюнча кептик ишмедигин (угуу, окуу, жазуу сүйлөө) өнүктүрүү;
4. Башка улуттардын каада-салтына сый жана сабырдуулук мамиле жасоого тарбиялоо;
5. Көп тилде билим алууга умтулуусун жана кызыгуусун күчөтүү.

The goal: To introduce the students with the concept “Customs and traditions associated with the birth of a child” , to improve the students Kyrgyz, Russian and English language skills in speaking, listening, reading and writing, to foster respect and tolerance for different customs and traditions.

Цель урока: Ознакомить студентов с темой урока, раскрыть понятия традиция и обычай, познакомить студентов с национальными традициями кыргызского, английского и русского народов, Воспитывать чувство кыргызстанского патриотизма, чувства уважения бережного отношения к традициям разных народов.

Жабдыктар: компьютер, мультимедиа проектор, экран, аудио, таркатма материалдар, түрдүү улуттардын каада-салты жазылган карточкалар, угуу үчүн текст.

Resources: multimedia projector, screen, computer, audio, hand-outs (cards with the words of customs and traditions of Kyrgyz, Russian and English people).

Оборудование: мультимедийный проектор, экран, компьютер, аудио, раздаточный материал, карточки с надписью традиции и обычай разных народов.

Сабактын жүрүшү:

I. Уюштуруу

Саламатсыңарбы! Мен силерди көргөнүмө кубанычтамын. Өз ордуңарга отура берсеңер болот. Баарыңар экранды карагыла жана биз эмне жөнүндө сүйлөшө турганыбызды тапканга аракет кылгыла. **(SLIDE 1)** Үрп-адаттарга, каада-салтка, маданий көп түрдүүлүккө байланыштуу сүрөттөр).

Азаматсыңар! Туура таптыңар! Бүгүн биз баланын төрөлүшүнө байланышкан ар түрдүү элдердин каада-салттары жөнүндө талкуу жүргүзөбүз. Баарыңар досканы карагыла, силер “каада-салт” деген сөздү көрүп турасыңар. Келгиле акылга чабуул жасап көрөлү. Салт дегенди андай түшүнөсүңөр? Өзүңөрдүн оюңарды айткыла. Башка улуттардын каада-салтын, маданиятын билүүгө кызыгасыңарбы? ж.б. суроолор.

Development of the lesson:

I. Warm up activity

Good morning! Nice to see you again, you may take your seats. Please, look at the screen and guess what are we going to talk about. **(SLIDE 1)** Pictures related to the topic (Customs and traditions associated with the birth of a child). Oh yes, you are quite right. Today we are going to discuss traditions and customs associated with the birth of a child of different countries. Please look at the board, you can see the words “customs and traditions”. Let’s brainstorm. What do customs and traditions mean? Give your own opinions. Are you interested in knowing customs and traditions of other people?

Ход урока:

I. Организационный момент

Сегодня мы с вами будем говорить об “Обычаях и традициях разных народов”. Но в особенности мы рассмотрим с вами обычаи и традиции кыргызского, английского и русского народов связанных с рождением ребенка. (SLIDE 1)

Биз азыр текстке чейинки тапшырмаларды аткарабыз

II. Студенттердин каада-салт боюнча түшүнүгүн кеңейтүү

Келгиле азыр эки экиден болуп иштеп көрөлү. Ар бир жупка кагаздын бөлүкчөлөрүн беремин. (Кагазда кыргыздардын, англичандардын жана орустардын каада-салты жөнүндө бир нече сөз жазылган, силердин максат ар бириң экиден сөз кошуу.

Мен азыр жуптардын баарын эки чоң топко бөлүштүрөмүн. Эки топтун тең ар бири кагазга өздөрү жазган элдердин каада-салты жөнүндө кезектешип маалымат беришет. Кайсы топ көбүрөөк, тагыраак маалымат берсе ошол топ жеңет.

Силердин “каада-салт ” жөнүндөгү түшүнүгүнөр мурдагыга караганда бир аз өзгөрдүбү? Маданий көп түрдүүлүк дегенди кандай түшүнөсүңөр? Өзүңөрдүн оюңарды текшергиле (SLIDE 2).

II. To enlarge students notions of “customs and traditions”

Now let’s work in pairs. I’ll give you cards (there are some words about Kyrgyz, Russian and English customs and traditions in them). Your task is to write as many words as you can. Well, right now I’ll split pairs into two large groups. Each of you is to give as many informations as you can about customs and traditions of three countries. (SLIDE 2).

III. Угуп түшүнүү иш аракеттери

Төмөнкү сүйлөмдөргө оозэки түрүндө суроо бергиле:

1. Бала төрөлгөндө – кубанычтуу кабар үчүн “сүйүнчү”, бала көрүү үчүн “көрүндүк” берилген.
2. Балага ат коюуга өзгөчө маани берилген.

3. Баланын кыркын чыгаруу бир нече ырым-жырымдар менен коштолгон.

4. Бала каз-каз туруп кадам шилтеп калганда “тушоо кесүү” тою өткөрүлгөн.

III. Listening and comprehension activities

Now we'll listen to the text then fill in missed words in the following sentences:

1. Britain is ... customs and traditions (many of, full of).

2. Long before there ... a few incredibly disgusting traditions associated with a birth of a child (is, were, was).

3. A Scot tradition in which a new born baby is given ... to bring good luck (a golden coin, a silver coin, a bronze coin).

III. Аудирование

Прослушайте текст и задайте три четыре вопросов :

1. Текст компьютерге терилип, студенттерге таркатылып берилет.

Тексттеги жаңы сөздөрдү тапкыла жана аларды орус, англис тилине которгула. Find the new words from the text and translate them into Kyrgyz and Russian. Выпишите новые слова с текста и переводите их на английский и кыргызский языки.

Азыр аудиотехниканын жардамы менен текстти угабыз.

Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салттар

Кыргыз эли өзүнө мүнөздүү ырым-жырымдарга, каада-салтка, үрп-адаттарга бай. Мисалы, баланын төрөлүшүнө, куда түшүүгө, сөйкө салууга, үйлөнүү-үлпөтүнө, тамак-ашка байланышкан каада-салттар маанилүү этно-маданий көрүнүш болуп саналат. Биз бул текстте *баланын төрөлүшүнө* байланыштуу каада-салтка кыскача токтолобуз. Балалуу болуу кыргыздардын турмушундагы эң кубанычтуу окуя болгон. Ага айылдын аксакалдары, байбичелери узун өмүр, бакыт тилеп батасын беришкен. Үй-

бүлөдөгү бала – тукум ээси, салт-санаанын улантуучусу, элдин өлбөс-өчпөстүгүнүн символу болгон.

Бала төрөлгөндө – кубанычтуу кабар үчүн “сүйүнчү“, бала көрүү үчүн “көрүндүк ” берилген. Тууган туушкандарды чакырып “жентек”, “бешик той” берилген. Балага ат коюуга өзгөчө маани берилген. Ат коюу – үй-бүлөдө маанилүү окуяны билдирип, коюлган ат баланын келечегине таасирин тийгизиши керек болгон. Баланы бешикке бөлөө өзгөчө ырым-жырымдар менен коштолгон. Баланы бешикке бөлөгөн байбиче мындай деген: “Менин колум эмес, Умай эне, Батма, Зууранын колу”, “Умай эне уйку бер, бешик ээси бек сакта”. Төрөлгөндөн кийин кыркынчы күнү бешикке бөлөөрдүн алдында “кырк кашык сууга” киринтип, “кырк токоч” жасап кырк балага таркатып берип “кыркын” чыгарган. Баланы жин-шайдандан сакташ үчүн ар кандай тумарларды тагышкан. Бала каз-каз туруп кадам шилтеп калганда “тушоо кесүү” тою өткөрүлгөн. Эркек баланы үч же беш жашта “сүннөткө” отургузушкан. Анда дагы өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша колунда барлар чоң тойго айландырышкан.

English traditions and customs associated with a birth of a child.

First of all, concerns UK political system. In Great Britain there is no written constitution, only customs and traditions and precedents. Britain is full of customs and traditions which have been around for hundreds of years. Here we'll have a

talk about *British traditions associates with the birth of a child*. Back in Anglo-Saxon times long before there were a few incredibly disgusting traditions associated with birth. A Scot tradition in which a new born baby is given a silver coin to bring good luck. This one is a personal favorite, from Ireland. As a symbol of circular nature of families life, it's popular to use some of the tier of the family wedding cake – a fruit cake – to sprinkle over the baby's head at the christing.

Русские традиции и обычаи связанные с рождением ребенка

Национальная культура - это национальная память народа, то что выделяет народ от других народов. Русский народ отличается богатой культурой, многими обычаями. Особенности обычаев в том, что они передаются из поколения в поколение. Обычаев очень много, невозможно все перечислить. Коснемся лишь некоторых. *Крещение ребенка*. Крещение – означает, что человек становится ближе к богу, приобретает крестных отца и мать. Обряд совершается в церкви. Священник обмывает тельце ребенка в купели и передает крестным родителям. Теперь они отвечают за его духовное воспитания, обрегает его.

Тексттен кийинки тапшырма

Төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Бул тексттердеги баланын төрөлгөнүнө байланыштуу каада-салттар, ырым-жырымдар силерге кандай таасир тийгизди?
2. Кыргыз элинин башка дагы кандай каада-салтын билесиңер?
3. Эмне үчүн балага ат коюу өзгөчө маниге ээ болгон?
4. Баланы суук көздөн, жаман сөздөн, жин-шайтандардан сакташ үчүн кандай ырым-жырымдар кылынган?
5. Баланын төрөлүшүнө байланышкан үч элдин каада-салттарында кандай айырмачылыктарды көрсөтө аласыңар?
6. Баланын төрөлүшүнө байланыштуу кайсы элдердин каада-салтында окшоштукту байкадыңар?

7. Салт деген эмне жана кыргыз эли ага кандай маани берип келген?
8. Каада-салт өз ичине эмнелерди камтыйт?
9. Башка элдердин каада-салты жөнүндө эмнелерди билесиңер?

Төмөнкү сөздөр менен кыргыз, орус жана англис тилдеринде сүйлөм түзгүлө:

1. бай, тушоо кесүү, тууган-туушкан, ат коюу каада-салт, мээримдүү, өмүр. *Үлгү:* Кыргыз эли өзүнө мүнөздүү ырым-жырымдарга, каада-салтка бай. Русский народ отличается *богатой* культурой, многими обычаями. The British people are *rich* in customs and traditions.

IV. Жазуу иш аракети

Үч тилде берилген тексттердин мазмунун беш алты сүйлөм менен чагылдыргыла. Андан кийин эң кеминде үч суроо түзүп шеригиңер менен алмашкыла жана бири-бириңердин сурооңорго жооп жазып туруп барагыңарды мага бергиле.

IV. Writing activity

Write about customs and traditions of three countries for about five sentences. Then show your partner your paper, correct each other's mistakes and pass me your sheets of papers.

V. Жыйынтыктоо Үй тапшырмасын түшүндүрүү

Баарыңарга чоң рахмат. Абдан жакшы иштедиңер. Мага силердин активдүү иштегениңер жакты. Кийинки сабакка кыргыз, англис жана орус элдеинин *үйлөнүү-үлпөтүнө байланыштуу каада-салты* боюнча презентация жасап келгиле. Силерди үч чоң топко бөлөм, ар бир топ бирден өлкөнү тандайсыңар жана ошого жараша иш алып барасыңар. Ал боюнча төмөнкү үлгүнү колдонула: (SLIDE 3). Андан кийинки тапшырмаңар, төмөнкү макал-ылакаптадын орусча, англисче эквиваленттерин таап келгиле: *көчтүн башы кандай болсо, аягы дал ошондой болот, үйдө баатыр жоодо жок, жамандын өзү теңелбесе дагы сөзү теңелет, атанын көөнү балада, баланын көөнү талаада, керегем сага айтам, келиним сен ук, боору калса да,*

адат калбайт, сабырдуу болсоң – озорсуң, сабырсыз болсоң – осолсуң, алдаса болот жаш башты, канткенде болот как башты, мээнет кылсаң дөөлөт келет, кайсы элде жашаба ошонун ырын ырдагын.

Thank you very much. I liked your ideas and you being very active. Your home task will be to prepare for a project work about customs and traditions associated with the weddings of Kyrgyz, English and Russian countries. Well, I'll divide you into three groups and you should choose one of the countries (SLIDE 3).

Мы с вами сегодня узнали об обычаях связанного с рождением ребенка разных народов. Обычаи и обряды способствуют улучшению взаимоотношений между людьми. Знание традиций разных народов воспитывает в людях уважительное отношение к представителям других национальностей. Вы должны почитать и уважать традиции своей семьи и своего народа.

Тилдерди салыштырып үйрөтүүдө ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмаларды аткаруу менен кыргыз тили боюнча студенттердин билим деңгээли да жогорулады.

Көп тилде билим берүүдөгү изилдөөчүлүк эксперименттин максаты: **биринчиден**, кесиптик-лексикалык минимумду кыргыз англис жана орус тилдеринде өздөштүрүү, **экинчиден**, функционалдуу грамматикалык каражаттарды жазуу жана оозеки кебинде колдоно билүү, **үчүнчүдөн**, студенттердин кеп ишмердигин калыптандырып, диалогдук жана монологдук кебин өстүрүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй иш-чаралар жүргүзүлдү:

1. Көп тилде билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптери жана талаптары иштелип чыкты.
2. Кыргыз тилин англис, орус тилдери менен салыштырып окутуунун интерактивдүү ык-жолдору көрсөтүлдү.
3. Көп тилдүү билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы иштелип чыкты.

4. Үч тилдеги диалогдук кептер окутуу процессинде колдонула баштады.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз, англис жана орус тилдерин салыштырып окутууда грамматикалык көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн машыктыруучу көнүгүүлөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү берилди. Алар: берилген үлгүгө таянып сүйлөмдү толуктап жазуу, тиешелүү сөздөрдү өз ордуна коюу, суроого кыскача жооп берүү, мүчөлөрдү кошуп жазуу ж.б. Бул сыяктуу көнүгүүлөрдү лексиканы жана грамматиканы өздөштүрүүдө колдонууга болот. Студенттерге кыргыз тилиндеги зат атоочтун жөндөмөлөрүн үйрөтүүдө төмөндөгүдөй, көнүгүүлөр иштетилет:

1. Кептик үлгүгө таянуучу көнүгүүлөр көбүнчө жаңы материалды түшүндүрүүдө жана бышыктоодо колдонулат.

а). Окугула. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрүн эске салгыла.

айыл ...	from the village	из села
эжем...	from my sister	от моей сестры
Мен айыл... келдим.	I came ... the village	Я приехал(а) ... села

б). Үлгү боюнча кашаадагы сөздөр менен сүйлөм түзгүлө. Жатыш жөндөмөнүн мүчөлөрүн кайталагыла.

Дүкөндө киши көп. (үйдө, шаарда, аянтта, көчөдө).

There are many people in the shop, (home, city, square? street).

В магазине много народа (дома, в городе, на площади, на улице).

Кыргыз тилинин сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция кубулуштары студенттерге жакшылап үйрөтүлсө, мүчөлөрдүн өзгөрүү вариантынын англис тилинен өзгөчө айырмалангандыгын түшүнүү анчалык деле кыйын эмес. Демек, кыргыз тили менен англис тилинин грамматикалык мыйзам ченемдери жөнүндөгү билимдерин актуалдаштыруу талап кылынат.

Кыргыз тилинин жөндөмө мүчөлөрүнө орус жана англис тилдеринин предлогдору эквивалент боло алат. Мисалы: эжем-ден – от моей сестры - **from** my sister, айыл-дан – из села – **from** the village, дүкөн-дө – в магазине – **in** the shop.

2.Ой жүгүртүүнү активдештирүүчү көнүгүүлөр студенттердин сабак учурундагы активдүүлүгүн, чыгрмачылыгын жана өз алдынчалуулугун жогорулатууга өбөлгө болот. Мындай көнүгүүлөрдү аткарууда студенттердин ой жүгүртүү ишмердүүлүгү активдештирилет. Сүйлөмдүн ичиндиги калтырып кеткен сөздөрдү таап, толуктап жазуу сөз түркүмдөрүн өздөштүрүүгө да жакшы шарт түзөт. Көнүгүүлөрдүн бул түрүндө төмөндөгүдөй тапшырмалар берилет: бош жерлерге керектүү тактоочторду жазгыла. (бүгүн, катуу, быйыл, солго, кечээ). Fill in missed words (today, fast, to the left, this year, yesterday). Впишите нужные наречия в свободные места в таблице (сегодня, быстро, в этом году, налево, вчера)

1.Ал машинаны ... айдады.	1. He drove the car ...	1.Он вел машину ...
2. Биз ... бурулдук.	2. We turned ...	2. Мы повернули ...
3. ... кыш өтө суук болгон жок.	3. Winter was not cold ...	... зима была не очень холодной.
4. ... мен кооз көйнөк сатып алдым.	4. I bought a nice dress....	4.Я ... купила красивое платье.

Көнүктүрүүчү көнүгүүлөр ар кандай варианттарда болушу зарыл. Анткени бир үлгү боюнча эле көнүгүүлөр системасын иштетүү анча жыйынтык бербей, студенттердин өз алдынча ойлонууларын өркүндөтүүгө, сөз байлыгын өстүрүүгө анчалык таасир этпейт.

Fill in the sentence with the suitable words according to the meaning.

1. Биз англис тилин ... үйрөнүп жатабыз (мол, тез, кеч).
2. Бөбөк үйдө ... калды (кеч, жалгыз, аз).
3. We are learning English ... (big, high, fast).
4. The child stayed at home ... (alone, late, few).
5. Мы изучаем английский язык ... (обильно, быстро, поздно).
6. Младенец остался ... дома(поздно, один, мало).

Машыктыруучу көнүгүүлөрдү иштетүүдө сюжеттүү сүрөттөрдү колдонуу да кызыктуу. Студент ал боюнча жекече ой жүгүртүп, окуяга, көрүнүшкө карата тиешелүү сөздү табууга аракеттенет.

3. Сүйлөмдү өзгөртүүгө (transforming) багытталган көнүгүүлөр кырдаалга же сүйлөшүүгө арналган сүйлөмдү өзгөртүп түзүүгө негизделген.

Мындай көнүгүүлөр да, адегенде, үлгүгө таянуу менен иштелип, адан соң сүрөткө же схемага карап өз алдынча аткарууга багытталган. Мисалы, берилген этиш сөздөрдү терс формасында бергиле. *Үлгү:* Мен эртең менен тамак ичтим. Мен эртең менен тамак ичкен жокмун.

Я утром позавтракал – Я утром не позавтракал.

1. Сен үй тазаладың.

2. Ал көп иштеди.

I had breakfast in the morning. I did not have breakfast in the morning.

1. You cleaned the house.

2. He worked hard.

4. Кайтадан өнүктүрүүчү көнүгүүлөр (reproduce) суроо-жооп түрүндөгү өз алдынча сүйлөм түзүүчү үчүн бир нече сөздөр берилип, алардын негизинде студенттер өз алдынча текст түзүшөт. Мында студент буга чейин өзү өздөштүргөн лексикалык бирдиктерди колдонот. Ошондой эле берилген сүйлөмдөр боюнча суроо берүүгө үйрөнүшөт. Мындай иштер да үлгүгө таянуу менен башталып, андан соң өз алдынча иштөө талаптары коюлат.

Берилген сүйлөмдөргө суроолорду жазгыла. Make up questions to the given sentences. Составьте вопросы к данным предложениям.

1. Сенин атың ким? Менин атым Аида,.

2. _____? Мен он сегиз жаштамын.

3. _____? Жок, мен айылда жашайм.

1. What is your name? My name is Aida.

2. _____? I am 18 years old.

3. _____? No, I live in a village.

1. Как тебя зовут? Меня зовут Аида.

2. _____ Мне 18 лет.

3. _____? Нет, я живу в селе.

Мындай көнүгүүлөрдү да ар түрдүү схема. үлгү, сүрөттөрдүн жардамы менен түзсө болот. Кыргыз, орус жана англис тилдериндеги өткөн чак, учур чак, келер чактарды салыштырууда окшоштугун же окшош эместигин аныктоого студенттердин жөндөмдүүлүгүн арттыруу керек. Кыргыз тилинде орус жана англис тилине караганда ат атоочсуз эле мүчө аркылуу таандык мамиле туюндурулары белгилүү. Мисалы, китебим – my book – моя книга; китебиң – your book – твоя книга ж.б. Бул кыргыз тилинин таандык категориясынын морфологиялык жол менен туюндурулушу деп аталат. Кыргыз тилиндеги таандык категориянын морфологиялык жол менен туюндурулушунун англис жана орус тилдерине окшобогондугун түшүндүрүү процессинде студенттерди сөз айкаштарын, жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүүгө машыктыруу керек. Мындай көнүгүүлөрдөн мисал келтирсек:

1. Көйнөгүңдүн түсү кандай? – Кызыл.

2. Атаң канча жашта? _____

1. What color is your dress? It's red.

2. How old is your father? _____

1. Какого цвета твое платье?

2. Сколько лет твоему отцу? _____

5.Бириктирүүчү (combined) көнүгүүлөр да тилдерди үйрөтүүдө көп колдонулган көнүгүүлөрдүн катарына кирет. Мында бир нече сөздөр берилип, аларды катыштырып сүйлөм түзүү тапшырмасы берилет. Бул көнүгүүлөр аркылуу студенттердин сөздөрдүн маанилерин так билүүсүн жана ал сөздөрдү сүйлөм ичинде башкарган грамматикалык материалдарды өздөштүрүүлөрү ишке ашырылат. Мисалы:

Берилген сөздөрдөн сүйлөм түзгүлө. Make up sentences with the given words. Составьте предложение из данных слов.

1. шаар, менин, жашайт, эжем. (учур чак).

2. бар, кечээ, тетр, ал. (өткөн чак).

3. city, the, lives? My? In? sister. (present simple).

1. to, he, theatre, yesterday, the, went. (past simple).

1. город, моя, живет, сестра (настоящее время).

2. сходил, вчера, театр, он (прошедшее время).

Көнүктүрүүчү көнүгүүлөрдү иштетүү тилдерди окутуп-үйрөтүүдө жана көп тилде билим берүүнү жүзөгө ашырууда эң кеңири колдонулган материалдардан болуп саналат. Мындай көнүгүүлөрдүн түрдүү варианттарын колдонуу тил үйрөнүүчүлөрдүн ал тилдин лексикасын, грамматикасын үйрөтүүгө шарт түзүп, алардын коммуникативдик компетенцияларын калыптандырып, өркүндөтүүгө кызмат кылат. Көнүгүүлөрдү жалаң жазуу формасында гана жүргүзбөстөн, оозеки формада баарлашуу, сүйлөшүү түрүндө да аткаруу талабы коюлат. Студенттердин коммуникативдик компетенцияларын жакшыртууда чакан, адаптацияланган тексттерди да колдонуу окутуунун натыйжалуулугун арттырат.

Мындан сырткары, Европа өлкөлөрүндөгү ЖОЖдордогу «Тил клубу» жана «Тандемдик окуулар» боюнча тилге үйрөтүү тажрыйбаларынын үлгүлөрүнөн келтирилди.

Текшерүү этабы (2016-2018). Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында көп тилдүү билим берүү шарттарында экинчи тил катары интеграциялап окутуунун эффективдүү методдорунун алгылыктуулугу аныкталды. Педагогикалык эксперименттик иштерде салыштыруу-типтештирүү талдоолор жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды. Ошондой эле иштелип чыгып, апробациядан өткөрүлгөн методдорду жогорку окуу жайларында окутуу процессине киргизүү жөнүндө практикалык сунуштар берилип, проблеманы изилдөөнүн перспективалуу багыттары аныкталды.

Таблица 2.2.4 – Студенттердин кеп ишмердүүлүктөрү боюнча билим деңгээлдерин текшерүү этабында аныктоо (бардыгы 602 студент).

№	ЖОЖдор	Топ	Студенттердин саны	Текшерүүнүн жыйынтыгы			
				Канааттан.		Канаат. эмес	
				саны	%ы	саны	%ы
1.	Н.Исанов атындагы КМКТАУ	эксп.	155	95	61%	60	39%
		байк.	156	82	52%	74	48%

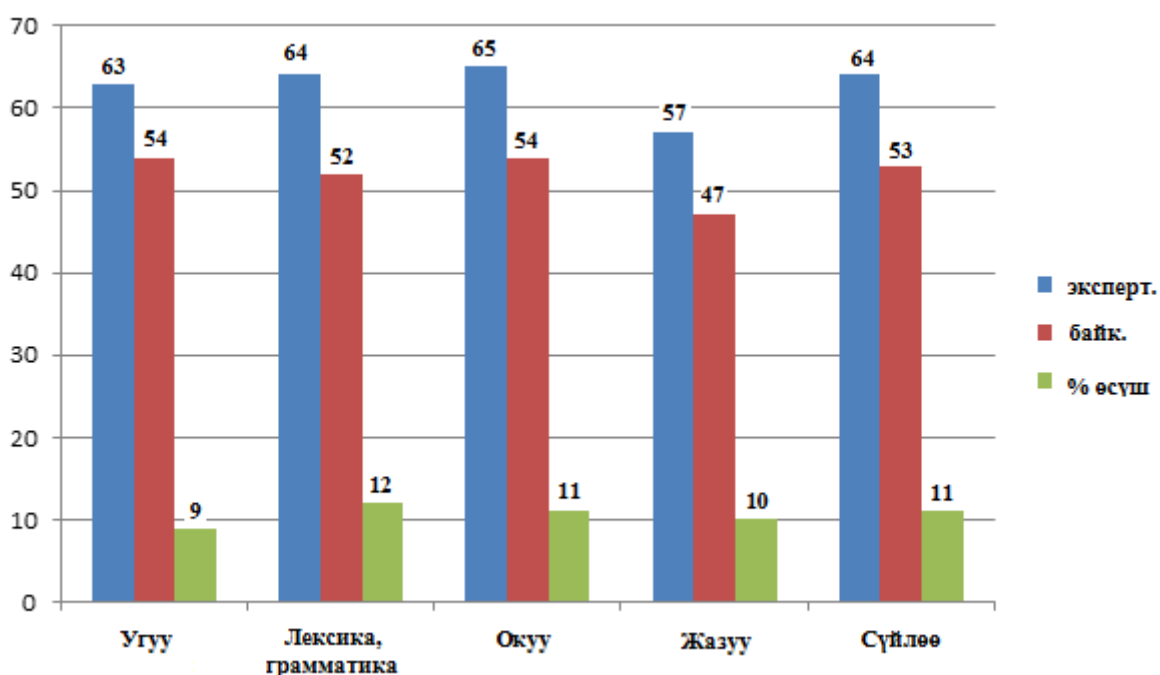
Эксперименталдык топтогу %өсүш				9%			
2.	И.Арабаев атындагы КМУ	эксп.	147	96	65%	51	35%
		байк.	144	83	58%	61	42%
Эксперименталдык топтогу %өсүш				7%			

Таблица 2.2.5. – Кеп ишмердиги боюнча студенттердин билим деңгээлдерин текшерүү этабында аныктоо (бардыгы 602 студент).

Кеп ишмердигинин түрлөрү	Топтор	Студенттердин саны	Текшерүүнү баалоо			
			Канааттан.		Канааттан. эмес	
			саны	%ы	саны	%ы
Н.Исанов атындагы КМКТАУ						
Угуу	эксп.	155	93	60%	62	40%
	байк.	156	83	53%	73	47%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			7%			
Лексика жана грамматика	эксп.	155	95	61%	60	39%
	байк.	156	82	52%	74	48%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			9%			
Окуу	эксп.	155	91	59%	64	41%
	байк.	156	83	53%	73	47%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			6%			
Жазуу	эксп.	155	90	58%	65	42%
	байк.	156	84	54%	72	46%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			4%			
Сүйлөө	эксп.	155	93	60%	62	40%
	байк.	156	84	54%	72	46%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			6%			
И.Арабаев атындагы КМУ						
Угуу	эксп.	147	96	65%	51	35%
	байк.	144	85	59%	59	41%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			6%			
Лексика, грамматика	эксп.	147	94	64%	53	36%
	байк.	144	84	58%	60	42%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			6%			
Окуу	эксп.	147	96	65%	51	35%
	байк.	144	83	58%	61	42%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			7%			
Жазуу	эксп.	147	93	63%	54	36%
	байк.	144	80	55%	64	45%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			8%			
Сүйлөө	эксп.	147	98	67%	49	34%
	байк.	144	85	59%	59	41%
Эксперименталдык топтогу %өсүш			8%			

Педагогикалык эксперименттик иштердин жыйынтыктарын салыштырып талдоо, студенттердин кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда сунуш кылган методдорду колдонуу алардын кыргыз, орус, англис тилдеринин кесиптик лексикасын өздөштүрүүлөрүнө, оозеки жана жазуу кептеринде грамматикалык каражаттарды практикада колдонуу көндүмдөрүнө ээ болуусуна, студенттердин монологдук, кептеринин талапка ылайык калыптанышына шарт түзө тургандыгы тастыкталды.

Диаграмма 2.2.6 - Натыйжалардын салыштырмалуу көрсөткүчү.

Жыйынтык көрсөткүчтөр көрсөткөндөй, эксперименталдык топтун студенттеринин жетишкендиктери байкоочу топтун студенттеринин жетишкендиктерине караганда жогору экендиги айкындалды. Эксперименттик иштин учурунда студенттердин коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандыруу менен катар эле этномаданий, социомаданий компетенцияларын калыптандыруу үчүн инновациялык методдорду, заманбап технологияларды, салыштырма-типологиялык методдорду,

интерактивдүү ыкмаларды колдонуу, студенттердин көп тилде билим алууга умтулуусун, кызыгуусун арттырууга өбөлгө түздү деп жыйынтык чыгаралы.

Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин жыйынтыктарына таянуу менен, көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган эмгегибизде көп тилде билим берүү программасын пландоонун өзгөчөлүктөрүн жана негизги элементтерин аныктап берүүгө аракет кылдык.

Сүрөт 2.2.5. Көп тилде билим берүү программасын пландоонун элементтери.

Көп тилде билим берүүнүн өзгөчөлүгүн жана анын коомдогу кеңири таасирин көңүлдө тутуп, аны пландоодо жана жүзөгө ашырууда төмөнкү жагдайларды эске алуу керек:

1. Көп тилде билим берүүнү пландоо үчүн учурдагы шарттар менен жергиликтүү тажрыйба негизги маагиге ээ. Мындан тышкары эл аралык

стандарттар менен сунуштарга таянып, башка өлкөлөрдөгү көп тилдүү билим берүү программаларын ишке ашыруу тажрыйбасын да эске алуу керек.

2. Көп тилде билим берүүнү пландоо саясий, социалдык жана экономикалык процесстердин алкагында каралышы керек. Биринчиден, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттыруу жана компетенттик ыкмага өтүү. Экинчиден, социалдык жана экономикалык кырдаалдардын өзгөчөлүктөрүн, бүтүрүүчүлөрдүн эмгек базарында жана коомдо өз ордун табуу мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу абзел.

3. Көп тилде билим берүүнү турмушка ашырууда ошол региондун тилдик жана маданий көп түрдүүлүгүн эске алып, маданият аралык алака-катыш мүмкүнчүлүктөрүн колдон келишинче толук колдоого алуу зарыл.

4. Көп тилде билим берүү саясаты ийкемдүү жүргүзүлүп, тынчтыкты, улуттар аралык ынтымак жашоонун лингвистикалык шартын түзүүгө багытталыш керек.

5. Көп тилдүү билим берүүнү турмушка ашырууда тышкы ресурстарга эмес, эң биринчи кезекте жергиликтүү ресурстарга таянуу керек. Тилдик жана маданий көп түрдүүлүктү сактоо жана өнүктүрүү үчүн, студенттердин жекече көп тилдүүлүгүн калыптандыруу үчүн сабактарда өлкө таануучулук, маданият таануучулук өңүттөгү тексттер, көрмө материалдар, көп тилдүү сөздүктөр ж.б. материалдар кеңири колдонулушу абзел [74, 53-55-бб.].

Ошентип, элдин биримдигин жана ынтымагын чыңдоого түрткү болуучу көп тилде билим берүүнү жүзөгө ашыруу үчүн ресурстарды пландоо жетишээрлик жана туруктуу болушу абзел. Буга мамлекеттик бюджеттен тышкары эл аралык өнүктүрүү уюмдарынан ж.б. кошумча ресурстарды тартуунун ар кандай мүмкүнчүлүктөрүн эске алган натыйжалуу, көп тилде билим берүү саясатын ишке ашыруу аркылуу жетишсе болот деп ойлойбуз.

Ошондой эле көп тилде билим берүү программасын турмушка ашыруудагы негизги кыйынчылыктар менен бирге сунуштарды да көрсөттүк.

Кыйынчылыктар	Сунуштар
Окуу жайларынын жетекчилери көп тилде билим берүү программасын киргизүү процессин башкаруу тутумун талаптагыдай түзгөн эмес	<ul style="list-style-type: none"> • Көп тилде билим берүү программасы тажрыйбалуу эксперттердин кеңеши менен иштелип чыгуусу зарыл; • Көп тилде билим берүү программасын пландоо, уюштуруу маселелери боюнча курстарга жиберүү керек; • Көп тилде билим берүү программасын сынактан өткөрүп жаткан окуу жайлары менен кызматташуу абзел.
ЖОЖдордун көпчүлүк жамааты көп тилде билим берүү программасын киргизүү идеясына салкын карайт, анын артыкчылыктарына ишенбейт	<ul style="list-style-type: none"> • Жалпы окуу жайларынын жыйындарында, усулдук кеңештин отурумдарында көп тилде билим берүүнүн артыкчылыктары тууралуу ынанымдуу талкууларды жүргүзүү зарыл; • Көп тилде билим берүүнү жүзөгө ашырууну аз эле сандагы эксперименттик группалардан баштоо керек. Бул группалардын билимдерин жана билгичтиктерин текшерип, чыныгы жетишкендиктери тууралуу окуу жайынын жетекчилерине кабарлап туруу керек; • Кээде натыйжалардын төмөн болуп калышы максаттуу тилде окутуунун баштапкы этабында боло жүргөн убактылуу көрүнүш экендигин түшүндүрүп, көп тилде билим берүү программасын илгерилетүүдөгү кыйынчылыктарга, кемчиликтерге туура кароо зарыл.
Айрым окутуучулар тажрыйбасы жок же кошумча эмгек акы төлөнбөгөндүгүнө байланыштуу көп тилдүү аудиторияда сабак бергилери келбейт	<ul style="list-style-type: none"> • Окуу жайдын жамааты менен аңгемелешип, көп тилде билим берүү – бардык билим берүү тармагынын өнүгүү келечеги, алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн шарты экендигин, мунсуз жакын арада ийгиликке жете албастыгын түшүндүрүү керек; • Окуу жайынын психологиялык кызматы окутуучуларга көп тилде билим берүү программасын киргизүүгө байланышкан кыйынчылыктарды жеңүү жагынан максаттуу түрдө колдоо жүргүзүп турушу керек; • Көп тилде билим берүү программасында мыкты иштеген окутуучуларды кызматка көтөрүү, моралдык, материалдык жактан сыйлоо ж.б.у.с. мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу керек.
Предметчи окутуучулар экинчи тилди жетиштүү деңгээлде билбейт, предмет менен тилди айкалыштырып окутуу методикасы (CLIL) боюнча сабак бере албайт	<ul style="list-style-type: none"> • Көп тилде билим берүү программасына тартылган окутуучуларды тийиштүү мамлекеттик түзүмдөр тарабынан өткөрүлүүчү экинчи тил боюнча акысыз курстардан окуусун уюштуруу керек; • Окуу жайынын жетекчилери көп тилде билим берүү маселелери боюнча курстарды, тренингдерди, семинарларды уюштуруп, аларга окутуучулардын катышышы жөнүндө маалымат алып туруу тийиш; • Тажрыйбалуу педагогдордун жетекчилиги астында эксперименталдык группалардын окуу материалдарын долбоорлоо, өзөк темаларды иштеп чыгуу керек.

Сүрөт 2.2.6. Көп тилдүү билим берүү программасын жүзөгө ашыруудагы кыйынчылыктар

Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруу жогорудагы таблицада көрсөтүлгөндөй көптөгөн кыйынчылыктар менен коштолот. Кыйынчылыктардын түрүнө (уюштуруудагы, мотивациялык, усулдук, маалыматка байланышкан ж.б.у.с.) жараша жогоруда келтирилген сунуштар ишке ашса натыйжа чыгат деген ойдобуз. Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруудагы кыйынчылыктар боюнча сунуштарды Европа өлкөлөрүнүн жана Казахстандын көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашырып жаткан окуу жайларынын тажрыйбаларынан алынды [74,137-140-бб.].

II глава боюнча корутунду

Темага тиешелүү материалдарды талдоо жана жалпылаштыруу аркылуу төмөнкүдөй корутундуга келдик:

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуунун нормативдик документтери (кабыл алынган концепциядан башка) иштелип чыга элек. Мамлекеттик стандарт, окуу программасы жана окуу китептери иштелип чыгышына, окутуу методикасын иштеп чыгууга маани берүү зарыл.

Жаштар, айрыкча студенттер, ата-энелер, окутуучулар көп тилде билим берүү тажрыйбасын колдошот жана кеңири жайылтылышын каалашат.

Изилдөөдө колдонулган методдордун алгылыктуулугу алардын изилдөөгө коюлган максат-милдеттерди ишке ашырууга өбөлгө, шарт түзө алгандыктары менен түшүндүрүлөт.

Окутуу процессинде, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориясы менен практикасында колдонулган метод же методдор алардын салттуу же интерактивдүү болгондугу менен эмес, аларды колдонуу аркылуу алынган натыйжага карата гана бааланууга тийиш.

Эксперименттик изилдөө ишибиз үч этапта жүргүзүлдү: аныктоо этабы, калыптандыруу этабы жана текшерүү жана жыйынтыктоо этабы.

Эксперименттик изилдөөнүн ар бир этабынын максат-милдеттери, изилдөө методу жана натыйжалары аныкталды. Ар бир этаптын мазмунун жана натыйжаларын аныктоодо “Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы” жетекчиликке алынды. Эксперименттик иштерге жалпысынан 50 мугалим, жана 600дөн ашык студенттер катышышты. Эксперименттик иштер Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинде жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде жүргүзүлдү.

Педагогикалык экспериментти жүргүзүү учурунда Кыргызстан боюнча 10 жалпы орто мектепте жана 5 жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү процесси ишке ашып келе жаткандыгы аныкталды. Жалпысынан алганда көп тилде билим берүүнү ишке ашыруу боюнча 56 пилоттук мектептердин базасында, 14 ресурстук методикалык борборлор ачылган. Ошондой эле 2 ЖОЖдун базасында лабораториялар жана ресурстук борборлор ачылып, көп тилде билим берүүчү педагогикалык кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо иштери жүргүзүлүүдө.

Эксперименттин аныктоочу этабында эксперименталдык жана байкоочу группаларынын студенттеринин төмөнкүдөй кемчиликтери аныкталды:

1. Текст менен иштөөдө студенттердин угуу жана окуу көндүмдөрү толук калыптана электиги, текстти өз алдынча түзүү көндүмдөрү аздыгы.
2. Лексикалык минимумду өздөштүрүүнүн жетишсиздиги.
3. Жазуу сабаттуулуктары талапка жооп бербегендиктери.
4. Тилдик, этикалык, маданий нормалардын сакталбагандыгы.

Эксперименттин жыйынтыгында кеп ишмердигинин түрлөрү боюнча студенттердин алгачкы билим деңгээли менен педагогикалык эксперимент өткөндөн кийинки алардын билим деңгээли салыштырылып, төмөнкүлөр аныкталды:

- кесиптик-лексикалык минимумду кыргыз, англис жана орус тилдеринде жакшы өздөштүрүүсү;

- грамматикалык каражаттарын жазуу жана оозеки кебинде практика жүзүндө өздөштүрүүсү;
- студенттердин көп тилде билим алууга умтулуусу;
- студенттердин диалогдук жана монологдук кебинин өсүү деңгээлинин талапка жооп бергендиги.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүдө, эксперименттик иш-аракеттердин жыйынтыктарына таянуу менен көп тилде билим берүү программасын пландоонун өзгөчөлүктөрүн жана негизги элементтерин аныктап берүүгө аракет кылдык.

Ошондой эле көп тилде билим берүү программасын турмушка ашыруудагы негизги кыйынчылыктар менен бирге конкретүү сунуштарды да көрсөтүк.

III ГЛАВА
КӨП МАДАНИЯТТУ ЖАНА КӨП ТИЛДҮҮ БИЛИМ БЕРҮҮ
ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ
ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

3.1. ЖОЖдордо көп тилде билим берүүнүн дидактикалык
талаптары жана принциптери
3.1.1. Дидактикалык талаптар

Көп тилде билим берүү жана көп маданияттуулукка тарбиялоо жөн гана ааламдашуунун талаптары менен гана шартталбастан, ошол эле мезгилде башка улуттардын өкүлдөрү менен ынтымакта жашоого багытталган феномен катары ар бир атуулдун аң-сезиминде орун алышы зарыл. Дүйнө жүзүндө ааламдашуу процесси тездеп, кыргыз тилин да окутуп-үйрөтүүгө жана аны баарлашуу максатында колдонуу жагдайынын талаптары да өзгөрдү.

Коомдун азыркы талаптарына ылайык кыргыз тилин окутууда предметтик окууну уюштуруу гана эмес, билим берүүдө интеллектуалдык көндүмдү, эстетикалык, коммуникативдик компетенцияларды калыптандырып, андан ары өнүктүрүү болуп эсептелет.

ЖОЖдордо көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнүн бирден-бир талабы Кыргызстанда жашаган этностордун улуттук өзгөчөлүктөрүн, белгилүү инсандарын, тарыхын, каада-салтын, этномаданий баалуулуктарын таануу, ошол көп түрлүү маданий чөйрө колдонгон тилде пикирлешүү, өз ара мамиле түзүү болуп саналат.

Бул суроо-талаптарды ишке ашырууда төмөнкү милдеттерди аткарууга жетишүүбүз керек:

- билим жана тарбия алууга тең укуктарды камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү;

- көп маданияттуу билим берүү чөйрөсүн уюштуруу;
- көп тилдүү инсанды калыптандырууда маданий көп түрдүүлүк ресурстарын пайдаланууну камсыз кылуу;
- маданий айырмачылыктарга оң мамиле кылууга тарбиялоо;
- жалпы улуттук жарандык ынтымакты жана маданий көп түрдүүлүктү сактоого жоопкерчиликти жаратуу ж.б.

Көп маданияттуу чөйрөдө билим жана тарбия берүү процессинин максаттарын жана милдеттерин жүзөгө ашыруу билим берүү системасындагы нормалар менен чукул өзгөрүп жаткан дүйнөдөгү карама-каршылыктарды жоюу менен байланыштуу. Билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү зарылдыгы дагы ушуну менен негизделет. Азыркы учурда *натыйжага багытталган* билим берүүгө өтүү жалпы дүйнөлүк тенденция болуп саналат. Мында окуучулардын мектепте, студенттердин ЖОЖдордо алган билимин конкреттүү ишмердикте колдоно билүүсүнө басым жасалат. Бул билим берүүдө *компетенттик ыкмага* өтүүнү шарттайт. Ошол эле учурда компетенцияны иштеп чыгуу жөн гана максат эмес, жаштарды өз элинин жана дүйнөлүк маданияттын дүйнөсүнө алып кирүү каражаты болуп саналат.

Россиялык окумуштуу В.А.Ершов: “Көп тилдүү жана көп маданияттуу инсанды ийгиликтүү тарбиялаш үчүн ал инсанга өз элинин маданиятын жана маданий баалуулуктарын таанытыш керек” деген [46,27-б.]. Демек, эне тилин жакшы билбей жана өз маданиятынын баалуулуктарын тааныбаган адам башка тилди да, башка маданиятты да жарытпайт.

Кыргыз Республикасынын жаранынын көп маданияттуу компетенциялары. Көп түрдүү маданияттагы компетенциялар тилдик көп түрдүүлүктү өнүктүрүү болуп саналат. Тилге маданий жана коммуникациялык функциядан тышкары көп улуттуу студенттердин баарлашуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, өз кесиби боюнча иш алып баруусунда кыргыз тили мамлекеттик тил катарында өзгөчө мааниге ээ. Көп

түрдүү маданий компетенттүүлүк когнитивдик, аффективдик, жүрүш-турушжана коммуникативдик компетенцияларынын натыйжасында түзүлөт.

Когнитивдик компетенциялар (билим жана таануу, таанып-билүү ыкмалары):

- өзүнүн этномаданий бөтөнчөлүгүн түшүнүү;
- дүйнөлүк маданий моделдердин тарыхын билүү;
- башка элдердин тилин, маданиятын, маданий баалуулугун өздөштүрүү.
- студенттердин конструктивдүү жана деструктивдүү конфликттер жана алардын этномаданий аспектилери билүүсү.

Аффективдүү компетенциялар (эмоционалдык жана нарктуу мамилелер):

- өзүнүн этникалык жана маданий бөтөнчөлүгүнүн нарктуулугу сыяктуу эле башка адамдардын этномаданий бөтөнчөлүгүнүн нарктуулугун таануу;
- бардык дүйнөдөгү маданий плюрализмди жана Кыргыз Республикасы үчүн көп түрдүүлүктүн маанисин таануу;
- өзүнүн жалпы жарандык бөтөнчөлүгү үчүн сыймыктануу сезимин көрсөтүү;
- башка маданиятты окуп үйрөнүүгө даярдыкты, ачык-айрымдыкты жана ак ниет мамилени көрсөтүү;
- маданий стереотиптерди сын көз менен кабыл алуу жана талдоо.

Жүрүш-туруш жана коммуникативдик компетенциялар (жүрүш-туруш жана сүйлөшүү көндүмдөрү):

- мамлекеттик, расмий жана дүйнөлүк тилдердин биринде көз каранды эмес керектөөчүнүн деңгээлиндеги талаптарга ылайык сүйлөшө билүү;

- ар кимдин этникалык, расалык жана маданий белгилерине карабастан ар башка маданияттын өкүлдөрү менен алардын адамдык ар-намысын сыйлаган, дискриминацияга жол бербеген теңчиликтин тилинде ачык сүйлөшө билүү;
- башка маданияттын өкүлдөрү менен катнаш болгон учурда жүрүш-туруштун жана өз ара байланыштын формаларын кабыл алуу жана түшүнүү ошондой эле чоочун маданий чөйрөдө ыңгайлаша билүү;
- тарыхый окуяларды ар кандай чечмелөөнү сынчыл өңүттөн кароо; тарыхтын азыркы учурдагы кырдаалга жараша таасирин түшүнө билүү;
- көп маданияттуу коомдо жашоо үчүн зарыл компетенцияларды өмүр бою өркүндөтө билүү жана ага даяр болуу;
- этникалык жана маданий стереотиптерди жеңе билүү.[111,18-19-бб.].

Демек, көп маданияттуу компетенциялар окутуу процессинин азыркы талабы болуу менен катар анын мазмунун тандап алууга түздөн-түз таасир көрсөтөт. Жогоруда аныкталган компетенцияларга жетишүүдө көп маданияттуу тарбия берүүнүн мазмуну төрт негизги аспектинин айланасында түзүлүшү керек.

- инсандын социомаданий бөтөнчөлүгү;
- көп маданияттуу чөйрөдөгү көз караштар менен түшүнүктөрдүн системасын өздөштүрүү;
- курчаган маданий чөйрөгө карата жакшы мамилеге тарбиялоо;
- социалдык баарлашуунун көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Төмөнкү маселелерге орчундуу көңүл бурулушу керек:

- 1) Предметтик тармактарда билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү;
- 2) Билим берүүнүн предметтеринин, баскычтарынын ортосунда билим берүүнүн мазмунун жакындаштыруу, аларды көп маданияттуулуктун

принциптеринин жана маданияттардын диалогунун негизинде реалдуу турмуш менен салыштырып кароо;

3) Тилге окутуунун ыкмаларын өзгөртүү;

4) Сабак берүүнүн, окутуунун, баалоонун методдору менен ыкмаларын модернизациялоо [80, 23-б.].

Предметтик тармактарда билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү билим берүүнүн предметтик мазмунун өзгөртүү деңгелинде төмөнкүлөрдү пайдалануу керек:

- Рассалардын, этностордун, маданияттардын, диндердин өз ара мамилесине, ар кандай маданиятка жана конфессияга таандык адамдарга байланыштуу окуялар менен фактыларды позитивдүү интерпретациялоо (чечмелөө);

- Кыргыз Республикасындагы жана дүйнөдөгү элдердин маданиятындагы бөтөнчөлүү жана уникалдуу сапаттар жөнүндө маалыматтарды киргизүү;

- Кыргызстандын элинин ынтымагын жана дүйнөдөгү жашоо тажрыйбасын мүнөздөгөн маданияттын элементтерин көргөзүү;

- Ар кандай конфликттердин, анын ичинде адамдардын этникалык, маданий жана диний чөйрөсүндөгү чыр-чатактарды чечүүнүн алгылыктуу жолдорун көргөзүү. Ошол эле маалда кагылышууга алып келе турган жана тенденциялуу материалдарды пайдалануудан алыс болуу;

- Студенттерди дүйнөлүк маданиятка аралаштыруу, дүйнөдөгү глобализациялык процесстердин себептерин, азыркы шартта өлкөлөр менен элдердин өз ара көз карандылыгын ачып көрсөтүү;

- Доордун маданий жана социалдык контекстине так жана табигый илимдердин мазмунун киргизүү;

- Гуманитардык циклдеги предметтерде саясий тарыхтын чындык фактыларын гана эмес күнүмдүк тарыхты, социалдык жана интеллектуалдык тарыхты ж.б. окутуу;

- Ар кандай маданий символдор (рассалык, этникалык, конфессионалдык, курактык, гендердик) жана маданий контекст, алардын мазмунунун ар бир доордо өзгөрүшүн түшүнүү. [80, 24-б.].

Тилдерди көп түрдүү билим берүүнүн каражаты катары окуп үйрөнүү. Көп тилде пикир алышып, аны колдоно билүүсү. Жеке адамдын инсандык өзгөчөлүгү, өзү жашаган жана башка социалдык чөйрөдө башка улуттагылар менен социалдык, жарандык жактан адаптацияланышы жана ийгиликтүү иштеши үчүн кардиналдуу факторлордун бири болуп саналат. Окуу процессин уюштуруудагы өзгөчөлүктөрү:

- а) тилди предмет катары окутуу;
- б) тилди башка предметтерди окуп үйрөнүү үчүн каражат катары пайдалануу (көп тилдүү билим берүү) [80,25-б.].

Тилди предмет катары окутуу. Эне тилди предмет катары окутуу (кыргыз тилин кыргыз тилдүү мектептерде, өзбек тилин өзбек тилдүү мектептерде, орус тилин орус тилдүү мектептерде, тажик тилин тажик тилдүү мектептерде окутуу) окуучу окуу процессинде субъект катары каралган ыкманын заманбап талаптарына шайкеш келиши керек. Башталгыч мектепте жана мүмкүнчүлүккө жараша билим берүүнүн андан кийинки баскычтарында эне тилинде билим берүү өмүр бою ийгиликтүү билим алууга өзөк боло турган сынчыл ой жүгүртүү жана эффективдүү сүйлөшүү компетенцияларын калыптандырууга көмөктөшөт [156].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде кыргыз элинин этномаданий өзгөчөлүктөрүн ачып берүү аркылуу студенттердин улуттук өзгөчөлүгүн сактай билүү менен көп тилдүүлүккө жана көп маданияттуулукка тарбиялоо негизги максат болуп эсептелет. Ошондуктан көп маданияттуу, көп тилдүү билим берүү шартында тилди окутуп-үйрөткөн мугалимдер, окутуучулар өз билимин өркүндөтүп тилди талапка ылайык окутуп-үйрөтүүдө өзгөчө көп тилдүү компетенттүүлүккө ээ болушу зарыл. Ошондой эле алар экинчи тилди окутуп-үйрөтүүнүн коммуникативдүү жана

интерактивдүү ык-жолдорун өздөштүрүп, тилди эне тил жана экинчи тил катары окутуудагы өзгөчө айырмачылыктарды билиши керек.

Кайсы бир тилди экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүдө реалдуу турмушта сүйлөшүү үчүн маанилүү болгон коммуникативдүү компетенцияларды өнүктүрүүгө шарт түзүлүшү керек. Мугалимдер жана окутуучулар сүйлөшүүнүн жасалма чөйрөсүн түзүү стратегиясын пайдаланууну билиши керек, бирок ошол эле учурда чет тилде сүйлөшүүнүн реалдуу чөйрөсүнө аралаштыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү дагы (эл аралык билим берүү долбоорлору, башка өлкөлөрдөгү курбалдаштары менен байланыштарды түзүү) издеши керек [80,25-26-бб.].

Көп маданияттуу билим жана тарбия берүүнүн максаты – студенттерди турмуштун ар-түрдүү кырдалында туура чечимге келүүсүнө, социалдык чөйрөдө өзүн-өзү алып жүрүүсүнө жардам берүү болуп эсептелет. Башкача айтканда, мультимаданияттуу билим берүү – маданий көп түрдүүлүктү сактоо менен, жүрүм-турум жана баарлашуу көндүмдөрүн өстүрөт.

Көп тилдүү билим берүү шартында кыргыз тилин интеграциялап окутуунун маңызы – жаштарды реалдуу жашоого даярдоо б.а. биз жашап жаткан коомдогу этностордун өкүлдөрдүнүн көп улуттуулугуна карабастан келечек муундарды турмушка даярдоо, т.а. алар алган теориялык билимин практика жана өндүрүш менен тыгыз байланыштыра аларын шарттайт.

Джим Камминс, Торонто университетинин профессору “Кош тилдүү балдардын эне тили эмне үчүн билим берүүдө маанилүү” деген макаласында: “Балдардын эне тилин билүү деңгээли экинчи тилди жакшы өздөштүрүүсүнө олуттуу таасир этет. Эне тилин жакшы билген балдар, экинчи тилде жазуу, окуу жагынан кыйла жөндөмдүү экендигин көрсөтүшөт. Билим берүү чөйрөсү балдарга эне тилдин жеткиликтүүлүгүн камсыздаса, бул тилдер бири-бирин толуктап, көрсөтүп турат. Тескерисинче, балдарды эне тилден алыстатууга аракет жасалса, инсанга багытталган окутуунун концептуалдык негиздери бузулат” – дейт [171,15-20-бб.].

Демек, Джим Камминс айткандай студенттердин эне тилин жакшы билүүсү, алардын экинчи тилди үйрөнүү үчүн өбөлгө болот. Алардын эне тилде алган билимдери менен билгичтиктери экинчи тилди өздөштүрүү үчүн негиз боло тургандыгына өз тажрыйбабызда ынандык.

Дж.Камминстин изилдөөлрүнөн улам студенттерди эне тилинде дидактиканын төмөнкүдөй талаптарына көнүктүрүүгө жана үйрөтүүгө жетишүүбүз керек:

1. Студенттердин дүйнөнү таанып-билүүсүн калыптандыруу, б.а. реалдуу турмуштагы маалыматтарды, көрүнүштөрдү анализдеп, аларга туура баа берүүгө көнүктүрүү.
2. Эне тили менен жашап, сыймыктанып, улуттук баалуулуктарды андап билүүгө үндөө.
3. Өз оюн чынчыл көз карашы аркылуу туюндуруу.
4. Тил улут жүзү экендигин б.а. ар бир элдин тили улуу, ал ошол элдин адабиятын, маданиятын, тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын сактап келген кенч экендигин туюндуруу [172, 218-219-бб.].

Кыргыз тили предмети боюнча базалык билим берүүнүн куррикулуму кыргыз тилин окутууда кеп ишмердүүлүгүнүн коммуникативдик практикалык максатка багытталгандыгы менен айырмаланат. Коммуникативдик багыттагы куррикулумдун негизги максаты – бул коомдогу тез өзгөрүүлөргө социалдык турмуштагы жаңыланууларга ылайыктуу, көп тилдүүлүктүн шартында тилди окутуп-үйрөтүүдө дүйнөнүн билим берүү деңгээлинен артта калбай, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн коомдук-социалдык муктаждыктарын камсыз кылуу. Куррикулум кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө компетенттүүлүктүн үч түрүн сунуш кылат:

- а) маалыматты кабыл алуу;
- б) социалдык карым-катнаштык мамиледе болуу;
- в) өз ишин уюштура билүү, маселе чече билүү [8, 83-87-бб.].

Куррикулумдун тематикалык багыттары менен кыргыз тилин окутууну айкалыштыруу талабы.

Тематикалык өзөк багыттар – окутуунун максаттары менен милдеттерине көңүл бурулуучу таалим-тарбия процесси. Алар жалпысынан куррикулумду бириктирип, замандын чакырыгына жооп берүүчү сабактын темалары. Тематикалык багыттар ар бир предметтин мүнөздүү өзгөчөлүгүнө жараша ишке ашырылат. Мисалы, окуу процессин камтыган “Инсанды калыптандыруу” аттуу тарбиялык-тематикалык багытынын милдети – студенттердин ар тараптуу өнүгүшүн жана өзгөчө керектүү жөндөмдөрүн өнүктүрүү. Маданий шайкештик жана маданият аралык баарлашуу билим берүүнүн мазмунунун негизи болот. Алар:

- өз маданиятын, туулган жердин маданиятын алардын өзгөчөлүктөрүн андап билүү;
- көп маданияттуулукту өздөштүрүү;
- турмуштун ар кайсы чөйрөлөрүндөгү интернационалдуулук жана эл аралык карым-катнаш жүргүзүү көндүмдөрү;
- маданий адаттар менен каада-салттарды сыйлоонун маанилүүлүгү;
- көп тилде билим алуу чөйрөсүнө чөгөрүлүү (погружение).

Окутуунун натыйжалуулугу:

- өзүнүн рухий маданий-материалдык мурасын андап баалоо;
- көп маданияттуу коомдо, эл аралык жаатта кызматташуу;
- көп тилдеги билимди өз турмушунда колдоно билүү.

“Адам жана технологиялык өсүш” тематикалык багыттын максаты – заманбап технологиясынын күнүмдүк турмушка керектүүлүгүн билүү жана аларды колдоно билүүгө үйрөтүү.

Бул багыттын билим берүү мазмунунун негизи:

- ар кандай чөйрөдөгү технологиянын өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлорду билүү;
- интернет менен эсептөө техникаларын пайдалануу.

Окутуунун натыйжалары:

- технологияны өнүктүрүүнүн жашоодогу, коомдогу маанисин түшүнүү;
- технологиялык каражаттардын келечекке тийгизген таасирин баалай билүү.

Маданий шайкештик жана маданият аралык баарлашуу.

Бул багыттагы жалпы тематикалык негизги милдет студентке өзүнүн маданий шайкештигин түшүнүү, жекече маданий шайкештигин издөө, маданияттардын өз ара алака-катышына жана коомду интернационалдаштырууга катышууга колдоо көрсөтүү болуп саналат.

Окутуунун натыйжалары.

Студенттердин мүмкүнчүлүктөрү:

- өзүнүн рухий жана маданий мурасын аңдап баалоо;
- өзүнүн маданий шайкештигин дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү катары билүү;
- башка элдин маданияттары жана көз караштары менен таанышуу;
- көп маданияттуу коомдо жана эл аралык жаатта кызматташуу;
- маданий шайкештик факторлорунун инсан жана коом үчүн маанисин түшүнүү.

Байланыш каражаттарын колдонуу жана баарлашуу көндүмдөрү.

Бул тематикалык багыттын негизги максаты кептик көндүмдөрдү жана интерактивдүү көндүмдөрдү өнүктүрүү.

Студенттерге мультимедиялык технологияларды түшүндүрүү, өздөштүрүү, жалпыга маалымдоо каражаттарын пайдаланууга колдоо көрсөтүү болуп эсептелет.

Коммуникативдик көндүмдөр дегенде жигердүү, өз ара алака-катыштагы жамаатты түшүнөбүз. Баарлашуу көндүмдөрүнө ээ болуу менен студент маалыматты кабыл алуучунун да, жөнөтүүчүнүн да ролун аткарып көрүшү керек.

Окутуунун натыйжалары.

Студенттердин мүмкүнчүлүктөрү:

- ар тараптуу маалыматты чечмелей билүү;
- пайдалуу маалыматка ээ болуу менен керектүү билимдерди салыштыруу жана таба билүү;
- жалпыга маалымдоо каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрүн керегине жараша пайдалана билүү;
- ар кандай кырдаалда маалымат ала алуу жана маалымат берүүдө коммуникативдик байланыштардын мүмкүнчүлүгүн пайдалануу.

Жарандык позиция менен демилгелүүлүк. Аталган тематикалык багытынын негизги максаты – ар тараптуу ишмердин көз карашы аркылуу студенттердин “коом” түшүнүгүн андап билүүгө жардам берүү.

Жигердүү жарандык позицияны тарбиялоо жана жекече иштиктүүлүк көндүмдөргө ээ болуу үчүн жагымдуу шарт түзүү.

Жогорку окуу жайы студенттердин жарандык ишмердүүлүгүн, өз алдынчалыгын, демилгелүүлүгүн, максаттуулугун өстүрүп, коллективде иштей билүү, инсан катарында калыптануусуна көмөк көрсөтүшү керек.

Окутуунун натыйжалары.

Студенттердин мүмкүнчүлүктөрү:

- ЖОЖдун жамааты жана коомдун ишмердигине максаттуу катышуу жана өздүк жоопкерчилигин көтөрүүгө үйрөнүү;
- коюлган максатка жетүү үчүн өжөрлөнө аракеттенүү, өз эмгегин баалоо, анын маанисин түшүнүү;
- турмуштагы өзгөрүүлөр менен карама-каршылыктарды көрө билүү, аларга сын көз менен мамиле кылуу, эпкиндүү, демилгечил болуу ж.б.

Көп тилде билим берүү шартында көп маданияттуулукту ишке ашырууда Джеймс Бэнкстин сунуштаган төрт баскычын жетекчиликке алабыз.

Биринчи баскыч - көп тилде билим берүүнү киргизүү боюнча.

Бул баскычта билим берүү стандарттын окуу пландарында өзгөртүүнү талап кылбайт, ал ар түрдүү тематикалык лекцияларды, семинарларды караштырат. Тематикалык сабактарда маданий иш-чаралар, жана этностук топтордун белгилүү инсандары, алардын өз өлкөсүнө, жашоо тарыхына кошкон салымдары боюнча маалыматтар көрсөтүлөт.

Мында белгилүү адамдарга сый-урмат көрсөтүүсү каралат, бирок этникалык топтордун ролун көрсөтө албайт.

Экинчи баскыч куррикулумдун идеяларына негизделген.

Мында да куррикулумду өзгөртүү каралбайт, ошентсе да сабактардын форма, методдорун жаңыртуу менен, темаларды тандоону, ага жараша максатарын аныктайт.

Үчүнчү баскыч – куррикулумду өзгөртүүгө негизделген.

Мында биринчи, экинчи баскычтан айырмаланып, салттуу сабактар билим берүү, тарбиялоо процессинин башка формалары менен айкалышат.

Бул баскычтын алкагында негизги иш-аракеттер:

- маданиятын жана билимин кеңейтүү;
- өзүнүн окуу жайында элдин маданиятын, үрп-адатын, тарыхын чагылдыруучу иш-чараларга этностордун өкүлдөрүн чакыруу;
- көп тилдүүлүк жөнүндө окууга, тренинге катышуу;
- студенттердин топтордо маданий айырмачылыктарды талкуулоону уюштуруусу.

Төртүнчү баскыч – социалдык активдүүлүк жана чечим чыгаруу көндүмүн калыптандырууга негизделген.

Мында жогорудагы баскычтардын бардык элементтерин камтыйт.

Студенттин социалдык активдүүлүгүн жана чечим чыгаруу көндүмүн калыптандырууга негизделип, аларды өздөштүргөн билимдерди пайдаланууга, өз өлкөсүнүн берендүү атуулу болууга үндөйт [168]. Демек, студенттердин көп маданияттуу компетенциясын толук калыптандырууга

сунушталган төрт баскычын тең пайдаланууда гана жакшы натыйжага жетишсе болот.

3.1.2. Дидактикалык принциптер

Жалпы эле билим берүүдө, анын ичинде тилди окутууда билим берүүнүн анын дидактикалык принциптерин аныктап алуунун теориялык да, практикалык да мааниси чоң. «Принцип» латын тилинен кабыл алынып, «алгачкы», «баштапкы», «негиз», «таяныч» маанисинде, негизги жетекчиликке алынуучу идея, негизги суроо-талаптардын жыйындысы деген түшүнүктү билдирет. Педагогика илими бул түшүнүккө (принципке) өзгөчө маани берип, аны «жетектөөчү идея, дидактикалык процесстерди уюштуруунун жана жүргүзүүнүн нормативдик талабы» (П.И.Пидкасистий) «окутуунун фундаменти» (Е.И.Пассов), «окутуунун максатына, методуна коюлуучу эң негизги, эң маанилүү талаптардын жыйындысы» (Ю.К.Бабанский), окутуунун мыйзамы менен мыйзамченемдүүлүктөрүн турмушта колдонуунун көрсөткүчү катары түшүнөт, кабыл алат жана баалайт. Окутуунун жалпы дидактикалык принциптери педагогиканын дидактикалык маанилүү компоненти катары белгилүү педагогдор Я.А.Коменский, А.Дистервегдин, К.Д.Ушинскийдин ж.б. эмгектеринде изилдөөгө алынган. Орус окумуштуу-педагогдору А.В.Текучев, М.Р.Львов, И.П.Подласый, Ю.К.Бабанский, Т.М.Воителева, П.И.Пидкасистый ж.б. атайын эмгектерди жазышкан. Кыргыз педагогдорунан К.К.Сартбаев, И.Б.Бекбоев, Э.Мамбетакунов, А.Осмонкулов, Н.Асипова, Ж.Чыманов ж.б. бул маселеге карата өз пикирлерин жарыялашкан.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, негизинен, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун дидактикалык принциптери аныкталып, ал боюнча бир нече методикалык эмгектерде маалыматтар берилген. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун принциптери тууралуу изилдөөлөр, сунуштар соңку мезгилдерде пайда болуп, айрым алгылыктуу жыйынтыктар алынган. Ал эми кыргыз тилин көп тилдүү билим берүү шартында

окутуунун принциптери тууралуу нормативдик документтерде, айрым макалаларда гана сөз болуп, тыянактуу жыйынтыктар толук чыгарыла элек. Биз бул бөлүмдө аталган маселени иликтеп, аныктоого аракет кылабыз.

Кыргыз тилин эне тили катары мектептерде окутуунун жалпы дидактикалык принциптери К.К.Сартбаев, Б.Өмүралиев, А.Осмонкулов, А.Мукамбетова тарабынан өз учурунда иштелип чыккан. Аталган окумуштуулардын эмгектерине жана эне тилди окутуунун соңку талаптарына ылайык Ж.Чыманов жалпы дидактикалык принциптерди онго бөлүп, ар бирине түшүндүрмөлөрдү берген. Бул окумуштуу эне тилди окутуунун лингвистикалык жана жеке методикалык (предметтик) принциптерин да алгачкылардан болуп аныктаган. Ал эми кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык принциптери тууралуу Ү.Б.Култаева 2003-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» аттуу эмгегинде биринчилерден болуп токтолгон. Мындан сырткары С.К.Рысбаевдин эмгектеринде принциптер аталып, аларга кыскача маалыматтар берилген. Бул проблемага арналган башка эмгектерди жолуктура албадык. Ошондуктан аталган педагог-окумуштуулардын эмгектерин талдоо, жалпылаштыруу менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун принциптерин аныктап-белгилөө зарылдыгы бар.

Профессор Ү.Б.Култаева кыргыз тилин окутуунун дидактикалык принциптерин аныктоонун, иликтөөнүн абалына төмөнкүдөй баа берген: “Азырынча кыргыз тилин орус мектебинде окутуунун атайын иштелип чыккан принциптери жок экендиги белгилүү. Ал гана эмес кыргыз тилин кыргыз мектебинде окутууга арналган негизги методикалык эмгекте да, негизинен, дидактикалык принциптерге анализ берүү, аларды саноо менен гана чектелет. Бул биздин тилди окутуу (кайсы чөйрөдө болбосун) методикасынын али илим катары толук калыптанып бүтө электигине күбө болот. Натыйжада **кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу процессинде чет тилдерди окутуунун принциптери менен эсептешүүгө туура келет**” [76,1-8-17-бб.]. Бул пикир чындыкка шайкеш келет. Ү.Култаева, өзү

белгилегендей, кыргыз тилин экинчи тил (эмгегинде – “бөтөн тил”) катары окутуунун принциптерин аныктоодо чет өлкөлүк жана орус окумуштууларынын эмгектерине таянат. Ал Г.А.Китайгородская, М.А.Майорова, И.Л.Бим, М.В.Ляховицкий, А.А.Леонтьев, Г.И.Рожкова ж.б. методисттердин эмгектерине таянуу менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун принциптерин тогузга бөлүп көрсөткөн. Алар: 1) речтик үлгүнүн негизинде окутуу принциби; 2) оозеки речтин алдыга озуу принциби; 3) бөтөн тилди үйрөтүүдөгү дифференциялык жана интеграциялык принцип; 4) бөтөн тилди үйрөтүүгө структура-функционалдык мамиле жасоо принциби; 5) бөтөн тилдеги ишмердүүлүктү апроксимациялоо принциби; 6) бөтөн тилге үйрөтүүнүн алгачкы этабын интенсивдештирүү принциби; 7) бөтөн тилди үйрөтүүдө окуучунун эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу принциби; 8) комплекстүүлүк принциби; 9) сабакка функционалдык-ситуациялык мамиле жасоо принциби [76,19-20-бб.].

Ү.Б.Култаева өзү белгилеген принциптерди белгилөө менен алардын бардыгына токтолгон эмес. Алардын ичинен өзү өзгөчө маанилүү деп эсептеген беш принципке токтолуп, ар бирине кыскача түшүндүрмөлөрдү берген. Маанилүү деп эсептелген принциптер боюнча берилген түшүндүрмөлөрдү кыскача талдоого алабыз.

1. Речтик үлгүнүн негизинде окутуу принциби.

Бул принциптин талабы боюнча экинчи тилди окутууда сөздөрдү өз алдынча, жекече турганда үйрөтүү жакшы натыйжа бербейт. Жеке сөз да, грамматикалык маалыматтар да өзүнчө эмес, сүйлөмдө кеп үлгүсүндө берилиши шарт. Мисалы, эң жөнөкөй үлгү: “Менин атым Мария” деген сүйлөмдү ар бир окуучу өз атын айтуу менен кайталоо аркылуу тилди үйрөтүүнүн алгачкы этабы башталышы талапка ылайык. “Речтик үлгү, – деп жазат Ү.Култаева, – кыргызча кепти калыптандырууда негизги база, таяныч болуусу зарыл” [76,20-б.]. Бул сунушту четке кагууга болбойт. Тилди үйрөтүүдө модель, үлгүнү колдонуу кеңири тараган. Биз бул сунушту кабыл алып, пайдаланууга аракет жасайбыз.

2. Оозеки речтин алдыга озуу принциби.

Аталган принциптин негизги талабы окуу менен жазууга караганда оозеки сүйлөшүүгө басым коюу болуп саналат. Бул талапты толук колдойбуз. Анткени, жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө боло тургандыгы белгилүү (Скилеф). Ү.Б.Култаева оозеки сүйлөөгө басым коюу, аны үйрөтүү менен бирге эле окуучунун угуу, угуп түшүнүү жөндөмдүүлүгүн да калыптандырып, өстүрүүгө боло тургандыгын туура белгилеген.

3. Бөтөн тилди үйрөтүүдөгү дифференциялык жана интеграциялык принцип.

“Дифференциялык жана интеграциялык принцип бөтөн тилди үйрөтүүдө окуучунун жеке өзгөчөлүгүнө таянуу менен речтик ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнүн (угуу, сүйлөө, жазуу, окуу) өз ара байланышта калыптандыруу дегендикке жатат” (Ү.Култаева). Окутуунун мазмунун дифференциялоо жана интеграциялоо тилдерди окутуу практикасында кенири колдонулуп, бир катар натыйжалар алынып келе жатат. Демек, бул принципти да колдоого жана пайдаланууга милдеттүүбүз.

4. Бөтөн тилди үйрөтүүгө структура-функционалдык мамиле жасоо принциби.

Бул принциптин талабы оозеки кептин алдыга озуу принцибине жакын. Мында тил бирдиктерин үйрөтүүгө басым койбостон кеп бирдиктеринин структуралык түзүлүштүн жана кептеги аткарган кызматтарына жараша окутууга маани берилет. Бүтүндө бир структуралык ойдун мааниси жана анын коммуникациялык кызматы үйрөтүлөт.

5. Бөтөн тилдеги речтик ишмердүүлүктү аппроксимациялоо принциби.

“Аппроксимациялоо – латын тилинен которгондо “жакындашуу” деген маанини түшүндүрөт. Ал бөтөн тилди окутуунун принциби катары мугалимди окуучунун айрым речтик каталарына (анчалык чечүүчү мааниге ээ болбогон) көңүл бурбоону эскертет. “Окуучунун речтик каталарына тынымсыз кийлигише берүү анын речтик ишмердүүлүгүн пассивдүү абалга келтирет жана психологиясына терс эмоция пайда кылат”[76,22-б.]. Бул

принциптин негизги талаптары азыркы учурда толукталып кеңири колдонула баштады. Анткени ал окуучуларда, жалпы эле, тил үйрөнүүчүлөрдө коммуникативдик компетенцияны калыптандырып, өркүндөтүүгө багытталгандыгы менен алгылыктуу болуп саналат. Профессор Ү.Култаеванын кыскача талдоого алынган эмгегинде аныкталган принциптер көңүл бурууга арзыйт жана анын айрым ойлорун толуктап, кошумчалап, азыркы суроо-талаптарга ылайыктап колдонууга болот.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери боюнча бир нече эмгектерди жазган С.Рысбаев окутуунун принциптери тууралуу да өз ой-пикирин, сунуштарын жарыялап келе жатат. Анын “Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн илимий негиздери” деген эмгегинде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык принциптери боюнча маалыматар берилген [136,4-54-бб.]. С.Рысбаев окутуунун жеке методикалык принциптерин жетиге бөлүп көрсөткөн. Алар: 1) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби; 2) Окуу материалдарын функционалдык негизде тандоо принциби; 3) Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби; 4) Окуучунун эне тилдеги өзгөчөлүгүн эске алуу принциби; 5) Дифференциялык окутуу принциби; 6) Өлкө танытуучулук принциби; 7) Баскычтарга бөлүп окутуу принциби [136,17-б.].

Белгиленген ар бир принцип боюнча окумуштуунун түшүндүрмөлөрү кыйла кызыктуу жана практикалык жактан алгылыктуу. Ошондуктан аларга токтолуп, талдоолорду жүргүзүүнү туура көрөбүз.

1. Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү методикалык принцип болуп саналат. [136,19-б.] Автордун “жетектөөчү принцип” деп белгилеши кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун азыркы талаптарына толук жооп берет. Анткени экинчи тилди окутуунун негизги

жана башкы максаты тил үйрөнүүчүлөрдүн ал тилде баарлашуу көндүмдөрүн калыптандырып, аны өркүндөтүү болуп саналат”.

Белгилүү бир тилди эне тили, экинчи тил жечет тили катары окутуунун түпкү максаты коммуникацияны (баарлашууну) өркүндөтүү экендиги, окутуу анын методикасы бүтүндөй ушул максатка баш ийиши керек экендигин бардык методисттер белгилешет жана өз иликтөөлөрүн ушул багытта жүргүзүшөт. Бул боюнча орус окумуштуу-методисттери, В.Г.Костомаров менен О.Д.Митрофанова: “Коммуникативдүүлүксүз бүгүнкү методика жок”, – деп так кесе айтышканы белгилүү[72]. С.Рысбаев бул принциптин дагы бир артыкчылыгы катары анын экинчи тилди окутуунун багыттары менен бирге эле негизги мазмунун да аныктагандыгын көрсөтөт. Ошондой эле оозеки жана жазуу түрүндөгү барлашуулардын кандайча жүргүзүлө тургандыгын да белгилешип алгылыктуу деп билет. Берилген бул маалыматтар терең түшүнүүнү жана практикада колдонуунун ык-жолдорун сабактын темасына, мазмунуна жана максатына ылайык алууга мүмкүнчүлүк түзөт.

2. “Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракеттери кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт дегенди түшүндүрөт”[136,19-б.]. Андан ары автор “кырдаал” жөнүндө түшүнүк берет. Автордун ою боюнча көпчүлүк учурларда мугалимдер “кырдаал” түшүнүгүн сүйлөшүүнүн темасы менен чаташтырып алышат. Мисалы, мугалим “Автобуста” деген теманы тандап алат да, аны “кырдаал” катары эсептеп, окуучуларга ага ылайык диалог куруу тапшырмасын берет. Кырдаалды мындай түшүнүү туура эмес экендигин белгилеп “Автобуста” деп ат коюу менен эч кандай кырдаал түзүлбөй тугандыгын белгилейт. Автобуста кырдаал түзүлүш үчүн анда бара жаткан адамдардын ортосунда сүйлөшүүгө түрткү болгон зарылдык болушу керектигин туура белгилеген. С.Рысбаев: “кырдаал-сүйлөшүү жүрө турган тема, орун эмес, ошол темада, ошол жерде адамдардын өз ара сүйлөшүү мотивинин зарылдыгынын түзүлүшү”, – деген тыянак чыгарат. Бул эске ала турган аныктама. Автор “кырдаал” түшүнүгүн мотив менен биримдикте

караган. Биз муну колдойбуз жана өз ишибизде зарылдыгына жараша пайдаланабыз. Анткени “мотив” түшүнүгү дидактикада, анын ичинде, тилди окутууда зарыл керек болгон психодидактикалык компонент болуп саналат. Мотив адамдардын ар кандай аракеттерин, физикалык жана акыл-ой ишмердүүлүктөрүн кыймыл-аракетке келтире турган себептердин, жүйөлөдүн бүтүндөй системасы. Демек, кырдаалды ага жараша мотивди жаратуу, түзүү үчүн ага түрткү берген себеп, шарт, жагдай болушу шарт. Тилди окутуп-үйрөтүү процессинде тил үйрөнүүчүлөргө мотивди аныктап, аларды колдонуу маселеси алдыңкы орунда турушун дайыма кам көрүү зарыл.

3. Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби.

С.Рысбаев экинчи тилди окутууда эне тилинин өзгөчөлүгүн эсепке алуу өзгөчө ролду ойной тургандыгын белгилеп, эне тили экинчи тилди үйрөнүүдө тоскоол болбостон, тескерисинче, көмөк көрсөтүүчү болушуна жетишүүнү маанилүү деп эсептейт. Тил үйрөнүүчүнүн окуя, көрүнүш, буюм, нерсе ж.б. боюнча эне тилиндеги айтылыштардын экинчи тилде берилишин эне тилге таянуу менен түшүндүрүүнү сунуш кылат. Ошондой эле фонетикалык, лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөрдү да эне тилине салыштырып окутуу, алардагы жалпылык менен айырмачылыкты аныктай алууга көнүктүрүүнүн маанисине токтолот.

4. Өлкө таанытуучулук принциби. Автор бул принцип боюнча “тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле жашаган мекени (шаар, айыл-кыштак, жаратылышы) бирге үйрөтүү” талабы коюла турганын айтат. Ошондой эле тил эки элди жакындаштырып, бири-бирине урмат-сый менен мамиле кылуусуна өбөлгө түзөрүн көрсөтөт. Экинчи тилди окутууда соңку талатар боюнча тил үйрөнүүчү ал тилде сүйлөгөн элдин тарыхы, маданияты, каада-салты ж.б. менен да кабардар болушу шарт. Биз бул ойду өз учурунда улантабыз.

5. Окуу материалын функционалдык негизде тандоо принциби.

Бул принцип ар бир сөздүн, ар бир грамматикалык формасын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткара тургандыгына көңүл буруу талабын коет. Функционалдык негизде тандоонун негизин автордун билдирүүсү боюнча булар түзөт: “...ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кептик үлгүлөрдө аткарат. Ар бир мөөдөл жана кептик үлгү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. Мына ошентип, сөз менен грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат” [134,21-б.]. Аталган принциптин негизги талабы боюнча экинчи тилди окутууда анын тил каражаттарынын түзүлүшүнө гана көңүл бурбастан, ал каражаттардын кепте тандалып алынышы, аткарган тилдик кызматтары окутулуп-үйрөтүлүшү керек. Бул талап тилдин грамматикасы аны окутуунун мазмуну эмес, окутуунун каражаты болушу зарыл деген азыркы талаптарга үндөшүп турат.

6. Баскычтарга бөлүп окутуу принциби. С.Рысбаевдин эмгегинде кыргыз тилин экинчи тил катары орто мектептерге гана арналгандыктан, бул принцип боюнча 1-3, 4-6, 7-9 жана 10-11-класстарга бөлүп окутуу тууралуу сөз болгон. Биз бул принципке кеңири токтолбойбуз. Анткени анда коюлган бир катар дидактикалык талаптар башка принциптерде тигил же бул деңгээлде айтылып, такталып келет.

Сулайман Рысбаев кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык-методикалык принциптерин аныктап, тактап, иштеп чыгууда коллективде иштеп чыккан “Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясында” кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелерине да кайрылган [136,271-290-бб.]. Концепцияда экинчи тил катары окутуунун сегиз принциби, инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби, лингво-улуттук маданиятты таануучулук принциби киргизилген. Аталган принциптердин койгон талаптарын кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда эске алууну зарыл деп эсептейбиз.

Ү.Б.Култаева менен С.Рысбаевдин кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык-методикалык принциптери боюнча жарыялаган эмгектерине токтолдук. Алардын кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминдеги аталган темага түздөн-түз тиешелүү болгон негизги эмгектер экендиги менен түшүндүрүлөт. Алар жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутуу иштерине арналгандыгына карабастан, бул проблемага арналган изилдөөлөргө белгилүү деңгээлде жол көрсөтүп, негиз болгондугун танууга болбойт. Ошол эле учурда тандалган эмгектердеги аныкталган принциптер кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун методикалык принциптерин толугу менен аныктай албай тургандыгы да белгилүү экендигин эскертебиз.

“Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы” 2009-жылы басылып чыккан. Анын титулдук бетинде: **“Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы Кыргыз Республикасындагы билим берүү тутумун мындан ары өнүктүрүүнүн негизи болуп саналат да, өлкөнүн окуу жайларында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнү киргизүү боюнча программалар менен пландарын иштеп чыгуу үчүн колдонмо катары пайдаланылат”,** – деп белгиленген. Демек, көп тилде билим берүү, анын ичинде кыргыз тилин окутуунун орду, мааниси жана ролу да аталган концепцияга негизденүү менен иштелип чыгып, практикада колдонулушу зарыл.

Концепциянын киришүү бөлүмүндө Кыргызстанда көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүүнү киргизүүнүн зарылдыктары менен маани-маңызы тууралуу айтылган. Анда билим берүүнүн улуттар аралык биримдикти, ошондой эле өлкөнүн өсүп-өнүгүшү үчүн ыңгайлуу жана жагымдуу шарттарды түзүүгө өбөлгө болору баса белгиленген.

“Көп түрдүү маданияттагы билим жана тарбия берүүнүн башкы максаты, – деп жазылат концепцияда, – көп түрлүү маданий чөйрөдө ийгиликтүү кесиптик иштердикти жана татыктуу жашоону камсыз кылган көп маданияттуу компетенцияларга ээ болгон Кыргыз Республикасынын

жаранын тарбиялоо”[80,20-б.]. Концепция өзүнүн талаптарына ылайык көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүүнүн теориялык жана практикалык маселелери тууралуу маалыматтарды, аны ишке ашыруу чөйрөсү менен уюштуруу иш-аракеттери боюнча жеткиликтүү түшүнүктөрдү берген. Биз алардын бардыгына токтолуп отурбастан, өз максатыбызга ылайык көп тилде билим берүүнүн принциптери жөнүндөгү маалыматтарына гана токтолобуз.

Окутуунун принциптерин аныктоо жана аны практикада жетекчиликке алуунун мааниси тууралуу концепцияда мындай деп жазылган: “Көп түрлүү маданияттагы билим беүүнү жүзөгө ашырууда негиз болуп окутуу жана тарбиялоо процессинде спецификалык принциптерди сактоо эсептелет. Алар маданий көп түрдүүлүктү сактоого жана урматтоого, бардыгына билим жана тарбия алууга тең укуктарга жана окуучуларды жалпы улуттук саясий, экономикалык, жарандык жана руханий нарктарды жаратууга жетишүүгө өбөлгө болот” [80,17-б.].

Концепцияга ылайык көп тилдүү билим берүүдө окутуунун жалпы дидактикалык принциптери толук сакталат жана алар жетекчиликке алынат. Ошол эле учурда окутуунун максатына ылайык методикалык-спецификалык принциптер да аныкталып сакталышы зарыл. Спецификалык принциптер төрткө бөлүнүп, аныкталган. Алардын ар бирине кыскача токтололу.

1. Плюрализм жана көп түрдүүлүктүн баалуулугун таануу принциби. Мунун талабы боюнча Кыргызстанда жашаган улуттардын аз, көптүгүнө карабастан, алардын тили, маданияты сакталышы жана баркталышы керек. Окутуу, тарбия берүү жарандын улутуна, динине ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карабастан бардыгына тең жана бирдей жүргүзүлүшү зарыл.
2. Дискриминацияга жол бербөө жана теңчилик принциби. Ал боюнча инсандын кайталангыстыкты жана адамдын укугуна артыкчылыктуу маани бериши керек. Кайсы улуттун өкүлү болбосун, кайсы динди тутунбасын бардыгы тең укукта жана бирдей шартта окутулушу талап кылынат.

3. Жарандык жана этникалык бөтөнчөлүктү гармониялык айкалыштыруу принциби. Тилди окутуу-үйрөтүү процессинде ар бир жаранды патриотизмге, өзүнүн ата мекенин сүйүүгө жана өзүнүн өлкөсүндөгү бардык жарандарды этникалык ар түрдүүлүгүнө карабастан урматтоого тарбиялоодо маанилүү орунду ээлеши керек.
4. Маданий ыңгайлашуу принциби. Көп тилде билим берүү көп маданиятты өздөштүрүү менен биримдикте каралат. Тил үйрөнүп жаткан жаран үйрөнүп жаткан тили аркылуу ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн маданиятын да өздөштүрүп, өз ишмердүүлүгүндө пайдалана алышы талап кылынат. [80,17-18-бб.].

Кыскача талдоодон концепцияда белгиленген окутуу принциптери социалдык-саясий маселелерге басым коюу менен аныкталышы дароо байкалат. Албетте, бул принциптер кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда эске алынышы керек. Ошол эле учурда белгиленген принциптер менен чектелүү кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда каалаган натыйжаны алууга өбөлгө боло албайт деп айтууга болот. Анткени экинчи тил катары окутуунун саясий жагын гана кароо жетишсиз. Ал үчүн окутуунун лингвистикалык жана методикалык принциптерин так аныктап алуу зарыл.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык принциптерин аныктоого алгачкы аракеттер гана жүргүзүлүп, алар дагы орто мектептерде окутууга арналгандыгына байланыштуу бул багыттагы орус тилиндеги методикалык эмгектерге кайрылып, алардын тажрыйбаларын талдап, керектүү маалыматтарды алуу зарылдыгы бар. Айрым эмгектерге кыскача токтолобуз.

Эне тилди экинчи тил жана чет тили катары окутуунун методикасы боюнча орус окумуштуу-методисттеринин ондогон эмгектери жарык көрүп практикада натыйжалуу колдонулуп келе жатат. Бул проблемага Е.И.Пассов, Н.Е.Кузовлева, Б.В.Беляев, В.А.Виноградов, Е.М.Верешагин, И.А.Зимняя, В.Г.Костомаров, Г.А.Кийтайгородская, А.А.Леонтьев, В.Л.Скалкин,

М.Б.Успенский ж.б. окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан. Алардын ичинен биздин изилдөөнүн максат-милдетине жакын проблемаларды соңку суроо-талаптарга ылайык кеңири талдоого алган Е.И.Пассовдун, Н.Е.Кузовлева менен авторлоштукта жарыялаган “Урок иностранного языка” (М., 2010.) аттуу фундаменталдуу эмгегин белгилейбиз. Е.И.Пассов – Россияда чет тилдерди окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис, ондогон методикалык эмгектердин автору.

Аталган эмгектин биринчи главасы “Чет тили сабагынын билим берүүчүлүк потенциалы” деп аталат. Бул глава эне тилди экинчи тил жана чет тили катары окутуунун максат-маанисин чечмелеп берүү менен бирге тил үйрөнүүчү эмнелерге ээ боло тургандыгын ачып берүүгө арналган. Авторлордун пикири боюнча билим берүү, анын ичинде, тилдерди окутуу-үйрөтүү таалим-тарбия берүүнүн төрт максатын ишке ашырат.

Биринчи, таанып-билүүчүлүк максат. Мында тилди үйрөнүү менен бирге эле ал тилде сүйлөгөн элдин маданиятын жана маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон тилди таанып билет. Аны өздөштүрөт, турмушта колдонот.

Экинчи, өнүктүрүүчүлүк максат. Тилди окуп-үйрөнүү менен ал тилде кеп ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө, баарлашууга болгон жөндөм-шыгын өнүктүрөт. Тилди үйрөнүү менен өзүнүн таанып-билүү жөндөмүн да өркүндөтөт.

Үчүнчү, тарбиялык максат. Тил үйрөнүү менен адамдын руханий, адеп-ахлактык жана маданий сапаттарында интернационалдык, патриоттук, эстетикалык, этикалык ж.б. сапаттары калыптанат жана өнүгөт.

Төртүнчү, окуу максаты. Үйрөнгөн тилде сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу көндүмдөрү калыптанат. Ал аркылуу инсан башка улуттун өкүлдөрү менен барлашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Эмгекте ар бир максатка кеңири маалыматтар берлип, ал боюнча аткарылуучу иш-аракеттер конкреттүү көрсөтүлгөн. Берилген маалыматтар кыргыз тилин экинчи тил катары окутууну өркүндөтүүгө айрым алгылыктуу жана натыйжалуу сунуштарды бере алат. Биздин максат аларды иргеп,

тандап алып өз максатыбызга ылайык өзгөртүп, толуктап колдонууга сунуш кылууда турат.

Е.И.Пассов менен Н.Е.Кузовлеванын сөз болуп жаткан эмгегинде чет тилди окутуунун принциптери чет тили сабагынын методикалык мазмунунун алкагында каралат. Бир караганда сабак өтүүнүн принциби жалпы тил үйрөтүүнүн талаптарына толук жооп бербегендей туюлушу мүмкүн. Бирок, эгерде сабакта колдонулуучу принциптер терең жана ар тараптуу иштелип чыкса, алар пайдаланууга ийкемдүү жана натыйжалуу болсо, анда ал принциптер тилдерди окутуунун негизги принциптерин аныктоого негиз боло алат.

Авторлор чет тилин окутуунун негизги алты принцибин аныкташып, алардын ар бирине толук жана жеткиликтүү түшүндүрмөлөрдү беришкен. Биз аларга кыскача кайрылабыз.

1. Билим берүү процессин баарлашуу процессинин модели катары уюштуруу принциби.

Сунуш кылынган бул принципти өздөштүрүү жана кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда колдонуу актуалдуулукка ээ жана келечектүү. Анткени “жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө” боло тургандыгы белгилүү. Авторлордун көз карашы боюнча экинчи тилди окутуу процесси кадимки салттуу сабактардан айырмаланып, негизги басым сүйлөшүүгө, баарлашууга багытталышы зарыл. Социалдык психология баарлашууну ролдук баарлашуу жана инсандык баарлашуу деп эки түргө бөлө тургандыгын белгилешип, аларга кыскача түшүнүк беришкен.

1) Инсандык баарлашуу мында сүйлөшүп жаткан адамдар инсан катары өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашына, тажрыйбасына, билимине, сезүү-туюмуна, кызыгууларына ж.б. жараша жекече, өз алдынча баарлашат, пикир алышат, ой бөлүшөт.

2) Ролдук баарлашуу мында сүйлөшүп жаткан адамдар коомдук, социалдык кайсы бир “ролду” аткарышат. Мисалы, “мугалим” жана “окуучу”, “кассир” жана “клиент”, “жетекчи” жана кызматкер болушуп,

ошол абалга жараша баарлашууга катышат. Ролдук баарлашуу белгилүү бир жазылбаган эрежелердин негизинде суроо-жооп, талап аткаруу, маалымат алмашуу сыяктуу чектелүүлөрдүн алкагында аткарылат. Демек, ролдук баарлашуу, барыдан мурда, сүйлөшүүгө катышып жаткан адамдардын өз “ролун” гана мыкты “ойноого” негизделет.

Авторлордун пикири боюнча ролдук баарлашуу төмөнкүдөй негативдүү натыйжалардын пайда болушуна гана шарт түзөт.

Биринчи, мугалим жана окуучу бири-бирин расмий статуста гана карашат, алар үчүн баарлашуу кызыктуу болбойт. Мугалим суроо берет, тапшырма берет. Окуучу суроого жооп берет, тапшырманы аткарат. Мындан улам сабактын негизги мазмунун окуу ишмердүүлүгү түзүп, чыныгы баарлашуу процесси жүрбөйт.

Экинчи, мугалим менен окуучунун ортосунда инсан катары өзүнчө субъект катары карым-катнаш, баарлашуу болбогондуктан баарлашуунун чыныгы максаты аныкталбайт. Натыйжада сабак мугалим менен окуучунун мамилелерин гана көрсөткөн жагымсыз, кызыксыз психологиялык шарттарда өтөт.

Үчүнчү, тилди окутуу, сабак “ролдук” милдеттерди гана аткарууга негизделгендиктен, окуучунун жеке пикири кызыгуусу, сезим-туюмдары, өзүнчө ой жүгүртүүлөрү тууралуу эч нерсее айтылбайт, ал эч кимге кызыксыз болот.

Төртүнчү, жогорку жагдай-шарттардан улам сабакта кадимкидей баарлашууга мотив түзүлбөйт. Сабак өз алдына койгон максатына толук жетпей калат.

Демек, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүдө сабакты ролдук баарлашуунун алкагынан алып чыгып, аны инсандык баарлашуунун деңгээлине чыгарууда негизги ролду окутуучу аткарышы талап кылынат. Ал үчүн окутуучу өзүн төмөнкү талаптарга ылайык алып жүрүүсү зарыл:

- студентти инсан катары кабыл алуу;
- жасалма эмес, угуучунун кабыл алуусуна ылайык сүйлөөсү;

- студенттин кызыкчылыктарын жогору коюу;
- студенттер менен чын дилинен (жасалма эмес) баарлашуу;
- окутуучунун сүйлөөсү көркөм болуп, ымдоо-жаңсоо менен коштолуп, студентке таасир эткендей болушу;
- окутуучу сүйлөп жатканда кыймылда болуп, отуруп, туруп, басып жүрүшү керек;
- студент окутуучунун кызыкчылыгы анын кызыкчылыгы менен шайкеш келгендигин сезиши керек ж.б.

Экинчи же чет тилдерди окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис Г.А.Китайгородскаянын билдирүүсү боюнча мугалим:

- маалыматтын булагы;
- коллективдин (окуучулардын) лидери;
- жүрүш-туруштун адеп-ахлактык, этикалык нормаларынын үлгүсү;
- келечектеги мыкты кеп ишмердүүлүгүнүн модели;
- психологиялык жагымдуу жагдайды түзүүчү;
- инсандар аралык баарлашуунун жетекчиси болуусу ж.б. [66, 34-б.].

Экинчи тилди окутуу процессинде мугалим эгедер болуучу билгичтиктер тууралуу да Е.И.Пассов менен Н.Е.Кузовлева алгылыктуу сунуштарын айтышкан. Билгичтиктерди перцептивдүү жана коммуникативдик билгичтиктер деп бөлүп, ар бирине жетиштүү түшүндүрмөлөрдү беришкен.

Перцептивдүү (латын тилинен – кабыл алуу, түшүнүү) көндүмдөрдү (билгичтиктерди) тогузга бөлүп көрсөтүшүп, окуучуну, жалпы эле тил үйрөнүүчүлөрдүн кабыл алуусун, түшүнүүсүн, маанайын, ийгилигин, кемчилигин, муктаждыктарын ж.б. мугалим атайын тест же суроо-тапшырмаларсыз эле билүүсү зарыл экендигин белгилешкен. Албетте, бул сунуш-талаптар сөзсүз эске алынышы керек. Бул жөндөм, билгичтик педагогдун ишмердүүлүгүн аныктап-баалоочу негизги көрсөткүчтөрдөн болуп саналат.

Авторлор экинчи тилди, чет тилди окутууда мугалим эгедер болууга тийиш болгон экинчи билгичтик коммуникативдик билгичтикке өзгөчө маани беришип, аны он төрткө бөлүп көрсөтүшкөн. Мында окуучу мугалим менен эркин жана бирдей даражада сүйлөшүүчү болушуна жетишүүгө артыкчылыктуу маани берилет. Мугалим окуучу менен баарлашуунун ыңгайлуу жана кызыктуу шартын түзүп, алар менен эркин сүйлөшүү көндүмдөрүн калыптандырышы талап кылынат. Мугалим тилдик каражаттар менен бирге эле паралингвистикалык жана экстралингвистикалык каражаттарды да ыктуу, орундуу колдоно билүү билгичтиктерин өздөштүрүүсү жана колдонуусу зарыл.

2. Окутууну индивидуалдаштыруу принциби.

Авторлор бул принципте окуучунун окуп-үйрөнүүгө болгон даярдыгы, өздөштүрүү жөндөмү тууралуу гана айтууну жетишсиз деп эсептешет. Окуучунун индивидуалдуулугун толук аныктоо үчүн аны үч өңүттөн карап, алардан бир жалпы жыйынтык чыгарууну сунуш кылышкан. Алар: окуучунун индивиддик касиеттери, субъектилик касиеттери жана инсандык касиеттери.

Индивиддик касиеттерге баланын тубаса жана кийин ээ болгон жөндөмдөрү, билгичтиктери кирет. Адамдагы бардык жөндөм-шыктар тубаса жана өнүгүү учурунда ээ болгон касиеттеринин биримдигинен жаралат.

Субъектилик касиеттерге тубаса жана кийин ээ болгон жөндөмдөрү турмушта, ишмердүүлүктө, окуп-үйрөнүүдө колдонуу ык-жолдору менен түшүндүрүлөт. Ишмердүүлүктүн натыйжасы ага жетүүдө колдонгон ык-жолдорго байланыштуу болот. Субъект тек гана тигил же бул касиетке ээ болуу менен чектелбей, аны турмушта колдонуунун формаларын, каражаттарын жана ык-жолдорун өздөштүрүүгө милдеттүү.

Инсандык касиеттер окуучунун ишмердүүлүгүнө, тажрыйбасына, кызыгууларына, дүйнө таанымына, көз карашына, эмоционалдык-эрктик мүнөзүнө ж.б. байланыштуу аныкталат. Инсандык касиеттердин калыптанып, өнүгүшүнө индивиддик жана субъектилик касиеттер да белгилүү деңгээлде

негиз болот. Демек, экинчи тилди окутууну индивидуалдаштырууда окуучуда болгон үч касиеттерге бирдей маани берүү зарыл.

3. Ойлонуп сүйлөө активдүүлүгү принциби.

Экинчи же чет тилди окутуу процесинде тил окуучунун ал тилде ойлонуп сүйлөөсүнө өзгөчө көңүл буруу талабы коюлат. Бул талапты аткаруу үчүн бир катар дидактикалык жана методикалык шарттардын түзүлүшү керек. Окуучулардын тил үйрөнүү процессинде аларга жакпаган, кызыктырбаган көрүнүштөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

- көпчүлүк тапшырмалардын жаттоого багытталышы;
- талкууга коюлган суроо, темалардын кызыксыздыгы;
- проблемалык суроолордун жоктугу;
- талаш-тартыштын жетишсиздиги;
- өз пикирин айтууга мүмкүнчүлүктүн жоктугу;
- өз алдынчалуулуктун жетишсиздиги;
- сабактагы окуучунун же студенттин пассивдүү позициясы;
- сабакта колдонулган окутуунун формалары менен ык-жолдорунун бир түрдүүлүгү [126,95-б.].

Көрсөтүлгөн алгылыксыз көрүнүштөн арылууну авторлор сабакта активдүүлүктү, чыгармачылыкты жана өз алдынчалуулукту камсыз кылуу аркылуу ишке ашырууну сунуш кылышат. Аталган үч талаптын өз ара байланышын төмөнкүдөй түшүндүрүшөт: **“И то, и другое, и третье взаимобусловлено: творчество вызывает активность и требует самостоятельности, активность проявляется в творчество и самостоятельности, самостоятельности есть обязательное условие активности и творчество”** [126,95-б.].

Авторлор тил сабагынын дээрлик жарымын, 40-50 пайызын мугалимдин сүйлөөсү ала тургандыгын өкүнүү менен белгилешет. Сабактын көпчүлүк убактысын окуучулардын сүйлөөлөрү түзүшү керек деген талапты мугалимдер кубаттаганы менен сабактын өзүндө бул талап дайыма эле аткарыла бербейт. Ошол эле учурда сабакта окуучу же студент активдүү

болуп, көп сүйлөшүү үчүн бир катар методикалык шарттардын түзүлүшү да талап кылынат. Атап айтсак, сүйлөө практикасына көңүл буруу, атайын убакыт бөлүү; көнүгүү-тапшырмалардын сүйлөөгө багытталышы; ой жүгүртүүнү активдештирүү, чыныгы кептик кырдаалдарды түзүү ж.б.

4. Функционалдуулук принциби.

Бул принциптин дидактикалык маани-маңызын А.П.Старков мындайча түшүндүргөн: “Принцип функциональности определяет объекты учебной деятельности учителя и учащихся, а также формы и содержание этой учебной деятельности. Это может быть сформулировано следующим образом: овладеть тем, что функционирует в устной и письменной коммуникации, и овладеть таким образом, как оно функционирует[147,23-б.]. Демек, бул принциптин негизин тилдин аткарган кызматын билүү жана колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу түзөт. Тилдин аткарган кызматтары көп жана алар ар түрдүүчө түшүндүрүлөт. Экинчи тилди окутууда тилдин функционалдык кызматтарынын ичинен баарлашуу, пикир алышуу кызматына артыкчылыктуу маани берүү зарыл. Ал үчүн кептик каражаттардын системасынын үлгү-моделин түзүү жана сабакта колдонуу натыйжалуу болот деген жыйынтык чыгарууга болот.

5. Кырдалдуулук принциби.

Тилдерди окутуунун методикасында “кырдаал”, “кырдалдуулук” деген терминдер көп эле колдонулуп, түшүндүрүлүп келе жатат. Бирок Е.И.Пассов менен Н.Е.Кузовлеванын эмгегинде аталган түшүнүккө толук жана кеңири маалыматтар берилген. Авторлор кырдалдуулуктун өзү сабак процессинде айтылгандардын бардыгы мугалим менен окуучуга, окуучу менен окуучунун өзүлөрүнө тиешелүү, алар тууралуу болушун талап кыларын белгилешип, мындай тыянак чыгарышат: “Ситуативность – это и есть соотнесенность фраз с теми взаимоотношениями, в которых находятся собеседники. Ситуативность – условие жизненно важное для овладения говорением” [126,125-б.]. Демек, кырдаал кандайдыр бир абстрактуу көрүнүш шарт (“Вокзалда”, “Ашканада”, “Тоодо” ж.б.) эмес, ал аңгемелешип, сүйлөшүп

жаткан адамдардын өз ара алака-байланышы, пикир алышуусу. Айрым учурда кырдаалды сабак процессинин жүрүшүнүн өзү түзүп калышы мүмкүн.

6. Жаңычылдык принциби.

Бул принциптин негизги талаптарынын бири тилди үйрөтүүдө дайыма аз болсо да жаңы нерсе киргизилип турушу болуп саналат. Окуучу ар бир сабактан жаңы нерсени, жаңы түшүнүктү алышы шарт. Жаңылык баарлашуунун ар этабында катышуусу талап кылынат. Ошондуктан ар бир көнүгүү, ар бир тапшырма жана суроолордо окуучунун өз алдынча ойлоонуусуна, жооп табуусуна өбөлгө болуучу жагдай-шарттар каралат. Авторлор сабак процессинде жаңычылдыкты жаратуу үчүн бир катар шарттарды белгилешкен. Алардын негизгилери кептик түрдүү кырдаалдар, окуу материалдарынын кызыктуулугу, окуучулардын кызыкчылыктарына шайкеш иш жүргүзүү ж.б. болуп саналат.

Көп тилдүү билим берүү шарттарында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык принциптерин аныктоо, аларды окутуу процессинде кынтыксыз колдонуу күтүлгөн натыйжаны алуунун негизги методикалык шарты, талабы болуп эсептелет. Бул проблемага методист-окумуштуулардын көпчүлүгү кайрылышып, өз изилдөөлөрүн арнашкан. Орус окумуштуулары Г.А.Китайгородская, Г.В.Рогова, Н.И.Жинкин, А.П.Старков, А.Н.Леонтьев, А.А.Леонтьев, М.А.Майорова, Е.С.Устинова, М.С.Ильин, М.В.Ляховский, Е.И.Пассов, Н.Е.Кузовлева ж.б., кыргыз окумуштуулары К.Д.Добаев, Ү.Б.Култаева, С.К.Рысбаев, К.А.Биялиев ж.б. эмгектерине жана практикалык тажрыйбаларга, өз ишмердүүлүгүбүзгө таянуу менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык принциптерин аныктоого аракет жасадык:

1. Окутууну баарлашуу процессинин модели катары уюштуруу.
2. Окутууну индивидуалдаштыруу.
3. Окутууда эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу.
4. Кырдаалдык-тематикалык.

5. Кептик үлгүлөрдүн, моделдердин негизинде окутуу.
6. Аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк.
7. Оозеки кептин алдыга озуу.
8. Функционалдуулук.
9. Өлкө таанытуучулук.
10. Маданият таанытуучулук.
11. Көрсөтмөлүүлүк.

1. Окутууну баарлашуу процессинин модели катары уюштуруу принциби. Принциптердин ар бирине кыскача мүнөздөмө берели.

Бул принципти карманууда окутуучу, барыдан мурда, “баарлашуу” түшүнүгүнө лингвистика, педагогика жана психология илимдери берген аныктама-түшүндүрмөлөрдү терең өздөштүрүп, аларды жалпылаштырып, өз ишмердүүлүгүндө натыйжалуу колдоно билүүсү талап кылынат.

Филолог-окумуштуу Т.С.Маразыковдун изилдөөлөрү боюнча “маалымат алмашуу”, “коммуникация”, “сүйлөшүү”, “сүйлөө процесси” деген терминдердин туюндурган маанилери бирдей. **“Маалымат алмашуу, коммуникация – тилдик жана тилдик эмес каражаттар аркылуу адамдардын ортосунда ойлордун, пикирлердин, маалыматтардын алмашышы”** [106, 64-б.].

Лингвистика илиминде соңку багыттардын бири катары коммуникативдик лингвистика белгиленип, ал боюнча илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп келет. Бул илимдин аныктамасы боюнча В.А.Маслова мындай дейт: “Коммуникация – обобщение, обмен мыслями, сведениями, идеями и т.д. – специфическая форма, взаимодействия людей в процессе их познавательно-трудовой деятельности” [109, 37-б.]. Демек, коммуникация (баарлашуу) тек гана маалымат алмашуу эмес, адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүктөрүнүн спецификалык формасы болуп саналат. Окутуу-үйрөтүү процессинде бул функция эске алынышы зарыл.

Соңку мезгилде дисциплиналар аралык предмет катары “Коммуникациянын теориясы” аттуу предмет аныкталып, окутулуп келет. Бул предметтин түшүндүрмөсүнө ылайык М.Ю.Коноваленконун пикири боюнча: “Коммуникация – явление универсальное, и ее содержание и формы пападают в поле зрения многих наук социально-гуманитарного, естественно-научного и научно-технического циклов. **Она является необходимым и всеобщим условием жизнедеятельности человека и одной из фундаментальных основ существования общества**” [68,8-б.]. Бул аныктамадан улам коммуникация таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн спецификалык формасы болуу менен бирге эле адам ишмердүүлүгүнүн зарылдыгы жана шарты, ошондой эле коомдун жашашынын фундаменталдык негизи экендиги аныкталат. Биз “коммуникация”, “маалымат алмашуу” термин-түшүнүктөрүн синоним катары карап, бул түшүнүктү “баарлашуу” деген термин аркылуу кабыл алабыз, ушул терминди колдонобуз.

Педагогика илиминде “педагогикалык баарлашуу” деп аталган өзүнчө чоң бөлүм бар. Бул проблема боюнча орус психолог окумуштуулары Б.Г.Ананьев, 1935, 1945; А.А.Бодалов, 1965; А.А.Леонтьев, 1996, 1980; Б.Ф.Ломов, 1973; И.А.Зимняя, 1989. ж.б. атайын эмгектерин арнашкан. Мисалы, А.А.Леонтьевдин 1980-жылы жарык көргөн “Педагогическое общение” аттуу эмгегинде аталган түшүнүккө мындай аныктама берген: “Оптимальное педагогическое общение – такое общение учителя со школьниками в процессе обучения, которое создает наилучшие условия для развития мотивации учащихся и творческого характера учебной деятельности, для правильного формирования личности школьника, обеспечивает благоприятный эмоциональный климат обучения, обеспечивает управление социально-психологическими процессами в детском коллективе и позволяет максимально использовать в учебном процессе личностные особенности учителя” [92, 61-б.].

Г.М.Коджаспирова педагогикалык баарлашууга төмөнкүдөй аныктама берген: “Педагогическое общение – профессиональное общение преподавателя с учащимся в целостное педагогическом процессе, развивающееся в двух направлениях: организация отношений с учащимся и управление общением в детском коллективе” [67,16-б.]. Демек, баарлашуу жогоруда белгиленген кызматтарына кошумча окутуучу менен студенттин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу кызматын да аткарат деген жыйынтык келип чыгат.

Ал эми Л.А.Карпенконун изилдөөсү боюнча психология илими “баарлашууга” мындай аныктама берет: “Общение – сложный, многоплановый процесс установления совместной деятельности и включающий в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятие и понимание другого человека” [61, 18-б.].

Психология илиминде “Баалашуунун психологиясы” деген атайын бөлүм бар экендиги белгилүү. Бул боюнча белгилүү адис Евгений Павлович Ильин “баарлашуу” түшүнүгүнө атайын токтолуп, ал боюнча психологияда бирдиктүү, бардыгы кабыл алган аныктаманын жок экендигин белгилеп, белгисиз автордун төмөнкү аныктамасын келтирет: “Общение – это “сложный и многогранный процесс, который может выступит в одно и то же время и как процесс взаимодействия индивидов, и как информационный процесс, и как отношение людей друг к другу, и как процесс взаимовлияния друг на друга, и как процесс сопереживания и взаимного понимания друг друга”[55,18-б.].

Лингвистика, педагогика жана психология илимдеринин баарлашууга берген аныктамаларынан улам, баарлашуу – бул:

- маалымат алмашуу;
- таанып-билүү ишмердүүлүгүндө адамдардын өз ара карым-катышынын спецификалык формасы;
- адам ишмердүүлүгүнүн зарыл жана жалпы шарты;
- коомдун жашоосунун фундаменталдык негизи;

- окуу процессин уюштуруунун, жүргүзүүнүн мыкты шартын түзүүчү;
- окуу процессине эмоционалдуу жагымдуу жагдай жаратуучу;
- окууга мотив түзүп, чыгармачылыкты жаратуучу;
- студент менен окутуучунун ортосунда мамилени уюштуруучу;
- балдар менен баарлашууну башкаруучу;
- индивиддердин өз ара алакасын түзүүчү;
- маалыматтык процесс;
- адамдар ортосундагы мамилелер процесси;
- бири-бирине таасир этүү;
- бири-бирине жардам берүү;
- бири-бирин түшүнүү ж.б.

Жогорудагылардан улам, көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда баарлашуунун алган орду менен маанисин мындайча аныктоого болот: **баарлашуу – экинчи тилди натыйжалуу жана тез окутуунун негизги шарты.** Демек, аталган принцип кыргыз тили сабагында сакталышы кажет.

2. Окутуунун индивидуалдаштыруу принциби.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окуп-үйрөнүүчүлөрдө белгилүү бир жалпылык болгону менен, аларда жеке өзүнө гана тиешелүү болгон өзгөчөлүктөр да болот. Алар ар түрдүү: жаш курагы, турмушук тажрыйбасы, тил билүү деңгээли, үйрөнүү максаты, үйрөнүүгө болгон мамилеси ж.б. Мындан сырткары ар бир студентте индивиддик, субъектилик жана инсандык касиеттердин (жөндөмдөрдүн) да жыйындысы болот. Окутууну индивидуалдаштырууда бул касиеттер сөзсүз эске алынышы шарт. Берилүүчү тапшырмалар, суроолор жана көнүгүүлөр да окуучунун жеке өзгөчөлүгүнө карата мүмкүн болушунча ылайыкталышы талап кылынат.

3. Эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу принциби.

Мында тил үйрөнүп жаткан адамдын эне тили экинчи тилди үйрөнүүгө тоскоол болбостон, ал жардамчы болушу шарт. Үйрөнүп жаткан тил менен эне тилинин сөздүгүн түзүү, аны күн сайын байытуу жана өз кебиде

колдонууга көңүл бурулат. Эне тилин эске алуу принцибинде грамматикалык материалдарды, түшүнүктөрдүн аталышын ж.б. эки тилде салыштырып окутууга да өзгөчө маани берилет. Салыштыруу экинчи тилди окутуунун натыйжалуу методу катары да сунуш кылынат.

4. Кырдаалдык-тематикалык принцип.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда “кырдаал” түшүнүгүнүн маанисине терең түшүнбөй мамиле кылуу кездешет. Е.И.Пассов кырдаалдуулукту баарлашып жаткан адамдардын ортосундагы өз ара мамилелерди, карым-катышты туюндуруучу сөздөрдү сүйлөшүү деп аныктайт. Бул туура. Анткени айрым учурда сүйлөшүүнүн белгиленген темасын кырдаал катары көрсөткөн учурлар кездешет. Көпчүлүк методисттер баарлашуунун кырдаалдарын мотив менен биримдикте карашат. Демек, кырдаал - сүйлөшүүгө, баарлашууга түрткү берип, шарт түзгөн методикалык түшүнүк. Тилди кырдаалдарга жараша окутууда аны белгилүү бир тематикага багыттоо зарыл.

5. Кептик үлгүлөрдүн, моделдердин негизинде окутуу принциби.

Кайсы гана тил болбосун, анда баарлашууга дайыма колдонулуучу даяр үлгү, моделдер болот. Алар баарлашууда дайыма жана активдүү колдонулат. Тилдердеги бул көрүнүш учурашып-көрүшүүдө, кайрылууда саламдашууда, өтүнүүдө, суроодо кеп этикеттеринде жыш кездешет. Мисалы: салоом алейкум, саламатсызбы, кечирип коюунуз, сурасам болобу, рахмат, терең ыраазымын, кубанычтамын, кош келиңиз, жакшы барыңыз жакшы калыңыз, менин атым..., сиздин атыңыз ким? ж.б. Бул сыяктуу даяр үлгүлөрдү биринчи сабактан тартып эле үйрөтүү кайсы үлгүнү качан колдонуу керектигин айтуу талабы коюлат. Үлгүлөр аркылуу окутуунун натыйжалуулугу төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт:

- кыргызча сөздү (тыбышын) айтууга көнүгөт;
- угуп түшүнүүсү калыптанат;
- маектин (диалогдун) эң жөнөкөй түрүн өздөштүрөт;
- кайрыла алат, суроо бере алат;

- жөнөкөй суроого жооп бере алат;
- кыргыз тилинде баарлашууга карата алгачкы өбөлгө түзүлөт ж.б.

6. Аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби.

Бул принциптин негизги талабы тил үйрөнүүчүнүн үйрөнүүгө болгон аң-сезимдүүлүгүн жана активдүүлүгүн арттыруу болуп саналат. Албетте, мында үйрөнүүчүнүн иш-аракети алдыңкы орунда турат. Бирок окутуучунун да бир катар милдеттери бул талапта көрсөтүлөт. Окутуучу тил сабагын жандуу жана кызыктуу баарлашуунун сабагына айлантышы зарыл. Ансыз тил үйрөнүүчүдө активдүүлүк болбойт. Сабактын жандуулугу менен кызыктуулугу окутуучу менен студенттин максат-милдеттеринин дал келишине көз каранды болот. Демек окутуучу студенттин, ал эми студент окутуучунун максаты менен эсептешип, сабак процессин ошого ылайык уюштуруп, өткөрүүсү бул принциптин негизги талабы болуп саналат.

7. Оозеки кептик алдыга озуу принциби.

Тилдерди окутуунун негизги максаты баарлашууга үйрөтүү экендиги белгилүү. Ал эми баарлашуунун негизги формасы – оозеки сүйлөшүү. Демек, тилди үйрөнүүчү, барыдан мурда, ал тилде сүйлөгөнгө үйрөнүшү шарт. Оозеки кепти окутууга басым коюу сүйлөөгө гана үйрөтпөстөн, угууга, угуп түшүнүүгө, ага карата өз пикирин айтууга да үйрөтөт. Бул принцип “сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө болот” деген накыл менен үндөшүп турат.

8. Функционалдык принциби.

Тил карым-катнаш жасоонун негизги куралы катары бир нече функцияларды аткарат. Алардын ичинн тилди окутууда баарлашуунун таанып-билүүчүлүк, үйрөтүүчүлүк функциясына басым коюлууга тийиш. Тил ошондой эле мамилелерди калыптандырып, өркүндөтүүчү кызматты да аткарат. Эмоционалдуулукту, жагымдуулукту камсыз кылууда да тилдин ролу чоң. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда бул жагдайга көңүл буруу талабы коюлат.

Социалдык психологияда баарлашуунун ролдук жана инсандык деген эки түрү белгиленет. Инсандык баарлашууда ага катышкан адам инсан катары өз көз карашы, билими, тажрыйбасы, сезими, кызыкчылыктары аркылуу сүйлөшөт. Ал эми ролдук баарлашууда ага катышкан ар бир адам кайсы бир социалдык, коомдук “ролуна” жараша сүйлөшөт. Мисалы, мугалим – окуучу, жетекчи-кызматкер ж.б. Тилди окутууда инсандык да, ролдук да баарлашуунун элементтери колдонулат.

Баарлашуунун психологиясы баарлашуунун өзүн коммуникация катары, ишмердүүлүк катары жана субъектилердин өз ара карым-катнашынын байланышынын спецификалык формасы катары да эске алынышы талап кылынат.

9. Өлкө таанытуучулук принциби.

Тил боюнча Улуттук программа кыргыз тилин “Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары” окутуу, жайылтуу жана колдонуу талабын койду. Аталган талапты турмушка ашырууда кыргыз тилин баарлашуунун негизги каражаты катары гана окутуу, колдонуу жетишсиздик кылат. Ал үчүн кыргыз тилин Кыргызстанды таанып-билүүнүн, анын материалдык жана руханий дөөлөт-баалуулуктарын толук билүүнүн, аны сыйлап-урматтоонун жана кастарлап сактоонун да башкы каражаты катары да окуп-үйрнүү зарыл. Кыргызстанда жашаган бардык этностордун өкүлдөрү кыргызча кеп ишмердүүлүгүн гана өздөштүрүп, колдонбостон, кыргыз тили аркылуу кыргыз элинин, кыргыз өлкөсүнүн тарыхын, кыргыз элинин рухун, улуттук каада-салтын, маданиятын, дүйнө таанымын, географиялык, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн дүйнөсүн, улуттук дөөлөттөрдү, белгилүү инсандарын ж.б. маалыматтарды да алышат. Мындай маалыматтар кыргыз тилин окутуунун мазмунун байытып, үйрөнүүдөгү теория менен практиканын байланышын чыңдап, башка улуттун өкүлдөрүн биримдикке чакырууга өбөлгө болот. Демек, кыргыз тилин окутууда өлкө таанытуучулук принцибин жетекчиликке алуунун, анын талаптарын аткаруунун практикалык мааниси зор.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окутуунун өлкө таанытуучулук принцибинин талаптарын ишке ашыруу сабак процессинде инновациялык-интерактивдүү методдорду жана өзгөчө каражаттарды колдонууну талап кылат. Окутуу процессинде колдонулган интерактивдүү методдор окутуучуга караганда студенттердин активдүү болушун талап кылат. Бирок, жогоруда белгилегендей, тил сабактарына бөлүнгөн убакыттын жарымынан көбүн окутуучунун сөзү ээлеп келе жаткандыгы өкүнүчтүү. Тил үйрөтүү сабактары жандуу сүйлөшүүгө, эркин талашып-тартышууга, конкреттүү жана кызыктуу темалар боюнча пикир алышууга, кырдаалдар боюнча ой жүгүртүүлөргө негизделиши шарт. Эгерде бул талаптар толук аткарылса, анда сабакта интерактивдүүлүк болду деп белгилөөгө болот.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда өлкө таанытуучулук принцибин ишке ашырууда сабакта колдонулуучу окуу каражаттарынын мааниси чоң. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга арналган, бардыгы бирдей кабыл алып, бардыгын бирдей тейлеген орток окуу китеби жок. Мындай окуу китебинин жакынкы учурда жаралышы да күмөн.

Кыргыз тилин өлкө таанытуучулук өңүттөн окутуунун эң мыкты каражаты катары биз көркөм, илимий жана публицистикалык тексттерди эсептейбиз. Тексттерди кыргыз тилин окутууда колдонуунун методикасы менен тажрыйбасы акырындап топтолуп, жакшырып келе жатат деп айтууга негиз бар. Кыргыз тили боюнча жарык көргөн эмгектердин айрымдары текст менен жана текст аркылуу окутууга негизделип иштелип чыккан. Мисалы, К.А.Биялиевдин 2002-жылы жарык көргөн “Кыргыз тили: жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китебин көрсөтүүгө болот. Бул окуу китеби англис тилин экинчи же чет тили катары окутуунун иштелип чыккан тажрыйбасына таянуу менен иштелген.

Өтүлүүчү сабактардын мазмунун 68 темага ажыратылып берилип, алардын ичинен 45-сабакка чейинкилери диалог (маек) түрүндө болуп,

калгандары толугу менен текст менен иштөөгө арналган. Ар бир тексттин аягында ал боюнча аткарылуучу тапшырмалар көрсөтүлгөн. К.Биялиевдин бул окуу китеби кийин толукталып, кайрадан басылып чыккан. Бул окуу китеби практикада зарылдыгына жараша колдонулуп келет.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда анын өлкө таанытуучулук кызматын текст аркыуу ишке ашыруунун азыркы талаптарга толук жооп берген окуу китептеринин мыкты үлгүсү катары 2012-жылы Москва шаарында басылып чыккан “Кыргызский язык для стран СНГ” деп аталган китепти көрсөтүүгө болот. Авторлору: Ж.С.Байтерекова, И.А.Краева, Т.С.Сорокина, Г.М.Фролова жана Т.И.Грибанова. Рецензенти – К.А.Биялиев; эксперти – Ж.А.Чыманов. Окуу китеби көлөмдүү 468 беттен турат. 500 нускада жарык көргөн. Эки тилдүү, кыргыз жана орус тилдеринде жазылган.

Бул окуу китеби толугу менен өлкө таанытуучулук максатта иштелип чыккан деп айтууга болот. Кыргыз тилин окутуунун алгачкы сабагынан тартып, аягына чейин окутуу-үйрөтүү процесстери текст аркылуу ишке ашырылган. Тандалып алынган тексттер толугу менен кыргыз элинин, кыргыз тилинин тарыхын, маданиятын, адабиятын, рухий дөөлөттөрүн, географиясын, каада-салтын, жогорку окуу жайларын, шаарларын ж.б. билүүгө багытталган. Ар бир текст боюнча аткарылуучу иш-аракеттер, тапшырмалар берилген. Алар текстке чейинки, текст менен иштелүүчү жана тексттен кийинки деп бөлүштүрүлгөн. Текст боюнча тапшырмалардын саны алтыдан, он экиге чейин жетет. Биз өз тажрыйбабызда бул окуу китебин мүмкүн болушунча колдонуп, белгилүү натыйжаларга жетишип келе жатабыз. Кыргыз тилин өлкө таанытуучулук өңүттө окутууда кыскача сөз болгон окуу китебин кеңири пайдаланууну сунуш кылабыз.

10. Маданият таанытуучулук принциби.

Бул принципке соңку жылдары кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде өзгөчө көңүл бурулуп, стандарттарда, концепцияларда жана окуу программаларында атайын белгилене баштады. Аталган принциптин максаты менен мааниси тууралуу профессор С.К.Рысбаев мындай деген:

“Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле маданияты ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборун ээлейт. Тилдер элдерди жакындаштырат. Окуучу балдарда да ар биринин тилине, дилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси калыптанбаса, ал балдарды эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт” [135, 115-б.].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда маданият таанытуучулук принциптин талаптарын аткаруу үчүн “маданият” сөзүнүн маанисин толук билүү талап кылынат. Белгилүү мударис Х.Карасаевдин түшүндүрмөсү боюнча маданият – адам коомунун өндүрүштүк, материалдык жана рухий жетишкендиктеринин жыйындысы болуп саналат. Демек, “маданият” сөзүнүн мааниси көпчүлүк кабыл алып жүргөндөй тар гана түшүнүк эмес, ал – өндүрүштүк, коомдук, акыл-эс, билим жагынан адам баласынын жетишкен ийгиликтеринин жыйындысы. Мындан улам кыргыз тилин окутууда тил үйрөнүүчүлөргө кыргыз элинин материалдык жана руханий ийгиликтерин, дөөлөттөрүн кошо үйрөтүп, кошо окутуу керек деген тыянак чыгарууга тийишпиз.

Маданият таанытуучулук принципти окутууда бекем сактоо менен күтүлгөн натыйжаларга ээ болуу үчүн сабакта тексттерди колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз. Мында тексттер менен бирге эле мүмкүнчүлүктөр болсо, көркөм тасмаларды, түстүү сүрөттөрдү, картиналарды ж.б. пайдалануу да жакшы натыйжаларды берет. “Маданият” түшүнүгү “ыйман”, жана “адеп” түшүнүктөрү менен айкалыша айтыла тургандыгы да эске алынат. Ошондой эле кеп маданияты, кеп этикети, чечендик тууралуу да маалыматтар тексттерде камтылышы керек.

11. Көрсөтмөлүүлүк принциби.

Кыргыз тилин окутууда көрсөтмөлүүлүк принциби тууралуу бир беткей түшүнүктөр болуп, аны сүрөт, плакат, карточка сыяктуу чектелген

каражаттарды гана эсептешет. Чындыгында көрсөтмөлүүлүк принциби, анын каражаттары ал канча кеңири жана окутуу процессине тийгизген таасири алда канча натыйжалуу болуп эсептелет. Окумуштуу-методисттер тилди окутуунун негизги жана чечүүчү каражаты катары жандуу баарлашууну эсептешет. Айрым мисалдарды берели.

“Наглядным материалом при этом служить в первую очередь сам язык – живая речь, звучащая и неписанная образец русской речи, как правила художественные произведения служащие материалом для наблюдений над языком, для анализа, упражнений” [93,120-б.].

“Наглядным материалом является и звучащая на уроке речь, сам язык, высокохудожественные тексты. Используемые для наблюдения над языковым явлением” [32,16-б.].

Бул пикирди толугу менен кубаттап, Ж.А.Чыманов кыргыз тилин окутуудагы көрсөтмөлүүлүктү окуучулардын жандуу баарлашуусунан, мугалимдин жандуу, эмоционалдуу, образдуу жана жагымдуу сүйлөөсүнөн, сабакта кызыктуу жана эмоционалдуу маек куруудан, мугалим менен окуучунун көркөм текстти көркөм окуй алуусунан көрөт [159,117-б.].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда түстүү жана сюжеттүү сүрөттөрдү колдонуу менен ал тууралуу пикир алышуу да көрсөтмөлүүлүккө кирет. Мисалы, көк бөрү улуттук оюнунан чагылдырылган сүрөттөр студенттердин жандуу кызыгууларын жаратып, ал боюнча көптөгөн суроолор, талаш-тартыштар боло тургандыгын биз, практикабызда бекем ынандык.

“Манас” айтуучуларды угуу, обондуу ырларды жаттап, жекече же коллективде ырдоо, кыргыз бийлерин бийлеп көрсөтүү да сабакка жандуулукту берип, кызыгууларды арттырып, студенттерди активдүү болууга өбөлгө түзөт. Ошондой эле кыргыз тилинин лексико-грамматикалык материалдарын түшүндүрүүдө кадимки салттуу таблицаларды, схемаларды, карточкаларды ж.б. көрсөтмө куралдарды пайдалануу зарыл экендигин практика тастыктады.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда сунуш кылынган дидактикалык принциптер өз-өзүнчө бөлүнгөн, жекече турган принциптер эмес, алар бир бүтүндүктү түзгөн, бирин экинчиси, экинчиси үчүнчүсүн шарттап, толуктап турган, окутуунун натыйжасын аныктаган бүтүндөй бир система болуп саналат. Ал бүтүн система катары окутуу процессинде колдонулганда гана сабак натыйжалуу болот.

3.2. ЖОЖдордо кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары колдонуу

Коомдун жана маданий өнүгүү, жаңылануу жана улуттун шайкештигин калыптандыруу максатына ылайык, жаштардын өзүнүн улуттук тилинин жана дүйнөлүк маданияттын мураскери катары тарбиялоочу көп тилдүү, көп маданияттуу билим берүүнүн системасын түзүү керек.

Көп тилде билим берүүдө предметтердин айрымдары мамлекеттик жана орус тилдеринде өтүлөт да, билим берүүнүн ар кайсы баскычтарында аларды окутуу тилдеринин катышы ар башкача болот. ЖОЖдордо окутуу тили катары эне тил жана мамлекеттик тил менен катар англис тилдери колдонулганы көп тилдүү билим берүүгө жакшы шарт түзөт. Анткени бул тилдерди билүү (атап айтканда, дүйнөлүк компьютердик желелерде иштөө үчүн) азыркы жаштардын турмуштук муктаждыгына айланууда.

Окутуу тилдеринин ушундай катышы инсандын улуттук билим берүүдө белгиленген социомаданий башаттарына ылайык улуттук маданий, жарандык жана жалпы цивилизациялык ченемдерде шайкеш жетишишине өбөлгө түзөт.

Жаштардын азыркы дүйнөгө ийкемдүү аралашуусунун зарыл шарты – билим берүү процессине көп тилдүүлүк жана көп маданияттуулук негиздерин жайылтуу.

Көп тилде билим берүү, окуу жана окуудан тышкаркы иштердин негизги багытарын эки же үч тилде жүзөгө ашыруу, педагогикалык процессте окуу каражаты катары кыргыз тилин пайдалануу. Мында көп эки же андан көп тилдерди өздөштүрүү жөнүндө гана эмес, студенттердин айрым

предметтерди экинчи тилде, кыргыз тилинде өздөштүрүүсү тууралуу жүрүп жатат.

Британиялык окумуштуу Колин Бейкердин пикири боюнча “предмет менен тилди айкалыштырып биримдикте окутуу бир эле мезгилде экинчи тилди же чет тилди окутуп үйрөтүүгө б.а. экинчи тилде предметтин мазмунун өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берген методикалык ыкма” [167,37-б.]. Мында мугалим ар түрдүү практикалык ыкмаларды жана окуу каражаттарын, ошондой эле заманбап технологияларды пайдалануу аркылуу, бир эле мезгилде предметти кыргыз тилинде окутуу менен студенттердин тил компетенцияларын калыптандырат жана тереңдетет.

Көп тилде билим берүү процессинде тилдерди колдонуу чегин ажырата билүү маанилүү.

- Эгер тилдерди колдонуу чеги так аныкталбаган болсо, бара-бара көпчүлүктүн тили үстөмдүк кыла баштайт.

- Эгер көп тилде билим берүүнүн максаты – азчылыктын тилин сактоо жана өнүктүрүү болсо, тилдерди бөлүштүрүүгө чоң мани берилет, т.а. азчылыктын тилине жетишерлик убакыт жана мейкиндик бөлүнөт.

- Эгер (тилди чебер айкалыштыруу) конкреттүү окуу предметтери боюнча эки тилди тең жеткиликтүү камсыз кылса, ошондо эки тилди тең жарыш пайдалануу максатка ылайыктуу болушу мүмкүн; Мисалы, бир тилдеги мугалимдин оозеки аңгемесинен кийин, жазуу тапшырмасын экинчи тилде аткартса болот [167,38-б.].

Студенттер арасында да, окуучулар арасында да көп тилдүү чөйрөнүн мүнөздүү көйгөйү тилдик коддорду туш келди аралаштыруусу болуп эсептелет.

Азчылыктын тилинде көпчүлүктүн тилиндеги сөздөр менен конструкцияларды чаржайыт пайдалануу лингвистикалык кубулушка (ассимиляцияга) алып келиши мүмкүн. Ошондуктан билим берүү тармагынын адистери азчылыктын тилинин сапаты менен өзгөчөлүгүн

сактоо үчүн ЖОЖдордо жана мектептерде тилдерди бөлүштүрүү зарылдыгын белгилешет.

Тилдерди бөлүштүрүүнүн бир нече жолу бар. ЖОЖдордо окуу предметтерин ар түрдүү тилдерде (кыргыз, орус, англис ж.б.) окутса болот. Мисалы, социалдык предметтерди, искусствону азчылыктын (орус же англис) тилинде, ал эми гуманитардык предметтерди көпчүлүктүн тилинде (кыргыз тилинде).

Окутуу тилин предметтерди гана окутууда эмес, темаларды да окутууда аныктаса болот. Мисалы, экологияны сактоо, жаратылышты коргоо көпчүлүктүн тилинде ал эми элдик майрамдар азчылыктын тилинде ж.б.

Элдин тарыхы менен географияны ошол элдин тилинде окутуп, ал эми илим менен технологиядагы заманбап жетишкендиктер тууралуу эл аралык баарлашуу тилдеринде (орус, англис ж.б.) баяндап берүү максатка ылайык.

Тилдерди бир жумада, бир айда же жарым жылда бир алмаштырып турса болот. Мисалы, 1-2-курстарда бардык сабактар эне тилинде өтүлүп, 3-курста экинчи же чет тилдердин биринде өтүүгө убакытты көбөйтсө болот.

Тилдерди кеп ишмердигине (сүйлөгөнүнө, жазганына, укканына же окуганына) жараша бөлүштүрсө болот. Мисалы, окутуучунун баяндоосу бир тилде жүрүп, жазуу тапшырмалары бөлөк тилде аткарылышы мүмкүн. Кийинки сабакта тилдерди колдонуу көндүмдөрү алмашылат, тактап айтканда, студенттерге окуу материалын бир тилде даярдап, ал эм жазуу тапшырмасын текшерүү иши катары экинчи тилде берсе болот.

Эки тилди тең максаттуу колдонуу аркылуу эне тилин аң-сезимдүү колдонууга жетишет. Бир тилден экинчи тилге өтүүнүн логикалык жактан негиздүүлүгү:

- предмет боюнча түшүнүктү кеңири өзөдөштүрүү;
- окуу материалын бышыктап кайталоо;
- теманын же тапшырманын алмашуусу;
- окуу каражаттарын жаңылоо;

- тилдик клубда баарлашуу;
- тандемдик окуну ишке ашыруу ж.б.

Эки тилге бөлүнгөн убакыттын пайыздык катышы болууга тийиш: 80/20, 70/30, 60/40, 50/50 ж.б. Мисалы, предметтин 80% орус тилинде же англис тилинде же кыргыз тилинде болушу мүмкүн. Бирок 2 тилде кеп ишмердүүлүгүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) колдонуунун бардык көндүмүн өнүктүрүү керек.

Предмет менен тилди айкалыштырып окутуу – CLIL (Content and Language Intergrated Learning) предмет менен тилди үйрөнүү программасын предмет тилди окуп-үйрөнүүгө жана тил предметке таяныч болгондой кылып жуурулуштура алуу. Бул терминди 1994-жылы Дэвид Марш предмет мазмунун чет тили же экинчи тил аркылуу окуп-үйрөнүп, тилди да өздөштүрүүгө жол ача турган усулдар жыйындысын билдирүү үчүн киргизген. Д. Марш CLILди бүтүндөй предмет же анын бир бөлүгү чет тилде ал максат менен – бир эле учурда предмет мазмунунун жана чет тилди өздөштүрүү үчүн окутулган кырдаалдарга байланыштырган [174,89-б.].

Демек, предмет менен тилди айкалыштырып окутуунун негизинде кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катарында пайдалансак, кыргыз тили башка предметтин мазмунун да, түздөн-түз кыргыз тилин да окуп үйрөнүүчү эки жактуу ыкма болуп калат. Тактап айтканда, мындай окутуу тилди окуп-үйрөнүү жана предметти окуп-үйрөнүү процессинин бир бөлүгү болуп, ал эми предметтин мазмуну тилди үйрөнүү сабактарында пайдаланылат. Далилдүүрөөк болсун үчүн, биз химия предмети боюнча бир теманы окутуунун үлгүсүн берип көрөлү:

Сабактын темасы: Химиянын тили

Сабактын максаты: Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары пайдалануу ыкмасын өнүктүрүү (CLIL).

Студентер текстти абзац-абзац боюнча окушат.

Химиянын тили

Ар бир илим изилдөөнүн натыйжаларын, билимди сүрөттөп жазууда, илимге мүнөздүү болгон орчундуу маалыматтарды берүүдө ыңгайлуу тилди колдонот.

Химия тили – химиялык терминдердин, белгилердин, же символдордун жана номенклатуранын, аларды түзүү жолдорунун, өзгөртүүнүн, талкуулоонун жана колдонуунун жыйындысы. Химиялык символдор же элементтер азыркы күндө 110 болуп саналат. Көптөгөн символдор кийинки жүз жылдыкта такталган. Жандуу жана жансыз жаратылышты түзгөн химиялык бирикмелер – сексен чамалуу элементтердин ар түрдүү иреттүүлүктөгү айкалышы. Калган элементтер бизди курчап турган дүйнөдө кездешпейт, аларды окумуштуулар жасалма жол менен алышкан. Химия тилинин символикалары – химиялык белги, формула, химиялык теңдеме.

Химиялык белгилердин жардамы менен формулаларды түзөбүз. Азыркы мезгилде жети миллиондон ашык заттар белгилүү болсо, алардын ар биринин аталыштары бар. Мисалы: кант, кайнатма туз, суу, бор, самын, аш соодасы жана кир кетириүүчү заттар.

Химиялык тилдин негизги бөлүгү – химиялык символдор. Химиялык символдорду швед химиги Й.Я.Берцелиус негиздеген. Анын сунушу боюнча 1814-жылы ар бир химиялык элементтин атомун анын латынча же грекче аталышы бир же эки тамга менен белгилөө кабыл алынган. Ошентип бүгүнкү күндө 110 химиялык белги бар.

Химия тили – дүйнөдөгү бардык элдер, окумуштуулар түшүнгөн интернационалдык тил. Мисалы, суунун «аш эки о» формуласын дүйнөнүн бардык жеринде ар башка тилде айтат, бирок химия тили менен H_2O деп жазсак, котормосуз эле түшүнүшөт.

А. ХИМИЯ предмети боюнча төмөнкү сөз жана сөз айкаштарын эстеп калгыла.

Кычкылтек, көмүртек, суутек, темир, жегич, жер семирткич, туз, ажыроо реакциясы, биригүү реакциясы, Д.Менделеевдин мезгилдик системасы,

атомдук масса, кычкылдануу, коваленттик байланыш, иондук байланыш, тунуп калуу, индикатор, лакмус, түссүз, жытсыз зат ж. б.

Б. Маанисине жараша сүйлөм түзгүлө.

1.	Химия тили –	кант, самын, аш соодасы, кайнатма туз, суу бор.
2.	Көптөгөн символдор –	бир же эки тамгасы менен белгилөө 1814-жылы кабыл алынган.
3.	Кир кетирүүчү заттар –	химиялык терминдердин, символдордун, аларды түзүү жолдорунун. . . жыйындысы.
4.	Химиялык символдорду	кийинки жүз жылдыкта такталган.
5.	Химиялык элементтин атомун анын латынча же грекче атынын	швед химиги И.Я.Берцелиус негиздеген.

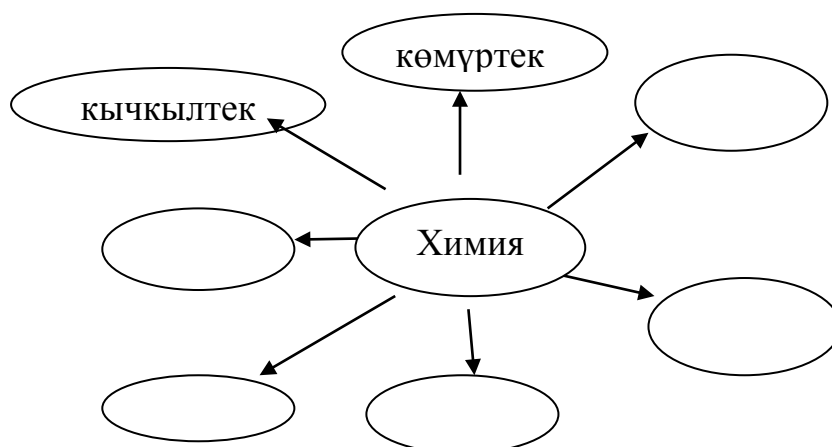
В. Сөз айкаштарынан сүйлөм түзгүлө.

1.	Жер семирткичтер	суутек жана ал –	жатка билиши керек
2.	Индикатор	айыл чарбасында	ченейт.
3.	Д.Менделеевдин мезгилдик системасын	электр тогун	колдонулат.
4.	Химиялык белглерди	химияны окуган адам	химиялык элемент.
5.	H ₂ O	жардам менен	формуларды түзөбүз.

Г. Суроолорго жооп бергиле.

1. Химия сабагы эмнени үйрөтөт?
2. Азыркы күндө химиялык символдордун канчасы такталган?
3. Химия тилинин символикаларына эмнелер кирет?

Д. Химияга дагы кандай сөз жана сөз айкаштары кирет.

Предмет менен тилди айкалыштырып окутууда (CLIL) тилди үйрөтүү бир кыйла максаттуу болот, анткени тил жасалма түзүлгөн коммуникативдик кырдаалды эмес, реалдуу коммуникативдик милдеттерди аткаруу үчүн колдонулат. Мындан тышкары, мында студенттер үйрөнүп жаткан тил ээлеринин маданиятын, көп түрдүү маданияттардын өз ара алака-катышын жакшы билип, бул алардын социомаданий компетенциялары менен жарандык сапатынын калыптанышына алып келет. Студенттер тилдик материалдын минимумун чоң көлөмдө өздөштүрөт б.а. тилдик чөйрөгө толук кандуу чөгөрүлүшөт (погружение языковой средой). Ар түрдүү темалар менен иштөө тилдик терминдерди, конструкцияларды өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берип, студенттердин сөздүк корун предметтик терминология менен толуктоого жана академиялык тил билгилигин калыптандырууга түрткү болот.

Тил жана тилдик эмес предметти бир убакта окуп үйрөнүүгө жетишүүдө кыргыз тили кошумча каражат болуп эсептелет.

ЖОЖдордо окутуучулар предметти мыкты билүүдөн башка студенттердин эне тилинде тийиштүү компетенцияларга ээ болуп, экинчи тилди да окутканды билиши керек. Окутуучулар сабакты ишмердүүлүк жана коммуникативдик ыкманын негизинде өтсө, предметтерди окуп-үйрөнүү бир кыйла кызыктуу да, натыйжалуу да болот.

Төмөнкү таблицада көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары пайдалануунун ыкмасынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылган:

1.	Тилге үйрөтүүдө ар тараптуу көңүл буруу	<ul style="list-style-type: none"> • предметтин мазмунун өздөштүрүүгө тил сабагында колдоо көрсөтүлөт; • предметтер айкалыштырылат; • өзөк темалар көңүл борборунда болот; • окууга талдоо жүргүзүлөт.
2.	Көнүгүү, машыгуу окуу чөйрөсү	<ul style="list-style-type: none"> • окуп үйрөнүлүүчү предметтин мазмуну менен тилдик түзүмдөр көрсөтмөлүү чагылдырылат; • тилдик каталар оңдолбойт, бирок мугалим студенттердин айтканын өз сөзү менен кайталап, тилдик каражаттарды туура колдонуу үлгүсүн көрсөтөт; • шайкеш окуу материалдары менен тилдик каражаттар колдонулат; • студенттер тилди билүү муктаждыгын көрсөтөт.
3.	Башка булактардан пайдалануу, талдоо жүргүзүү.	<ul style="list-style-type: none"> • студент сүйлөө, жазуу кеп көндүмдөрүнө талдоо жүргүзө баштайт; • үйрөнүлүп жаткан окуу материалы студенттин күнүмдүк турмушу менен байланыштырылат; • тилди билген башка адамдар менен баарлашуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт; • жалпыга маалымдоо каражаттары (ЖМК) жана башка булактардан окуу материалдары колдонулат.
4.	Жигердүү окутуу	<ul style="list-style-type: none"> • сабакта мугалимге караганда студенттер көп сүйлөшөт (80/20% принциби); • жупта жана топтордо иштөө ыкмасын натыйжалуу пайдалануу үчүн шарттар түзүлөт; • студенттер мугалим менен аңгемелешүү тапшырмаларды аткаруу аркылуу предметтик жана тилдик окуу материалдын маанисин түшүнүүгө жетишет.

5.	Таяныч түзүмү	<ul style="list-style-type: none"> • мугалим билим берүү процессинде студенттердин тажрыйбасына, билим, билгичтиктерине жана пикирлерине, кызыкчылыктарына таянат; • окутуунун ар тараптуу мазмуну; • чыгармачыл жана сынчыл ойломду өстүрүүгө көңүл бурулат.
6.	Педагогикалык кызматташуу	<ul style="list-style-type: none"> • предметтик сабактар, тил сабагы жана сабактын темалары мугалим менен студенттердин кызматташуу процессинде пландалат; • көп тилдүү билим берүү процессине жергиликтүү коомдоштук, кызматташтык ведомстволор, жумуш берүүчү тараптар ж.б. топтор тартылат.

Сүрөт 3.2.1. Кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары пайдалануунун ыкмасынын өзгөчөлүктөр

Информатика предмети менен кыргыз тилин биримдикте окутуу натыйжалуу деп эсептейбиз, анткени информатика тили – дүйнөдө бардык элдер, окумуштуулар, студент-окуучулар түшүнгөн интернационалдык тил. Мисалы, “компьютер”, “микроспроцессор”, “принтер”, “маус”, “модем”, “клавиатура”, “монитор”, “rezet баскычы” ж.б. Бул багыттагы студенттерге өтүлүүчү бир сабакка көңүл буралы.

А. Студенттер текстти көркөм окушат.

Персоналдык компьютер

1. Акыркы убакта *компьютер* термини жашоодо кеңири колдонулууда. Ал англис тилинде *computer* – «электрондук эсептөөчү машина» дегенди билдирет.
2. Азыркы учурда ЭЭМдер (электрондук эсептөөчү машинелер) эң эле көп. Мисалы, бир бөлмөнү ээлеген чоң түрүнөн баштап, үстөлгө коюлуучу, портфелге, атүгүл чөнтөккө салып жүрүүчү ЭЭМдердин түрлөрүн кездештирүүгө болот.

3. ЭЭМдин эң көп колдонулган түрү – иштөөдө ыңгайлуулукту жараткан персоналдык компьютер болуп саналат. Мектепте жана ЖОЖдордо окуучулар информатика сабагында жеке компьютерде иштешет.
  4. Жеке компьютерлер ар түрдүү болгону менен алардын түзүлүшүндө жалпылыктар көп.
  5. Жогорку технология менен даярдалган электрондук схема – ЭЭМдин процессорунун функциясын аткарат.
  6. Жеке компьютер – электрондук түзүлүштөрдүн жыйнагы. Бул жыйнактагы эң башкы нерсе *системалык блок*. Системалык блокко машиненин «*мээси*» – микропроцессор жайгаштырылган. Анда электр тогун берүүчү блок, диск көргүчтөр, сырткы түзүлүштөрдүн текшерүүчүлөрү бар.
  7. Блоктун баары металлдан жамалган атайын корпустун ичинде болот. Корпус бир нече баскычтардан турат: электр булагына туташтыруу баскыч, *reset* баскычы, диск түзүлүштөрүнө дисктерди салуучу жылгыч, сырткы түзүлүштөрдү туташтыруу үчүн уялар.
  8. Персоналдык компьютерге минималдык комплекттен, системалуу блоктон башка клавиатура жана монитор кирет. Комплектке: принтер, маус, модем жана башкалар бириктирилиши мүмкүн.
- Б. Текст боюнча тест менен иштөө.

1. «Компьютер» деген эмне?

- А. «электрондук эсептөөчү машина»
- Б. электрондук түзүлүштөрдүн жыйнагы
- В. персоналдык компьютер
- Г. жашоону жеңилдеткич

2. Компьютерлердин негизги максаты эмне?

- А. турмушубузда кеңири таралуу
- Б. информатика сабагын үйрөтүү
- В. компьютерлерди эң эле көп чыгаруу

Г. жашоону жеңилдетүү

3. Компьютер кандай жабдыктардан турат?

- А. клавиатура
- Б. монитор
- В. принтер
- Г. *reset* баскычы

В. Берилген сөздөрдүн жардамы менен сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1. Информатиканы үйрөнүү үчүн.....үйрөнүү зарыл.

- А. чет тилди;
- Б. компьютерди;
- В. математиканы;
- Г. адабиятты;

2. Компьютерлердин түзүлүшүндө бир нече.....болот.

- А. айырмачылык;
- Б. окшоштуктар;
- В. жаңылыктар;
- Г. өзгөчөлүк;

3. Компьютердин микропроцессору.....электрондук схема.

- А. маанилүү;
- Б. тажаткан;
- В. татаал;
- Г. начар;

4. Системалык блокто компьютердин.....жайгашкан.

- А. ээси;
- Б. эси;
- В. мээси;
- Г. сырты;

Г. Төмөнкү сөздөрдү туура байланыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Микропроцессордо	1. атайын диск жылгыч бар.
2. Блокту муздатуу үчүн	2. металлдан жасалган
3. Компьютердин корпусу	3. ичине желдеткич коюлган
4. Диск иштетүү үчүн	4. клавиатура менен иштейбиз.
5. Жазуу жазганда	5. ички эс жайгашкан.
а. 2+5, 1+3, 5+2, 4+1, 3+4	в. 1+5, 5+3, 3+2, 4+1, 2+4
б. 1+5, 2+3, 3+2, 4+1, 5+4	г. 2+5, 1+3, 3+2, 4+1, 5+4

Д. Берилген текстке кайсы сүйлөм туура келет?

А. Персоналдык компьютердин баасы арзан.

Б. Персоналдык компьютерде жалаң гана монитор болот.

В. Персоналдык компьютерге ар кандай түзүлүштөрдү киргизсе болот.

Г. Персоналдык компьютер электр тогу менен гана иштейт.

7. 8-абзацта 7-абзацтагы тетиктердин кайсынысы кездешпейт?

А. минималдык комплект

Б. мышка

В. системалык блок

Г. модем

8. Текстте кездешкен компьютердин эң башкы жабдыгы кайсы?

А. системалык блок

Б. минималдык комплект

В. персоналдык компьютер

Г. микропроцессор

9. Төмөндөгү ырастоолордун кайсынысы берилген тексттин негизги мазмунун тагыраак аныктайт?

А. Компьютердин түзүлүшү тууралуу толук маалымат берүү.

Б. Компьютердин колдонуудагы эң ыңгайлуулугун айтуу.

В. Компьютердин жашообузга көп кирип жатышын баса белгилөө.

Г. Компьютердин жогорку технология менен жасалгандыгын түшүндүрүү.

Студенттердин жекече иштөөсүнө төмөнкүдөй кошумча тапшырмаларды берсе да болот:

1. Кайсы катардагы сүйлөм компьютердик вирустардын түрүнө кирбейт?

а) 1989-жылдын башында АКШнын Коргоо министрлигиндеги компьютерлерге жугуп, аларды иштен чыгарган;

б) Компьютердик вирус Израилдеги чабуулдарга алып келген;

в) Электрондук эсептөөчү аппараттарда иштөөдө олуттуу кыйынчылыктарды жараткан.

6. Израил вирусу жума күнү 13-санга туш келсе,...

а) вирус чабуулу башталат;

б) вирус жуккан бардык компьютерлерди өчүрөт;

в) миңдеген компьютерлерди иштен чыгарат.

7. Компьютердик вирус - бул ...

а) башка программаларга кирүүгө жөндөмдүү машиналык код менен жазылган чакан программа;

б) компьютердеги программаларды талкалоочу, аба аркылуу жугуучу эпидемиялык программа;

в) гигиеналык эрежелерди сактабагандыктан келип чыккан жугуштуу вирус.

8. Вирустан кантип сактанууга болот?

а) Компьютерди тазалап, желдетип туруу керек;

б) Компьютерлерди 13-сандагы жума күнү иштетпей коюу керек;

в) Компьютерлерде вируска каршы программаны колдонуу керек.

Жыйынтыктап айтканда, ЖОЖдордо кыргыз тилинде айрым предметтерди окутуу өз натыйжасын берет. Кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катарында колдонууда мугалимдердин компетенттүүлүгүнө болгон талаптарды сунуштайбыз:

Көп тилде билим берүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн CLIL(предмет менен тилди айкалыштырып окутуу)ыкмасын иштеп чыгуунун керектигин белгилеп, аны пландоонун жалпы үлгүсүн беребиз.

Билгилик чөйрөлөрү	Билгиликтер	Билгиликтердин индикаторлору
Программалык чек-ченемдер	CLIL ыгын түшүнүү	CLILдин артыкчылыгын түшүндүрө алат; CLIL окутуудагы тилдик жана мазмундук башка ыктар менен кандай катышта болорун жана эмнеси менен айырмаланарын түшүндүрө алат.
	CLIL ыгын өздөштүрүү	Бөлөк окутуучулардын тажрыйбасын сыпаттай алат; Программанын максатка жетүү жолдорунун теңдештигин аныктай алат.
CLIL саякаты	CLILди окутуу программасына жуурулуштур уу	Катышуучуларды аныктап, CLILге тартат жана бул катышуучуларга окутуунун мазмундук максаттарынын тийиштүү күтүүлөрүн тескөө жагынан жардам берет; CLIL сабактарын билим берүүнү уюштуруучулардын талаптарына ылайык жүргүзө алат.
	CLIL негизинде окутуу сапатын баалоо үчүн чараларды белгилөө	Баалоо таянычтарын иштеп чыгат жана колдоно алат (тесттер, портфолио, жетишүү рейтинг ж.б.у.с.); Баалоо маалыматтарын чечмелеп, программаны өнүктүрүү үчүн тийиштүү чараларды көрө алат.
Максагтык тилде CLILди окутуу үчүн компетенциялар	Инсан аралык баарлашуунун негизги көндүмдөрүн колдонуу	Заманбап социалдык маалыматтарды колдонуу аркылуу баарлаша алуу; Аталган жагдай-шарттарга ылайык социалдык жана академиялык маалыматтарды колдоно алуу.
	Таанымдык академиялык компетенциялар	Предметтик материалдарды жана теориялык тексттерди окуй алуу; Максагтык тилдеги түшүнүктөрдү пайдалануу менен түшүндүрө алуу.
	Окуу тилин колдонуу	Тилди түрлөштүрүү аркылуу өзүнүн кайра кайталап айтып берүүсүн окуу ыгы катары колдоно алат: - кептин маалыматы; - модуляция; - үн менен добуштун бийиктиги.

Максаттык тилде СЛП-ди окутуу үчүн компетенциялар	Сабактагы практикалык ишмердикте тилди колдонуу	<p>Максаттык тилди:</p> <ul style="list-style-type: none"> - түшүндүрүү; - маалымат берүү; - тапшырмаларды түшүндүрүү; - түшүнүктү текшерүү; - татаалдыкты кабылдоо деңгээлин текшерүү үчүн колдоно алат. <p>Маектешүүнүн төмөнкү формаларын колдоно алат:</p> <ul style="list-style-type: none"> - изилдөөчү; - талаш-тартыш; - сынчыл; - тааныштыруучу.
Курсту иштеп чыгуу	Курсту пландоо	<p>Окуу программасы өзүнө тилди, предметтин мазмунун жана окуу көндүмдөрүн үйрөнгөндүктү камтыгандай кылып ыңгайлаштыра алуу;</p> <p>Предмет менен тилди үйрөнүү программасын предмет тилди окуп-үйрөнүүгө жана тил предметке таяныч болгондой кылып жуурулуштура алуу;</p> <p>Тилди да, предметтин мазмунун да өздөштүрүүнү өлчөй турган калыптануудагы жана жыйынтык көзөмөлдөрдүн таянычтарын пландай алуу.</p>

Сүрөт 3.2.2. Кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катарында колдонууда мугалимдердин компетенттүүлүгүнө болгон талаптар.

Көп тилде билим берүүдө жалпы эле педагогдорго, анын ичинде кыргыз тили мугалимдерине жана окутуучуларга коюлуп жаткан соңку талаптар тууралуу сөз кылууда азыркы мугалим төмөнкүдөй жөндөмдүүлүктөргө ээ болушу керек.

Педагогика илиминин соңку изилдөөлөрү, тыянактары педагог төмөнкүдөй жөндөмдөргө, сапаттарга ээ болушу зарыл деп билет.

1. Чыгармачылык.

- Предмет менен тилди айкалыштырып окута алуу.
- Сабактарды пландоо, студенттердин таанып-билүүсүн ишке ашыруучу тапшырмаларды иштеп чыгуу.
- Студенттер кызыккан жана муктаж болгон окуу материалдары менен камсыз кылуу.
- Көрмө, укма жана мультимедиялык каражаттар менен материалдарды пайдалана алуу.

- Жекече жана жупта изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн студенттерге шарт түзүү.

Студенттер бул жөндөмдүүлүктүн теориялык негиздерин лекциялык сабактарда алышып, практикалык жана лабораториялык иштерде билгичтиктерди аныктап, өздөштүрүп, педагогикалык практика учурунда уюштуруучулук боюнча көндүмдөрдү калыптандырып, аларды жакшыртууга машыгуулары зарыл. Бул маселеде милдеттүү түрдө окутуучу катышып, көзөмөлдөп, багыттап турушу талап кылынат.

2. Дидактикалык.

- Эки тилди өздөштүрүү деңгээлдерин билүү.
- Эки тилди так, түшүнүктүү, салыштырып жеткиликтүү, көрсөтмөлүү кылып үйрөтүү.
- Экинчи тилди билүү механизмдери тууралуу билимдерди сабактарда колдонуу.
- Башка элдин маданияты менен салттары жөнүндө маалыматтуулукту арттырууда студенттерге багыт берүү.
- Окутуунун интерактивдүү усулдарын колдонуу.
- Студенттердин инсандык жана кесиптик өсүүсүнүн муктаждыктарын баалап туруу. Мисалы, дебат сабагы, долборлоо сабагы, тилдик клубдарды, тандемдик окутууну уюштуруу ж.б.

3. Перцептивдүүлүк (лат. тилинен мааниси – кабыл алуу, таануу, билүү). Студенттердин руханий жан дүйнөсүн түшүнө алуу, алардын эмоционалдык ал-абалын объективдүү баалай алуу, студенттин психикалык өзгөчөлүктөрүн аныктай алуу.

Болочок кыргыз тили мугалими окуучу-тарбиялануучу, барыдан мурда, адам, инсан экендигин, анын аң-сезими, акыл-эси, ой жүгүртүүсү, көз карашы ж.б. сапаттары анча калыптанбаган, өнүкпөгөн деңгээлде болсо да, бар экендигин студент кезинен билүүсү жана ал жөнүндө мүмкүн болушунча толук маалымат алууга милдеттүү экендигин толук таануусу керек.

Студенттин өзү менен аңгемелешүү, (мүмкүн болсо сырдашуу) өздүк делосун толук билүү, башка мугалимдер менен пикир алышуу, ата-энеси, үй-турмушу, жоро-жолдоштору, кызыгуулары, максаты ж.б. тууралуу маалыматтарды мугалим билүүсү зарыл. (Тилекке каршы, биз, жогорку окуу жайларынын мугалимдери, бул маселеге анча көңүл бурбайбыз. Студенттерде бул жөндөмдүүлүктү калыптандырууга маани бербейбиз).

4. Коммуникативдүүлү студенттер, кесшиптештер, окуу жайынын жетекчилери менен педагогикалык максатта жагымдуу мамиле, алака, карым-катнаш, байланыш түзө алуу, сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүгү. (Мындай педагогикалык ишмердиктин зарыл компоненти жалпы билим берүүчү мекемелерде гана эмес, орто, жогорку билим берүүдө да мугалим менен окуучунун, окутуучу менен студенттин ортосунда да абдан пассивдүү экендиги өкүндүрөт).

5. Суггестивдүүлүк. (лат. тилинен – көңүл бурдуруу) Студенттерге эмоционалдык-эргтик жактан таасир эте алуу. Мугалимдик кесипте, айрыкча, кыргыз тили мугалимдери үчүн студенттерди тарта алуу, кызыктыра алуу, көңүлүн бурдуруу, ишендирүү жана ынандыруу өзгөчө мааниге ээ. Ал үчүн окутуучу кыргыз тили боюнча окуу китептеринде жазылган, түшүнүүгө өтө татаал аныктамаларга, эрежелерге негизги басымды койбостон, жандуу тилге, жандуу сүйлөшүүгө, тил байлыктарына, кепке, көркөм тексттерге таянуусу талап кылынат. Эгерде окутуучу студенттерди эне тилине, анын коомдогу, жеке турмуш ишмердигиндеги ролуна, барк-баасына жана мүмкүнчүлүктөрүнө толук ынандырып, анын өз турмушундагы зарылдыгына табыйгый кызыгууларын жарата алса, анда окутуучуда каалаган ийгиликтин, күгкөн натыйжанын ачкычы болот.

6. Изилдөөчүлүк. Педагогикалык ар кандай кырдаалдарды, процесстерди толук андап-билүү жана аларды баалай алуу. Мыкты, өз кесибин сүйгөн мугалим үчүн ар бир сабакта изилдөөнүн, изденүүнүн элементтери болот. Билим берүү процессинде ийгиликтер, табылгалар, тажрыйбалар мугалим тарабынан талдоого алынат. Аны бекемдөөнүн,

өркүндөтүүнүн ык-жолдору, каражаттары караштырылат. Ошол эле учурда жаза басуулар, кемчилик, мүчүлүштүктөр да изилденип, анын чыгуу, пайда болуу себептери, булактары аныкталат. Аларды кайталабоонун активдүү аракеттери жүргүзүлөт. Демек, ар бир сабак – бул изилдөө, изденүү, аныктоо жана табылга.

7. Илимий таанып-билүүчүлүк. «XXI кылымдын мугалими кандай болуш керек?» деген суроого жооп издөөдө ал изденүүчү, өзүнүн теориялык билимин, практикалык ишмердигин дайыма толуктоочу, өркүндөтүүчү жана окутуунун жаңы технологиялары менен кабардар болушу керек деген талапты белгилегенбиз. Бул тууралуу «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамдын педагогдордун милдетин көрсөткөн бөлүмүндө да атайы айтылган. Демек, мугалим билим берүүнү мезгил талабына жооп бергендей деңгээлде өзүн тарбиялай алган, окуучуларды билим менен сугара алган жөндөмгө ээ болушу зарыл. Бул жөндөмдүүлүктүн педагогикалык ишмердиктеги мааниси жөнүндө XIX кылымдагы «немец мугалимдеринин мугалими» аталган А.Дистервег: «Ал өзүн-өзү тарбиялоонун, билимин өркүндөтүүнүн үстүндө такай иштеп турган мезгилде гана билим жана тарбия берүүгө жөндөмдүү» [43,74-б.] – десе, К.Д.Ушинский: «педагог – өзү окуп турганда гана педагог», – деп айткан.

3.3. Көп тилде билим берүүдө кыргыз тилин орус жана англис тилдери менен салыштырып окутууда текст менен иштөөнүн жолдору

Тил коомчулуктун биримдигин сактаган, маданий баалуулуктарды жараткан жана ал баалуулуктарды келечек муундарга жеткирүүнүн жолун камсыз кылган негизги курал болуп эсептелет. Тил коомдун өнүгүшүнө да олуттуу салым кошот. Тилин жоготкон улуттун келечеги болбойт.

Кыргыз тили – макал-лакаптардан тартып, баатырдык эпосторду жаратып, сактап келе жатат. Азыркы кыргыз тили – кыргыз элинин тарыхый-рухун, адабияты менен маданиятын, тарыхын сактап, өнүгүп жаткан тил. Азыркы кыргыз тили – көптөгөн сөздөрдү кабыл алып, лексикасын байытып,

азыркы коомдун баардык чөйрөлөрүн тейлеп, мамлекеттик тил катары кызмат кылууда.

1991-жылдын 31-август айынан тартып, өз эгемендүүлүгүнө жеткен кыргыз калкы башка өлкөлөр менен экономикалык, саясий жана маданий байланыштарын бекемдеп келет. Кыргыз тилин эне тили жана экинчи тил катары окутууда да XX кылымдын тажрыйбаларына таянуу менен XXI кылымда пайда болгон усулдук ыкмаларды колдонушубуз керек.

Тилди окутуунун негизги максаттарынан болуп, тил үйрөнүүчүлөрдү өз оюн туура, ачык жана так билдирүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. Мезгил биздин билимди ар дайым жаңылап, толуктап, өстүрүп туруу зарылдыгын талап кылуу менен билим берүү тармактарында эмгектенип жаткандардын алдына чоң милдеттерди жана сыноолорду коюп жатат. Ушулардын баары мугалимге окутуунун жаңы ыкмаларын өздөштүрүүсү жана пайдалануусу керектигин талап кылууда.

Илимдин, техниканын жана маданияттын учурдагы жетишкендиктери, ар кандай эл аралык ишканалардын, фирмалардын, банктардын ачылышы англис тилин жакшы өздөштүрүп колдоно билүүнү талап кылат. Эл аралык кызматташуунун бүткүл дүйнөлүк жогорку деңгээлге жетиши, карым-катнаштардын жаңыланышы англис тилинин кадыр баркын күндөн күнгө өстүрүп келүүдө.

Азыркы ааламдашуу доорунда ар бир жаран, адис өз ишмердүүлүгүн ийгиликтүү жүргүзүү үчүн кеминде үч тилде эркин сүйлөп, жаза билүүсү зарылдык болуп калды. Бул зарылдыкты туура баалап, туура чечүү үчүн көп тилдүү жана көп маданияттуу жарандарды тарбиялоо, билим берүү иштерин активдүү жана натыйжалуу жүргүзүү маселелери мамлекеттик мааниге ээ болду. Орто, атайын орто жана жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүүгө карата алгачкы аракеттер жасалууда.

Кыргыз тилин англис тили менен салыштырып окутууда реалдуу турмушта сүйлөшүү үчүн маанилүү болгон коммуникативдүү компетенцияларды өнүктүрүүгө басым жасалышы керек. Мугалимдер

сүйлөшүүнүн жасалма чөйрөсүн түзүү стратегиясын пайдаланууну билиши керек, бирок ошондой эле англис тилинде сүйлөшүүнүн реалдуу чөйрөсүнө аралаштыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү дагы издеши абзел. Тилдерди салыштырып окутуп-үйрөтүүдө өлкө таануучулук, маданият таануучулук өңүттөгү тексттерди колдонуу азыркы замандын талабы болууда.

Башталгыч курста көлөмү чакан, жөнөкөй тексттер тандалып алынып, ага ылайыктуу суроолор жана көнүгүүлөр түзүлөт. Мисалы, Саламдашуу деген текст: таанышууну, жолугушууну, коштошууну камтыйт. Англичандар саламдашууда тааныбаган же жакын эмес адамдар менен Good morning! Good afternoon! Good evening! деп учурашышат, жакын адамдары жана достору менен Hello! Hi! андан кийин How are you? дешет. Алар кол берип учурашпайт, бир гана жаңы таанышканда гана кол берип учурашышат. Ушул эле учурда кыргыздардын саламдашуусунун англичандардан кандайча айрымачылыгы жана окшоштугу бар экендигин аныктоо жөнүндө маек түздүрүү керек. Мында биз студенттерге суроолорду жана диалогдорду түздүрүү менен бирге биз жөн гана тилди үйрөтпөстөн, эки элдин маданиятынын өзгөчөлүгүн, баарлашуу этикетинин эрежелерин тексттер аркылуу тааныштырып, жана жакындатуу аракетин көрүп жатабыз. Мында кыргыздардын бейтааныш адамдардын жашына жараша кайрылуусу, улууну урматтоосу өзгөчө экендигин белгилеп кетүү керек, мисалы, апа, ата, чоң ата, чоң эне ж.б. деп кайрылышат. Эгерде англичандарга мынтип кайрылсак аларды чочутуп же коркутуп алабыз.

Тил үйрөтүүдө жүргүзүлгөн иш-аракеттердин ар бири экинчиси менен тыгыз байланышта болуп, эч бири өз алдынча ишке ашпайт. Тил үйрөнүүчү тилди үйрөнүүдөгү негизги төрт жөндөмдү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) айкалыштырып, бирдей даражада өздөштүргөндө гана үйрөнүп жаткан тилде эркин сүйлөй алат. Бир жөндөмдүн өздөштүрүлүшү экинчисинин өздөштүрүлүшүнө шарт түзөт. Мисалы окуп түшүнүү жөндөмү аркылуу өздөштүрүлгөн сөздүк кор сүйлөөдө, жазууда жана угууда да колдонулары шексиз.

Салыштырып окутууда текст менен иштөөнүн ар кандай ыкмалары колдонулууда. Кыргыздар менен англичандардын маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, үрп-адаттарын, салт-санааларын чагылдыруучу кыскача жана жөнөкөй түзүлгөн тексттер аркылуу салыштырып окутууда тексттерди англис тилинен кыргызчага, кайра кыргызчадан англисчеге которуу ыкмасы колдонулат, бул традициялык метод болуп эсептелет. Мындай метод аркылуу тилди үйрөтүүнүн жетишпеген жагы болуп студенттердин айта турган оюн үйрөнүп жаткан тилде дароо бере алышпай, эне тилинен үйрөнүп жаткан тилге которуп айтышкандыгы болуп жатат. Бирок бул методдун жакшы жагы да бар, алар – студенттердин грамматикалык эрежелерди жакшы өздөштүргөндөрү менен бирге лексикаларын байытып, чет тилде окууга жана жазууга үйрөнүүсү. Ошону менен бирге эки элдин маданиятынын окшош жана өзгөчө жактары, үрп-адаттары, салт-санаалары менен тааныша алышат.

Чет тилди үйрөтүүнүн дагы бир кеңири жайылган түрү – интенсивдүү метод. Бул ыкма бөтөн тилде тез арада жана жеңил түрдө сүйлөп кетүүгө үйрөтөт. Тил үйрөнүүчүлөр кыска мөөнөттүн ичинде көлөмдүү лексикалык (2-3 айдын ичинде 2000-3000 миң сөздү) жана грамматикалык материалдарды өздөштүрүп чыгышы керек.

Акыркы убакта окуу жайларда эң эле кеңири коммуникативдик метод пайдаланууда. Ал башка ыкмалардан кыйла айрымаланып турат. Бул методдун негизинде тил үйрөнүүчүлөр өздөрүнүн оюн эркин айтууга, башкалардын маалымдамаларын кабыл алууга үйрөнүшөт, салыштырылып жаткан тилдерде машыгышат.

Тексттин материалы студенттердин башталгыч, орто жана жогорку курстарга жараша аныкталып түзүлүп чыгат жана ал жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, майдадан көлөмдүүгө дидактикалык – педагогикалык принциптерине ылайык логикалуу бөлүштүрүлөт жана ошого ылайык суроо тапшырмалар, көнүгүүлөр да иштелип чыгат. Мында грамматикалык материалдарды тексттик жактан далилдеп, аныктап көрсөтүү,

аны түзүп чыгуу, логикалуу уюштуруу мугалимдин чаалыкпаган чыгармачылыгын, методикалык изденүүсүн талап кылат.

Тилди үйрөтүүдө эң негизги компонент болуп текст эсептелет, себеби текст аркылуу окутуунун коммуникативдик, билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук, өз алдынча иштөөгө жетишүү максаттары турмушка ашырылат. Окуу жана угуу үчүн берилген комплекстүү тексттерде ооз эки жана жазуу кебин (бирдей даражада төрт жөндөмдү айкалыштыруу) өстүрүүдөгү материалдар берилет. Мында берилген тил материалдары текст менен органикалык түрдө байланышта болушу зарыл.

Тектеш эмес тилдерди салыштырып окутууда текст тилди үйрөнүүчүлөрдүн сүйлөө речин өстүрүүнүн гана каражаты болбостон, ошол эле учурда аларга эстетикалык тарбия берүүгө да кызмат кылышы керек.

Биринчиден, текст ар түрдүү деңгээлдердеги тил бирдиктеринин кызматын талдоого, байкоо жүргүзүүгө, андан билүүгө, иллюстрациялоого кызмат кылган контекст катары же болбосо пикир алмашуунун белгилүү кырдаалындагы (диалог, монолог) кеп ишмердүүлүгүнүн үлгүсү катары милдет аткарат.

Экинчиден, текст үйрөнүлүп жаткан тил материалдарын жалпылаштырууга, аларды сүйлөө речинде колдонууга үйрөнүүгө кызмат кылат. Текст окутуучу үчүн студенттердин коммуникативдик, тилдик жана өлкө таануучулук түшүнүктөрүн калыптандыруунун каражаты болуп саналса, ал эми студенттер үчүн текст информациянын булагы, окуп үйрөнүүнүн жана түшүнүүнүн объектиси болуп эсептелет[26].

Текст өтүлүп жаткан темага шайкеш болуп андагы информация сюжеттүү, актуалдуу, түшүнүктүү жана типтүү болушу керек, ошондой эле маалыматтык деңгээли студенттердин билим деңгээлине шайкеш болушу тийиш. Башталгыч деңгээлде көлөмү чоң эмес, жөнөкөй сюжеттүү тексттер болушу керек. Сабакта мугалим кайсы гана теманы окуткандыгына карабастан, студенттердин логикалык ойлоосун, таанып-билүү

жөндөмдүүлүгүн арттыруу максатында аны мурда өткөн материалдарга салыштырып, айрымачылыгын аныктап көрсөтөт.

Кыргыз тилинин сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция кубулуштары студенттерге жакшылап үйрөтүлсө, мүчөлөрдүн өзгөрүү вариантынын англис тилинен өзгөчө айрымалангандыгын түшүнүү анчалык деле кыйын эмес. Демек, кыргыз тили менен англис тилинин морфологиясын үйрөнүүдөн мурда студенттердин эки тилдин фонетикалык мыйзамченемдери жөнүндөгү билимдерин актуалдаштыруу талап кылынат. Фонетикалык көнүгүүлөрдүн жардамы менен студенттер каткалаң жана жумшак үнсүз, жоон жана ичке, созулма жана кыска үндүүлөр жөнүндө ачык, даана түшүнүктөрдү алышат. Мындай көнүгүүлөрдү аткаруу аркылуу студенттер тыбыштарды туура айтууга үйрөнүшүп, ошонун натыйжасында сабаттуу жазууга, кебинин маданияттуулугуна жетишет. Фонетикалык көнүгүүдө өтүлгөн тексттен үзүндүлөр ошол күнкү сабакка кызмат кылууга тийиш. Мисалы: “Жыл мезгилдери” (“Seasons”) деген тексттен фонетикалык көнүгүү катары жыл мезгилдеринин аталыштарын, макалдарды, чакан ырларды айттырууга үйрөтүп тилди жатыктырса болот. Мисалы,

Жазында жашыл чөп чыгат,	Spring is green,
Жайында түркүн гүл чыгат,	Summer is bright,
Күзүндө баары саргарат,	Autumn is yellow,
Кышында аппак кар да жаайт.	Winter is white.

Кыргыз тилинде англис жана орус тилдерине караганда аныктоочсуз эле мүчө аркылуу таандык мамиле туюндурулары белгилүү (китебим – my book – моя книга; китебиң – your book – твоя книга; китеби – his book – его книга ж.б.). Бул кыргыз тилинде таандык категориясынын морфологиялык жол менен туюндурулушу деп аталат. Кыргыз тилиндеги таандык категориянын морфологиялык жол менен туюндурулушунун англис жана орус тилдерине окшобогондугун түшүндүрүү процессинде студенттерди сөз айкаштарын, жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүүгө машыктыруу керек. Ушул

процесстин өзүн кепти калыптандыруунун негизги базасы катары кароого болот. Анткени эң жөнөкөй пикирлешүү студенттин таандык уландыларды кепте туура колдоно билүүнү талап кылат. Мисалы,

-Атың ким? – Атым Лена.

-Үй-бүлөң чоңбу? – Жок, үй-бүлөм чоң эмес.

-What's your name? – My name's Lena.

-Is your family large? – No, my family is not large.

-Как тебя зовут? - Меня зовут Лена.

Твоя семья большая? – Нет, моя семья не большая.

Сыяктуу кептик көнүгүүлөрдө таандык уландыларды туура колдонууга үйрөтүү зарыл.

Салыштырып жаткан тилдердеги (англис жана кыргыз) сөздөрдүн морфологиялык курамы кескин түрдө айрымаланат. Англис тилинде белгилүү сөз түркүмдөрүнө таандык сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү бир морфемалуу түзүлүштөр болуп эсептелет, аларда уңгу морфема бир эле убакта туунду жасоочу негиз жана өз алдынча сөз катары чыгат (мисалы, dictate – dictateship, child – childhood, friend - friendship, work – worker, teach – teacher ж.б.у.с. сөздөрү). Кыргыз тилинде да ушуга окшош морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр бар, мисалы, кой – койчу, бала – балалык, балык – балыкчы, туз – туздуу, жаз – жазгы, күз – күзгү, ж.б. Бирок көпчүлүк учурда кыргыз тилинин сөздөрү көп морфемалуу составка ээ [9].

Кыргыз тили агглютинациялык, анда сөз жасоо, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү жалгаштыруу жолу менен жүргүзүлөт. Түрк тилдеринде сөздүн бардык маани берүүчү бөлүктөрүн мүчөлөр (аффиксттер) деп атоо кабыл алынган. Мында мүчөлөр өзүнүн мааниси жагынан белгилүү ырааттуулукта жайгашат. Мисалга алсак, үй – үйдө - үйдөгү – үйдөгүлөр – үйдөгүлөрдөй ж.б.

Салыштырып жаткан тилдердин (англис жана кыргыз) сөз түркүмдөрүнүн деңгээлиндеги типологиялык белгилерин аныктоо үчүн

жалпы мүнөзгө ээ болгудай критерийлерди табуу зарыл. Мындай жалпы критерийлер катары төмөнкүлөрдү алууга болот:

1. *Семантикалык критерийи* – бул сөздү кеңири түшүнүктүү категорияга кошуу (мисалы, кандайдыр бир нерсенин маанисин билдирген зат атоочтордун семантикалык разрядын түзөт).

2. *Морфологиялык критерийи* – бул материалдык жактан билдирилген морфологиялык категориялардын болушу (мисалы, сөздөрдө жакталыш парадигмаларынын болушу бул сөздүн этиштин категориясына таандык экендигин далилдейт).

3. *Синтаксистик критерийи* – бул сөз тизмегинде сөздүн сүйлөмдөгү кызматы.

4. *Айкалышуу критерийи* – бул ушул сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнүн сөздөрү менен айкалышуу жөндөмдүүлүгү (мисалы, тактоочтордун этиштер менен, сын атоочтор менен айкалышы, бирок алар зат атоочтор жана ат атоочтор менен айкалышпайт).

5. *Сөз жасоо критерийи* – ушул сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн белгилүү тип боюнча жаңы сөздөрдү жасоого жөндөмдүүлүгү (мисалы. Англис тилиндеги – ship – dom, friendship – dom, kingdom) мүчөлөрү ошол сөздөр зат атоочтордун разрядына кире тургандыгын далилдейт, кыргыз тилинде сөз жасоочу – лай, - лей мүчөлөрү алар кирген сөздөр тактоочтордун разрядына кире тургандыгын билдирет, мисалы, акчалай, курулай ж.б.у.с.сөздөрдө.

Көп тилде билим берүү шартында тилдерди салыштырып окутууда текст менен иштөөнүн жолдору төмөнкү баскычтардан турат:

1. Окуу баскычынан
2. Анализдөө баскычынан
3. Синтез баскычынан
4. Текшертуу баскычынан

Окуу баскычында мүмкүнчүлүккө жараша текст аудиотехниканын жардамы менен `студенттерге угузулат, же болбосо мугалим тарабынан үн

чыгарылып окулат. Бул баскычтагы негизги максат тексттин мазмунун түшүнүү.

Анализдөө этабында тексттин абзацтарындагы негизги ойдун маанисин камтыйт.

Синтез этабында окулган абзацтар текстке карай бириктирилип каралат.

Текшерүү этабында мугалим текстке ылайык түзүлгөн тапшырма баракчаларындагы иштерди аткаруу менен студенттердин текстти түшүнгөнүн текшерет.

Ошентип, жогоруда айтылган усул – ыкмаларды эске алуу менен так, кылдат түзүлгөн тексттин жалпы аппараты тилди үйрөнүүчүлөрдүн, аны терең, ырааттуу, туура өздөштүрүүлөрүнө өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизет деп ойлойбуз.

А. Студенттер текстти аудиотехниканын жардамы менен эки тилде угушат, көркөм окушат.

АДАМГА

MAN

Адамды адам

Man, when making man

меймандап,

your guest,

Сыйлайт экенсиң,

Every honor lend him.

Жакын жолдош-жорону,

Dearest comrade, one of

the best –

Жыйнайт экенсиң.

All attention lend him.

Жакшы тилек, ак ишти

Very best wishes for success

Кыйбайт экенсиң.

And no others lend him.

Ак дасторкон үстүндө,

Sitting at the well-spread feast,

Чын ниет менен досуңду,

Show your heart and soul

at least:

Жегин муну, ичкин деп,

“Eat and drink!” – he must

be pressed,

Кыйнайт экенсиң.

All encouragement lend him.

Ошентсең да өмүргө,

Though this time may

be your last,

Сыйбайт экенсиң.

All assistance lend him.

16/02. 1945.

16 February

Койсары 1945

Koisary [121,142-б.].

Б. Ырды угуп, бош жерлерге керектүү сөздөрдү жазгыла:

а) АДАМГА

Адамды адам .....,

Сыйлайт экенсиң,

Жакын .....,

Жыйнайт экенсиң.

....., ак ишти ,

Кыйбайт экенсиң.

..... үстүндө,

Чын ниет менен .....,

....., ичкин деп,

Кыйнайт .....

Ошентсең .....,

Сыйбайт .....

б) Төмөнкү ыр саптарды кыргыз тилинен англис тилине которгула.

Адамды адам меймандап,

Сыйлайт экенсиң,

.....

.....

Ак дасторкон үстүндө,

Чын ниет менен досуңду,

Жегин муну, ичкин деп,

Кыйнайт экенсиң.

.....

.....

Ошентсең да өмүргө,

Сыйбайт экенсиң.

.....

.....

[121,142-б.].

А. Үч тилде (кыргыз, орус, англис) диалог текстин ролдоштуруп окугула

<ul style="list-style-type: none"> – Келгиле таанышып алалы. – My name is Thomas I'm from Germany. – Менин аты-жөнүм Назгүл Асан кызы. Бул менин курбум – Жейин, Англиядан. – It's my friend – Jane, She is from England. – Very good. – Кыргызстанга иштегени келдиңизби? – Did you come here to work? – No, I want to know more about Kyrgyz culture, natura and Kyrgyz people. – Кыргызстандын кайсы жерлеринде болдуңуз? – Where have you been to Kyrgyzstan? – I have been to many beautiful places: Issykul, Arslanbob, Sarychelek, Getyoguz. – Эртең кайра жол тартасыз го? – Are you leaving tomorrow? – No, I will go to Naryn mountains tomorrow and then I'm going to China. – Сиз иштейсизби? – Жок, мен али студентмин, болочок кесибим – адвокат.	<ul style="list-style-type: none"> – Давайте познакомимся. – Меня зовут Томас. Я из Германии. – Меня зовут Назгуль Асан кызы. Это моя подруга – Джейин, из Англии. – Хорошо, хорошо. – Вы приехали в Кыргызстан работать? – Нет, я хочу больше узнать о кыргыз-ской культуре, природе и о кыргыз-ском народе. – В каких местах Кыргызстана вы были? – Я был во многих красивых местах: Иссык-Куль, Арстанбап, Сары-Челек, Джети-Огуз. – Наверное, завтра уедете? – Нет, я поеду в Нарынские горы, а затем в Китай. – Вы работаете? – Нет, я еще студентка, моя будущая профессия – адвокат. – Наверное, у вас много свободного времени. – Немного, но заработанные средства я трачу на путешествия.
--	--

– Are you working? – No, I am still a student, my future profession is a lawyer. – Бош убактыңыз көп окшойт. – Probably, you have a lot of free time. – Көп деле эмес, бирок иштеп тапкан каражатымды ушинтип саякатка чыгымдайм. – Not very much, but earned money I spend on travelling.	

Б. Диалогду орус тилинен кыргыз тилине которгула.

- Давайте познакомимся.
- Меня зовут Томас. Я из Германии.
- Меня зовут Назгуль Асан кызы. Это моя подруга – Джейин, из Англии.
- Хорошо, хорошо.
- Вы приехали в Кыргызстан работать?
- Нет, я хочу больше узнать о кыргызской природе и о кыргызском народе.
- В каких местах Кыргызстана вы были?
- Я был во многих красивых местах: Иссык-Куль, Арстанбап, Сары-Челек, Джети-Огуз.
- Наверное, завтра уедете?
- Нет, я поеду в Нарынские горы, а затем в Китай.
- Вы работаете?
- Нет, я еще студентка, моя будущая профессия – адвокат.
- Наверное, у вас много свободного времени.
- Немного, но заработанные средства я трачу на путешествия.

В. Диалогду англис тилинде толуктагыла.

- Келгиле таанышып алалы.
- .....
- Менин аты-жөнүм Назгүл Асан кызы. Бул менин курбум – Жейин, Англиядан.
- .....
- Кыргызстанга иштегени келдиңизби?
- .....
- Кыргызстандын кайсы жерлеринде болдуңуз.
- .....
- Эртең кайра жол тартасыз го?
- .....
- Сиз иштейсизби?
- Жок, мен али студентмин, болочок кесибим – адвокат.

- Бош убактыңыз көп окшойт.
- Көп деле эмес, бирок иштеп тапкан каражатымды ушинтип саякатка чыгымдайм.

Котормо – бир тилдеги текстти экинчи бир тилге которуу менен ал тилде сүйлөгөн элдин тарыхын, маданиятын, руханий дөөлөтүн, дүйнөлүк жашоо шартын, дүйнө таанымын экинчи бир элге жеткирүүнү камсыз кылган көпүрө болуп эсептелет. Тилдерди окутууда бул көпүрө пайдаланылышы керек.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тили менен англис тилин салыштырып окутууда, котормонун кээ бир ыкмаларына кайрылдык. Кыргыздар менен англичандардын маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, үрп-адаттарын, салт-санааларын кыскача чагылдыруучу мисалдар аркылуу салыштырып окутууда сүйлөмдөрдү англис тилинен кыргызчага, кайра кыргызчадан англисчеге жана орусчага которуу ыкмаларын колдондук.

Адекваттуу котормого жеткирүү үчүн ошол жакын алакада болуп жаткан эки башка маданияттагы элдин жашоосун, дүйнөнү таанып билүү туюмун, маданиятын, утуттук стереотиптин өзгөчөлүгүн, тарыхын, социалдык абалын, психологиясын, каада-салтын билүү котормонун адекваттуу болушунда чоң роль ойнойт деп эсептейбиз.

Тил – бул улуттук маданияттын пайдубалы, анын негизги белгилеринин бири болуп эсептелет жана ал коомдогу адамдардын баарлашуусу, пикир алышуусу, бирин-бири түшүнүүсү үчүн кызмат кылат. Тилибиз болбосо колубуздан кушубузду, төрүбүздөн кутубузду качырабыз. Ошондуктан бардыгыбыз анын өнүгүп-өсүшү үчүн кызмат кылышыбыз керек.

Көп тилде билим берүү шартында тектеш эмес тилдерди салыштырып окутууда эне тилдин өзгөчөлүгүн эске алуу менен окулуп жаткан тилдин лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө токтолуу зарыл. Англис тилин окутуп-үйрөтүүдө студенттер үчүн өздөштүрүүгө кыйын болгон темалардын бири англис тилинин чактык формалары эсептелет.

Салыштыруу ыкмасын колдонууда студенттерге кыргыз тили менен англис тилинин өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын толугу менен түшүндүрүү керек. Ансыз эки тилдин толук окшоштугу, же болбосо кандайдыр бир бөлүгүнүн окшоштугу, жана толук айырмачылыгы айкын көрүнбөйт.

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо, кийин болорун көрсөтөт. Чак категориясын этишке таандык категория, этиш сөздү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап туруучу негизги категориялардын бири.

Кыргыз тилинде чак категориясынын 3 түрү бар. Алар төмөнкүлөр: учур чак, келер чак, өткөн чак.

Ал эми англис тилинде болсо кыймылдын кайсы жерде, кайсы убактын аралыгында болгондугун, болуп өткөндүгүн, болуп жатканын жана боло тругандыгын билдирген 4 чоң топ бар. Алар :

Орус тилинде:	Англис тилинде:	Кыргыз тилинде:
Неопределенное время	Indefinite Tenses	этиштин белгисиз чагы.
Продолжительное время	Continuous Tenses	этиштин узакка созулган кыймыл-аракети чагы.
Совершенное время	Perfect Tenses	этиштин кыймыл-аракетинин бүткөндүгүн билдирген чак.
Совершенное длительное время	Perfect Continuous Tenses	этиштин бүткөн кыймыл-аракетинин узактыгын билдирген чак.

Англис кыргыз, орус тилдериндеги учур чактар дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтөт жана мааниси жактан дал келет. Мисалы: They study at school. – Алар мектепте окушат. Они учатся в

школе. I visit my granny on Sundays. – Мен чоң энемден жекшемби сайын кабар алып турам. В каждое воскресенье я навещаю свою бабушку.

Ал эми англис тили менен кыргыз, орус тилдериндеги учур чактын түзүлүшүндөгү айырмачылыктарга көңүл буруп көрөлү: Англис тилиндеги учур чактын жай формасы 3-жак жекелик санда негизги этишке **-s (-es)** мүчөсү жалганат, ал эми калган бардык жактар эч бир өзгөрүүсүз түзүлөт. Мисалы:

Кыргыз тилинде:	Англис тилинде:	Орус тилинде:
Мен пианино ойнойм.	I play the piano.	Я играю на пианино.
Сиз пианино ойнойсуз.	You play the piano.	Вы играете на пианино.
Ал пианино ойнойт.	He (She) plays the piano.	Он играет на пианино.
Биз пианино ойнойбуз.	We play the piano.	Мы играем на пианино.
Алар пианино ойнойт.	They play the piano.	Они играют на пианино.

Кыргыз тилинин татаал учур чагы: а) жаз, отур, бас, ич деген сыяктуу жардамчы этиштер аркылуу түзүлөт. Мисалы: Алмаз апасына жардам бергени келип турат. б) –ууда мүчөсү аркылуу туюнулат. Мисалы: Баягы тентек бала жогорку окуу жайында билим алууда.

Салыштыруу учурунда учур чактагы сүйлөмдөрдүн жөнөкөй формасы гана эмес, анын суроолуу жана таңгыч формалары да каралышы керек.

Кыргыз тилинде суроолуу сүйлөм –бы мүчөсүнүн варианттары аркылуу түзүлөт.

Англис тилинде болсо “to do” жардамчы этиши менен суроолуу сүйлөм түзүлөт. Төмөндөгү таблицадан биз бул эки тилдин учур чактагы суроолуу сүйлөмдөрдү түзүү жолдорун карап көрөлү. Ал эми орус тилинде интонация аркылуу түзүлөт. Мисалы:

Кыргыз тилинде:	Англис тилинде:	Орус тилинде:
Сен окуйсунбу?	Do you study?	Ты учишься?
Ал окуйбу?	Does he (she) study?	Он учится?
Биз окуйбузбу?	Do we study?	Мы учимся?
Алар окуйбу?	Do they study?	Они учатся?

Англис тилиндеги белгисиз учур чактын таңгыч формасы таңгыч бөлүкчө “**not**” жардамчы этиштен кийин коюлуу жолу менен түзүлөт. Бул маани кыргыз тилинде этиштин терс формасын билдирген –ба мүчөсү жалганып түзүлсө, орус тилинде “не” бөлүкчөсү аркылуу берилет. Мисалы:

Кыргыз тилинде:	Англис тилинде:	Орус тилинде:
Мен орусча сүйлөбөйм.	I do not speak Russian .	Я не говорю по русски.
Сиз орусча сүйлөбөйсүз.	You do not speak Russian.	Вы не говорите по русски.
Ал орусча сүйлөбөйт.	He (she) does not speak Russian.	Он не говорит по русски.
Биз орусча сүйлөбөйбүз.	We do not speak Russian.	Мы не говорим по русски.
Алар орусча сүйлөбөйт.	They do not speak Russianh.	Они не говорят по русски.

Мындай салыштырууну кайсы учурда жүргүзүү керек деген суроого жооп берүүдө, биз салыштыруу окуу процессинде, чектелүү өлчөмдө жүргүзүлүшү керек деп жооп беребиз.

Жогоруда жүргүзүлгөн салыштыруунун негизинде биз төмөндөгү жыйынтыкты чыгарсак болот:

- англис, орус жана кыргыз тилдериндеги чак категориясы мааниси жагынан толугу менен окшош келет.
- грамматикалык формаларды түзүү жагынан кыргыз, орус жана англис тилдери айырмачылыкка ээ экендигине күбө болдук.

Адамдын аң сезиминин жетишкендигинин туу чокусу тил болуп эсептелет. Андыктан тил менен ой дайыма тыгыз байланышта болот. Тил ойдун, ой да өз кезегинде тилдин өнүгүшүн шарттайт. Тил жөн гана карым-катнаш куралы болбостон, ойлоонун, ой жүгүртүүнүн да куралы болуп эсептелет. Белгилүү немец ойчулу Гумбольд да өз кезегинде, тилдин байланыш куралы гана эмес, ойду жаратуучу иш-аракет экендигин белгилеген.

Кыргыз тилин англис жана орус тилдерине салыштырып окутууда грамматикалык материалдарды жакшылап өздөштүрүү үчүн аткарылуучу

көнүгүү иштеринин ролун көрсөтүү болду. Студенттердин сөз байлыгын арттыруу, маданият таануучулук, өлкө таануучулук түшүнүктөрүн калыптандыруу максатында “Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү”, “Улуттук оюндар”, “Улуттук кийимдер”, “Мекеним Кыргызстан”, “Айыл жана шаар жеринде жашоо”, “Жаратылыш жана экологияны сактоо”, “Улуттук майрамдар”, “Боз үй – кыргыз тарыхы” сыяктуу темалар сунушталды. Өлкө таануу темалары ар дайым туулуп-өскөн жерден, бизди курчап турган айлана-чөйрөдөн башталарын унутпашыбыз керек. Көптөгөн окумуштуулардын ою боюнча, билим берүүнүн ар бир этабында өлкө таануу, маданият таануу темаларынын элементтерин кошуу талапка ылайык.

Тилдерди салыштырып окутууда студенттер, негизинен, тигил же бул өлкөнүн тарыхы, маданияты, каада-салты, борбор шаары, мамлекеттик тили, географиялык орун алышы ж.б. жөнүндөгү билимдерин тереңдете алышат. Ушуга байланыштуу төмөнкүдөй кыскача жана жөнөкөй өлкө таануу, маданият таануу өңүттөгү тексттер сунушталат: “Bishkek”, “Kyrgyzstan”, “Traveling”, “The United Kingdom”, “London”, “Cultural diversity” ж.б. Темага байланыштуу материалдар башталгыч, орто жана жогорку баскычтарга ылайык так аныкталып түзүлүп чыгат жана ал жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, майдадан көлөмдүүгө дидактикалык-педагогикалык принциптерге ылайык логикалуу бөлүштүрүлөт жана ошого ылайык грамматикалык көнүгүүлөр, тапшырмалар да иштелип чыгат. Мында грамматикалык материалдарга ылайык көнүгүүлөрдү түзүп чыгуу, логикалуу уюштуруу мугалимдин чаалыкпаган чыгармачылыгын, методикалык изденүүсүн талап кылат.

Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү процессинде макал-ылакаптар, жомоктор жана фразеологиялык бирдиктер аркылуу студенттерди адептүүлүккө чакырган төмөнкү касиеттер өздөштүрүлөт: патриотизм, чынчылдык, аракетчилдик, адилеттүүлүк, кыйышпас достук ж.б. Башталгыч курста, көлөмү чакан, жөнөкөй тексттер тандалып алынып, ага ылайыктуу

көнүгүүлөр түзүлөт. Мисалы, "The fox and the ant" деген текстти алып, төмөнкүдөй тапшырмаларды түзүүгө болот:

1. Give Kyrgyz and Russian equivalents:

To decide to become friends – дос болууну чечишти – Решили стать друзьями.

2. Answer the questions:

What has happened with the fox?

Who worked very hard?

3. Translate the following word combinations into Kyrgyz and Russian:

Horse - foal, жылкы - кулун, лошадь - жеребенок.

Cow – calf, уй – музоо, корова – теленок ж.б.у.с. Текст менен иштөөдө мындай тапшырмалар студенттердин сөз байлыгын, коммуникативдик жана чыгармачылык көндүмдөрүн да өнүктүрөт.

Көп тилде билим берүү шартында конкреттүү тилди окутууда ар кандай көнүгүү иштерин жүргүзүү натыйжалуу болуп саналат. Айрыкча лексика-грамматикалык материалдарды түшүндүрүүдө көнүктүрүүчү көнүгүүлөрдү көп иштетүүгө көңүл буруу талапка ылайык. Көнүктүрүүчү көнүгүүлөр окутуунун максатына ылайык бир нече түрлөргө бөлүнөт. Алардын ичинен үлгүгө таянуучу көнүгүүлөр, сүйлөмдү толуктап жазуу, сүйлөмдү өзгөртүп түзүү, сүйлөмдү улап жазуу, бириктирүү, суроо-жооп түрүндөгү көнүгүүлөр, кырдаалдык көнүгүүлөр, маек куруу сыяктуу түрлөрүн сабак процессинде колдонуу натыйжалуулукту арттырат.

Биз чет өлкөлөрүндөгү педагогика адистигинде окуган студенттерди тилге үйрөтүү жана аны өздөштүрүүнүн талабы боюнча Эстониядагы Гарту университетинин Нарва колледжинде тилге үйрөтүү тажрыйбаларына токтолобуз. Булар «Тил клубу», «Тандемдик окуу» деп аталат.

Тил клубунда тил үйрөтүүгө кызыктуу чөйрө түзүлсө, тандемдик окууда ар бир элдин эне тили менен таанышып, студенттер аралык кызматташтык бекемдейт. Тилди кызыктуу чөйрөдө биргелешип чогуу үйрөнүү ката кетирүүдөн сактайт. Студенттер жасалма эмес, табигый шарттарда өзүн

эркин сезип, тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырат. Ошону менен бирге ошончо улуттун маданиятын, адабиятын, тарыхын жана баалуулуктарын аң-сезимдүү кабыл алышат.

ЖОЖдордо көп тилде билим берүү шартында тилди үйрөтүүдө бизди кызыктырган ыкмаларды сунуштайбыз.

Тил клубу – бул максаттуу тилде сүйлөөчү студенттердин тобу. Алар:

- клубдун ишин өздөрү уюштуруп, өздөрү катышат;
- максаттуу тилди өз алдынча үйрөтүүнү шарттайт;
- бири-бири менен кызматташтыгы артып, бири-бирине жардам беришет;
- тил клубунун иш-аракети өтүлүп жаткан тилдин улуттук өзгөчөлүктөрү, каада-салты, маданияты жөнүндө билип алышат.

Тил клубун эне тилин, мамлекеттик тилди, расмий тилди жана эл аралык тилдерди эркин билген филологиялык, методикалык билими бар адам жетектейт. Тил клубунда бир жумада бир же эки жолу 2 саатка чогулушуп, тилге үйрөтүү процесси ишке ашырылат. Натыйжада, студенттер окуган китептерин талкуулашат, кызыктуу окуялар жөнүндө аңгемелеп беришет, жаратылышка саякаттап кийин жаратылыштын кооздугун сүрөттөшөт, элдик майрамдар, даталуу күндөр, ыр ырдоо, ар түрдүү көрсөтүүлөр жана сүйлөшүүгө кыргыз, англис жана орус тилдеринде даярдык көрүшөт.

Тандемдик окуу – бул тилге аутендик форма боюнча үйрөнүү б.а. эки-экиден өз алдынча үйрөтүү. Тил үйрөнүүчүлөр бири-биринин тилин бири окутуучу экинчиси студент болуу менен алмак-салмак ролдошуп үйрөнүшөт. Тандемдик окууда эки студенттин тили тең максаттуу тили эне тили болушу керек. Тандемдик окуу боюнча тил үйрөнүп жаткан эки студенттин максаты – бири-бирине өз тилин үйрөтүп отуруп, ошол тилдерди практика жүзүндө пикир алышуу чөйрөсүндө колдонуу.

Ал эми Кыргызстандын ЖОЖдорунан тандемдик ж.б. окууну кыргыз тили менен орус тилин, кыргыз тили менен англис, түрк, кытай, корей ж.б.

тилдерди үйрөтүүдө колдонсо болот. Азыркы убакытта мектептерде, ЖОЖдордо «Кыргыз тили күнү», «Англис тили күнү» делип белгиленип, бир айда бир жолу аталган тилдерде сүйлөшүшөт, бул көрүнүштү көп тилди өздөштүрүүгө жетишсиз деп эсептейбиз, ошондуктан ЖОЖдордо көп тилди өздөштүрүү процесси системалуу түрдө жүргүзүлүшү керек. Мисалы, студенттер 2 саат убакыттын 1 саатын кыргыз тилинде сүйлөшсө, 1 саатын орус, англис ж.б. тилдерде сүйлөшүшү керек.

Мисалы, ар улуттун студенттерине жогорудагы тил үйрөтүүнүн ыкмаларын колдонуп, кыргыз тилин жана англис тилин үйрөтүү ийгиликтүү ишке ашууда. Студенттердин өз ара эркин кызматташуусунда ар бир студент бири-бирине эне тилин үйрөтүүгө кызыгышканына ынандык. Ошонун натыйжасында тилге үйрөнүү бат, ыкчам, мажбурлоосуз түрдө ишке ашууда.

III глава боюнча корутунду

Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча ЖОЖдордо көп тилде билим берүүнүн дидактикалык талаптары менен катар дидактикалык принциптери аныкталып, кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары колдонуунун үлгү сабактары көрсөтүлдү.

Көп тилде билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптерин аныктоо жана аны практикада колдонуу тууралуу концепцияда мындай деп жазылган: “Көп түрлүү маданияттагы билим берүүнү жүзөгө ашырууда негиз болуп окутуу жана тарбиялоо процессинде спецификалык принциптерди сактоо эсептелет. Алар маданий көп түрдүүлүктү сактоого жана урматтоого, бардыгына билим жана тарбия алууга тең укуктарга жана жаштарды жалпы улуттук саясий, экономикалык, жарандык жана руханий нарктарды жаратууга жетишүүгө өбөлгө болот”. [80,17-б.]

Предмет менен тилди айкалыштырып окутууда (CLIL) тилди үйрөтүү бир кыйла максаттуу болот, анткени тил жасалма түзүлгөн коммуникативдик кырдаалды эмес, реалдуу коммуникативдик милдеттерди аткаруу үчүн

колдонулгандыгы мисалдар менен тастыкталды. Ошондой эле көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин айрым предметтерди окутуунун каражаты катары колдонууда окутуучулардын компетенттүүлүгүнө болгон талаптар таблица түрүндө сунушталды.

Көп тилде билим берүү шартында текстти жана грамматикалык категорияларды англис, кыргыз жана орус тилдеринде салыштырып окутуунун ык-жолдору берилди. Мындан сырткары Европа өлкөлөрүндөгү ЖОЖдордогу «Тил клубу» жана «Тандемдик окуулар» боюнча тилге үйрөтүү тажрыйбалары чагылдырылды.

ЖОЖдордо көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин окутуунун дидактикалык талаптары жана дидактикалык принциптери менен бирге кыргыз тили окутуучуларынын кесиптик компетенттүүлүгүнүн талаптары да сунушталды. ЖОЖдордо көп тилдүү жана көп маданияттуу билим жана тарбия берүүнүн талаптары деп төмөнкүлөрдү тааныйбыз:

- интеллектуалдык көндүмдөрдү калыптандырууну өнүктүрүү;
- коммуникативдик компетенцияларды калыптандырып өнүктүрүү;
- когнитивдик компетенцияларды калыптандырып өнүктүрүү;
- аффективдүү компетенцияларды калыптандырып өнүктүрүү;
- жүрүш-туруш жана коммуникативдик компетенцияларды өнүктүрүү.

Ошондой эле билим берүүдө компетенттүүлүктүн 3 түрү - маалыматты кабыл алуу, социо-коммуникативдик өз ишин уюштуруу жана маселелерди чече билүүчүлүк ишмердигин өнүктүрүү бааланат.

Окутуучуларга жана студенттерге коюлуучу негизги талаптар берилди. Алар: уюштуруучулук, дидактикалык, перцептивдүүлүк, коммуникативдүүлүк, суггестивдүүлүк, изилдөөчүлүк, илимий таанып билүүчүлүк, гумандуулук, маданияттуулук, креативдүүлүк (чыгармачылык).

Көп маданияттуу билим берүүнүн компоненттүүлүгү жөнүндө Джеймс Бэнкстин төрт баскычы сунушталды.

Кыргыз англис тилдерин салыштырып окутууда типологиялык методдун негизинде сөз түркүмдөрүнүн белгилерин, өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн жалпы критерийлер берилди.

Көп тилдүү билим берүү шартында кыргыз, англис жана орус тилдерин салыштырып окутууда грамматикалык көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн машыктыруучу көнүгүүлөрдүн системасы берилди.

ЖАЛПЫ КОРТУНДУ

1. Кыргызстандагы көп тилдүү билим берүүнүн азыркы абалын аныктоо, көп тилде билим берүүнү ишке ашыруу үчүн 78 мектепте, 14 ресурстук методикалык борборлору жана 5 жогорку окуу жайынын базасында лабораториялар жана ресурстук борборлор ачылып, иштеп жатканына карабастан, кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутуунун практикасы, кыргыз тилин көп тилде билим берүү шартында экинчи тил катары окутуунун методикасын, орус жана англис тилдерин окутуунун методикасын инновациялык методиканын дидактикалык принциптерине негизделип, коммуникативдик компетенцияларды калыптандырууга багытталып, илимий-педагогикалык, илимий-методикалык соңку ийгиликтерге таянуу менен иштелип чыгышынын зарылдыгын көрсөттү.

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасын иштеп чыгууда “Кыргыз Республикасынын көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы” койгон максатты: “... көп түрдүү маданий чөйрөдө ийгиликтүү кесиптик ишмердикти жана татыктуу жашоону камсыз кылган көп маданияттуу компетенцияларга ээ болгон Кыргыз Республикасынын жаранын тарбиялоону” негиз кылып алдык. Кыргыз тили Кыргызстандагы элдердин биримдигин чыңдоонун каражаты катары кызмат кылышы, окутулушу зарыл.

2. Көп тилде билим берүүнүн лингвистикалык негиздери болуп тилдердин түрдүү жолдор менен өз ара карым-катнаштары саналат. Буга байланыштуу изилдөө ишибизде кыргыз тилин жогорку окуу жайларында талдоого алынып, аныкталды. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда конитивдик, аффективдик жана жүрүм-турумдук компетенцияларды калыптандырууга маани берилиши керек. Аталган компетенциялардын калыптануу процесси төрт аспектини камтыйт.: инсандын социомаданий

өзгөчөлүгү көп маданияттуу чөйрөдөгү көз караштардын системасын өздөштүрүү; курчаган маданий чөйрөгө карата жакшы мамилеге тарбиялоо, социалдык баарлашуунун көндүмдөрүн өнүктүрүү.

3. Аныктоочу жана калыптандыруучу эксперименттик иштердин жыйынтыктарынын негизинде изилдөө ишибизде кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү шартында окутууну уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү а) тилди предмет катары окутуу; б) тилди башка предметтерди окуп-үйрөнүү үчүн каражат катары колдонуу.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда салыштырма-типологиялык методду колдонуу натыйжалуу деп белгилейбиз.

4. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун биз иштеп чыккан инновациялык методикасынын натыйжалуу экендигин педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин жыйынтыктары көрсөттү. Сунуш кылынган методдорду колдонуу студенттердин кыргыз, орус жана англис тилдериндеги кесиптик лексикалык минимумдарды өздөштүрүүлөрү жогорулады. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун эксперименттик натыйжаларын салыштырып талдоо студенттерде тилдик жана коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу менен катар эле этномаданий, социомаданий компетенцияларды калыптандырууга көңүл буруунун зарылдыгы айкындалды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. “Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы” Кыргыз Республикасындагы билим берүү процессин мындан ары өнүктүрүүнүн негизи болуп саналат. Аны өлкөнүн окуу жайларында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнү киргизүү боюнча программалар менен пландарын иштеп чыгуу үчүн колдонмо катары колдонуу талапка ылайык.

2. Жогорку окуу жайларында “кыргыз тилин экинчи тил катары көп тилде билим берүү шартында окутуунун методикасы” предметин кыргыз филологиясы факультеттеринин окуу планына кошууну, сабак өтүүнү алгылыктуу деп билебиз.

3. Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун электрондук билим берүү программасын иштеп чыгуу, өндүрүшкө киргизүү. Программада окутуунун жумушчу программасы, сабактын үлгүлөрү, дидактикалык материалдар, “Тил клубу”, “Тандемдик окуу” уюштуруу, www.edu-resource.net веб-сайт менен кызматташуу боюнча материалдар камтылышы зарыл.

4. ЖОЖдордо көп тилде билим берүү программасынын иштелип чыккан үч этабынын планынын үлгүсүн көп тилде билим берүүгө тартылгын окуу жайларында колдонууга сунуш кылабыз. Көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү программасын ишке ашыруу үчүн өзүнчө группаларды түзүү. Көп тилдүү билим берүү программасы менен окутуунун жыйынтыктарын тест, көнүгүүлөр аркылуу текшерүү жана баалоо.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тили (морфология боюнча лекциялар курсу) [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек 2003. –214 б.
2. **Абдулдаев, Э.** Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана Фразеология [Текст] / Э.Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
3. **Абдуллина, О.А.** Педагогическая практика студентов. Учебное пособие для студентов пед. институтов [Текст] / О.А.Абдуллина, Н.Н.Загрязкина – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 175 с.
4. **Абдраимов, Р.А.** Кыргызская этнопедагогика и воспитание детей [Текст] / Р.А. Абдраимов. - Киев, 1997. – 187с.
5. **Абдымамбетова, Э.А.** Кыргыз тили. 1-2-бөлүк. [Текст] / Э.А.Абдымамбетова. - Бишкек: КРСУ, 2001. – 240 б.
6. **Абылкасымова, Т.** Кыргыз тилине үйрөтүү. Методикалык колдонмо [Текст] /Т.Абылкасымова, К.Кулалиева, К.Токтоналиев, А.Исманкулова – Бишкек, 2016. – 236 б.
7. Азыркы кыргыз адабий тили. [Текст] / – Б., 2009. –928 б.
8. **Акматов, Б.М.** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы [Текст] / Б.М.Акматов, А.О.Мукамбетова. –Бишкек, 2010. I китеп, – 284 б. II китеп , – 253 б.
9. **Акматов, Т.** Азыркы кыргыз тили (фонетика, лексика) [Текст] / Т.Акматов, Ж.Мукамбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 215 б.
10. **Аракин, В.Д.** Сравнительная типология английского и русского языков Изд. третье. Под редакцией М.Д.Резвенцовой [Текст] / В.Д.Аракин. – М.: физматлит., 2000. – 201 с.
11. **Аракин, В.Д.** Типология языков и проблема методического прогнозирования [Текст] / В.Д.Аракин. –М.:Высшая школа, 1989. –135 с.

12. **Асипова, Н.А.** Межкультурные коммуникации поликультурное образования [Текст] / Н.А.Асипова. – Б., 2015. – 131 с.
13. **Ахматов, Т.К.** Киргизский язык [Текст] / Т.Ахматов, С.Давлетов, Ш.Жапаров, О.В.Захарова. – Фрунзе, 1975. –270 с.
14. **Бабанский, М.Ю.** Избранные педагогические труды [Текст] / М.Ю.Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
15. **Байтерекова, Ж.С.** Кыргызский язык для стран СНГ [Текст] / Ж.С.Байтерекова, И.А.Краева, Т.С.Сорокина, Г.М.Фролова. – М., 2012. – 468 с.
16. **Батманов, И.А.** Современный киргизский язык [Текст] / И.А.Батманов. вып.1. Изд. Четвертое. – Ф., 1963. – 165 с.
17. **Баранникова, Л.И.** Сущность интерференции и специфика её появления [Текст] / Л.И.Баранникова. – Саратов: СГУ, 1972. – 178 с.
18. **Баяндина С.Ж.** Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы [Текст]: автореф. дис. докт. фил. наук: 10.02.19. / С.Ж.Баяндина. – Алматы, 2000. – 54 с.
19. **Беляев, Б.В.** Очерки по психологии обучения иностранным языкам [Текст] / Б.В.Беляев. 2-изд. – М.: Просвещение, 1965. – 229 с.
20. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. –230 б.
21. **Бим, И.Л.** Обучения иностранным языкам: поиск новых путей [Текст] / И.Л. Бим. – М., 1986. –155 с.
22. **Бим, И.Л.** Концепция обучения второму языку (немецкому на базе английского) [Текст] / И.Л. Бим. – М.: Вентана-Граф, 1997. – 40 с.
23. **Биялиев, К.А.** Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окутуу китеби [Текст] / К.А.Биялиев. – Б.: КРСУ. 2002. – 272 б.
24. **Биялиев, К.А.** Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методологиясы [Текст] / К.А.Биялиев. – Б., Кут-Бер, 2015. – 360 б.

25. **Биялиев, К.А.** Кыргызский язык [Текст]: Эффективное учебное пособие /К.А.Биялиев. –Б., – 2003. – 176 с.
26. **Буранов, Дж.Б.** Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст]: учебное пособие для пед. институтов / Дж.Б.Буранов. – Москва: Высшая школа, 1983. – 267 с.
27. **Вайнрайх, У.** Одноязычие и многоязычие (Новое в лингвистике) [Текст] У.Вайнрайх. Вып.6. – М., 1972. – 26 с.
28. **Верешагин, Е.М.** Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного [Текст]: Методическое руководство. / Е.М.Верешагин, В.Г.Костомаров. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
29. **Виноградов, В.А.** Лингвистические аспекты обучения языку [Текст] / В.А.Виноградов. Вып.2. – М., 1976. – 64 с.
30. **Вигман, С.А.** Педагогика в вопросах и ответах [Текст]: Учебное пособие. / С.А.Вигман. – М.: Проспект, 2004. – 208 с.
31. **Волков, Г.Н.** Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших учебных заведений [Текст] / Г.Н.Волков. – Москва: Академия, 2000. –176 с.
32. **Воителева, Т.М.** Теория и методика обучения русскому языку [Текст]: Учебное пособие для ВУЗов / Т.М.Воителева. – М.: Дрофа, 2006. – 319с.
33. **Выготский, П.С.** История развитие высших психологических функций [Текст] / П.С.Выготский. – М., 1983. – 312 с.
34. **Выготский П.С.** Педагогическая психология [Текст] / П.С.Выготский. – М., 1996. – 536 с.
35. **Гатиатуллина, З.З.** Сравнительная типология родного и английского языков [Текст]: Курс лекций / З.З.Гатиатуллина. Казанский гос. пед. институт, – Казань, 1979. – 109 с.
36. **Гойхман, О.Я.** Речевая коммуникация. Учебник – 2-е изд.[Текст] / О.Я.Гойхман, Т.М.Надеина. – М.: 2006. – 272 с.

37. **Гулевич, О.Е.** Развитие речи учащихся. [Текст] / О.Е.Гулевич. – М., 1956. – 184 с.
38. **Гулямов, А.К.** Методика развития учебно-познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка [Текст]: дисс.докт. пед. наук.: 13.00.02. / А.К.Гулямов. – Ташкент, 1991. – 37 с.
39. **Гумбольдт, В.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В.Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
40. **Дешериев, Ю.Д.** Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур [Текст] / Ю.Д.Дешериев, Э.Туманян. – М.: Наука, 1980. – 320 с.
41. **Дешериев, Ю.Д.** Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. Проблемы двуязычия и многоязычия [Текст] / Ю.Д. Дешериев, И.Ф.Протченко. – М.: Наука, 1972. - 128 с.
42. **Дистервег, А.** Руководство к образованию немецких учителей: Избр.пед.соч. [Текст] /А.Дистервег. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 55-212.
43. **Дистервег, А.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / А.Дистервег. М.: Учпедгиз, 1956. – 439 с.
44. **Добаев, К.Д.** Орус мектептерде кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К.Д. Добаев. – Б., Эл агартуу. 2005. №9-10. 30-34-бб.
45. **Дыйканова, Ч.К.** Кыргыз тилин үйрөнөбүз. [Текст] / Ч.К.Дыйканов, Л.С.Сулайманова, Э.Т.Төлөкова. – Б., 1997. – 112 б.
46. **Ершов, В.А.** Поликультурное образования в системе общеобразовательной подготовки учащихся средней школы [Текст]: дис.кан.пед.наук: 13.00.01 / В.А.Ершов. – М., 2000. – 185 с.
47. **Жаманкулова, Г.** Байланыштуу кепти V жана VI класста окутуунун методикасы. [Текст] / Г.Жаманкулова. – Б., 2002. – 115 б.
48. **Жапаров, А.** Синтаксический строй кыргызского языка. I, II часть [Текст] / А.Жапаров. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 460 б.

49. **Жороев, Т.** Кызыктуу кыргыз тили: Маани берүүчү сөз түркүмдөрү боюнча дидактикалык оюндар жыйнагы [Текст] / Т.Жороев. – Ош: 2005. – 88 б.
50. **Зимняя, И.А.** Психологические особенности начального овладения иностранным языком. Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе. [Текст] / И.А.Зимняя, А.А.Львонтьев. – М.: МГУ, 1971. – С. 39-48.
51. **Зимняя И.А.** Психология обучения неродному языку [Текст] / И.А.Зимняя. – М.: Русский язык, 1989. –219 с.
52. **Закирьянов, К.З.** Двужычие и интерференция [Текст] / К.З.Закирьянов. – Уфа 1984. – 80 с.
53. **Ибраимов, С.** Мамлекеттик тилди ЖОЖдордо окутуунун типтүү программасы [Текст] / С.Ибраимов. – Б., 2004. – 130 б.
54. **Иевлева, З.Н.** Методика преподавания грамматики и в практическом курсе русского языка для иностранцев (монография) [Текст] / З.Н.Иевлева. – М., 1981. – 140 стр.
55. **Ильин, Е.П.** Психология общения и межличностных отношений. [Текст] / Е.П.Ильин. – Питер, 2014. – 576 с.
56. **Ильин, М.С.** Основы теории упражнений по иностранному языку [Текст] М.С. Ильин. – М.: Педагогика, 1975. – 152 с.
57. **Имаева, Н.И.** Педагогика. Учебное пособие для студентов дистанционного обучения КГНУ [Текст] / Н.И.Имаева, И.А.Асипова, А.С.Раимкулова. – Б.: ИИМОП, 1998. – 64 с.
58. **Коменский, Я.А.** Учитель учителей (Материнская школа, Великая дидактика, и др. произв. сокращ.). [Текст] / Я.А.Каменский. – М.: Карапуз, 2009. – 288 с.
59. **Коменский, Я.А.** Великая дидактика [Текст] / Я.А.Каменский. – М., 1988. – 248 с.
60. **Коменский, Я.А.** Избранные педагогические сочинение [Текст] / Я.А.Каменский. – М., 1982. – 356 с.

61. **Карпенко, Л.А.** Краткий психологический словарь [Текст] / Л.А.Карпенко. – М.: Политиздат, 1985. – 213 с.
62. **Касымова, Б. ж.б.,** Изучаем кыргызский язык. [Текст] / Б.Касымова ж.б. – Ф.: Мектеп, 1991. – 280 с.
63. **Качалова, К.Н.** Грамматика английского языка [Текст] / К.Н.Качалова. – М., 1994. – 160 с.
64. **Кенжебаева, Д.** Котормонун лингвистикалык маселелери [Текст] / Д.Кенжебаева. – Бишкек, 2005. – 138 б.
65. Кыргызские пословицы, поговорки и изречения [Текст] / Сост. и пер. Сыргабек Шамбаев. – Ф.: Мектеп, 1979. – 340с.
66. **Китайгородская, Г.А.** Методика интенсивного обучения иностранным языкам [Текст]: Учебное пособие 2-е изд., испр. и доп. / Г.А.Китайгородская. – М.: Высшая школа, 1986. – 103 с.
67. **Коджаспирова, Г.М.** Педагогика [Текст] /Г.М.Коджаспирова. – М.: Проспект, 2010. – 656 с.
68. **Коноваленко, М.Ю.** Теория коммуникации [Текст]: учебник для академического бакалавриата / М.Ю.Коноваленко, В.А.Коноваленко. (2-изд. перераб. и доп.). – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 416 с.
69. **Кононов, А.Н.** История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период [Текст] / А.Н.Кононов. – Л.: Наука, 1982. –360 с.
70. Конспекты интегрированных уроков гуманитарного цикла. 5-7 класс: Книга для учителя [Текст] / Под ред. А.Б.Малюшкина. – М.: ТЦ Сфера. 2004. – 128 с.
71. Концепция поликультурного и многоязычного образования в Кыргызской Республике [Текст] – Б., 2009. – 47 с.
72. **Костомаров, В.Г.** Методическая проблематика двуязычия. Русский язык за рубежом [Текст] / В.Г.Костомаров, О.Д. Митрофанова. – М.: 1979, №6. – С. 67-73.
73. **Костомаров, В.Г.** Ещё раз о понятии «родной язык» [Текст] / В.Г.Костомаров. – М.: Русский язык ССР, 1991, №1.

74. Көп тилдүү билим берүү боюнча туруктуу программаны кантип иштеп чыгып, жайылтуу керек. Көп тилдүү билим берүү программаларын долбоорлоо жана жүзөгө ашыруу боюнча колдонмо [Текст] Автор түзүүчүлөр: / А.Стойнова, М.Глушкова. – Бишкек, 2017. – 254 б.
75. Кыргыз тили: Энциклопедиялык окуу куралы [Текст] Башкы редактору / Ү.Асанов. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек: Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети. – Б., 2004. – 694 бет.
76. **Култаева, Ү.Б.** Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы [Текст] / Ү.Б. Култаева. – Б., 2003. – 199 б.
77. Кыргыз ССРинин Борбордук мамлекеттик архиви, 47-30-55-90-91-ф.
78. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн “Улуттук Программасы” [Текст] – Б., 2014. – 20 б.
79. Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн Алкактык Улуттук куррикулуму [Текст] –Б., 2010. – 74 б.
80. Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги. «Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы» [Текст] – Б., 2009. – 47 б.
81. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы [Текст] – Б., 2003.
82. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам [Текст] – Б.: Бийиктик, 2004. – 32 б.
83. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциялары [Текст] – Б.: 1995. – 225 б.
84. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары [Текст] – Б.: 2006. –307 б.
85. Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар [Текст] – Б., 2015. – 40 б.
86. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст] – Ф.: Илим, 1988. – 238 б.

87. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Соңку редакциясы [Текст] – Б., 2009. –32 б.
88. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] – Ф.: Илим, 1986. – 324 б.
89. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] Ред. / Э. Абдуллаев, Д.Исаев. – Ф.: Илим, I т., 1984. – 740 б.
90. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] – Ф., 1980. – 323 б.
91. Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги Кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары [Текст]: Усулдук колдонмо. – Б., 2006. – 277 б.
92. **Леонтьев, А.А.** Психология общения. 2е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
93. **Львов, М.Р.** Словарь-справочник по методике русского языка: Учебное пособие для студентов пед. институтов [Текст] / М.Р.Львов. – М.: Просвещение, 1988. – 240 с.
94. **Майорова, М.А.** Английский язык. Интенсивный курс [Текст]: учебное пособие / М.А.Майорова, Л.А.Шанская. 2-изд. испр. и доп. – Самара: НОУ. ВПО. “Сага”, 2013. – 248 с.
95. Макал-лакаптар: мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору [Текст] Түзүүчү / А.Алсеитов. – Б., 2005. – 132 б.
96. **Мальцева, Д.Г.** Страноведение через фразеологизмы. Учебное пособие[Текст]: пособие по немецкому языку / Д.Г.Мальцева. – М.: Высшая школа, 1991. – 176 с.
97. **Мамбетакунов, Э.** Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Э.Мамбетакунов. – Б.: КНУ им Ж.Баласагына, 2006. – 108 с.
98. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.Мамбетакунов. – Б., 2002. – 148 б.
99. **Мамбетакунов, Э.** Активные формы и методы обучения [Текст] / Э.Мамбетакунов. – Б., 2007. – 45 с.
100. **Мамбеткалиев, С.** Интенсивный курс киргизского языка [Текст] / С.Мамбеткалиев, К.Токтоналиев, А.Горн. – Б., 1996. – 176 с.

101. Мамлекеттик тил: проблемалар жана милдеттер [Текст]: // Илимий-практикалык конференциянын материалдары – Б., 2003. – 208 б.
102. **Манликова, М.Х.** Научно-педагогическое основы этнокультуроведческой лексикографии [Текст] М.Х. Манликова. – Б.: Мин-во образ-я и науки КР, 2015. – 515 с.
103. **Манликова, М.Х.** Этнокультуроведческие основы [Текст] М.Х.Манликова. – Б.: Мин-во образ-я и науки КР, 2017. – 472 с.
104. **Манликова М.Х.** Спорт – посол мира [Текст]: Этнокультуроведческие учебное пособие по русскому языку. – Б.: Айат, 2018. –320 с.
105. **Маразыков, Т.С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы. [Текст] / С.Т.Маразыков. – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
106. **Маразыков, Т.С.** Текст – маалымат алмашуунун негиздери [Текст] Т.С.Маразыков. – Б., 2014. – 64 б.
107. **Маркова, И.Ю.** Английский язык [Текст] / И.Ю.Маркова, З.К.Максимова, Б.М.Вайнштейн. – М., 2003. – 298 с.
108. **Масленко, Э.А.** Интенсивные обучения иноязычной речи на основе общения [Текст] / Э.А.Масленко. – Куйбышев, 1986, – 69 с.
109. **Маслова, В.А.** Современные лингвистические направления. Методические рекомендации. [Текст] / В.А.Маслова. – Витебск: ВГУ им. Машерова, 2003. – 37 с.
110. Материалы конференции международной комиссии ЮНЕСКО по вопросам образования в XXI веке [Текст] – Б., 2003. – 238 с.
111. Мектепке бирге. Вместе в школу. Биргаликте мактабга. Мультимедияттуу коомдун шартында билим берүү чөйрөдөгү мугалимдер үчүн колдонмо [Текст] / Автор түзүүчүлөр: А.Стоянова, М.Глушкова. – Бишкек, 2010. – 136 б.
112. Министерство образования и науки КР. Краткие статистические данные по общеобразовательным школам Кыргызской Республики на начало 2010-2011 учебного года. [Текст] – Б., 2011. – 63 с.

113. **Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин компетенттүүлүктүн негизинде окутуу [Текст] / В.Мусаева. – Б., 2014. – 100 б.
114. **Мюллер, В.К.** Большой англо-русский словарь. В новой редакции, 210000 слов, словосочетаний, идиоматических выражений, пословиц и поговорок. Издание 3-е [Текст] / В.К.Мюллер. – М.: Издательский дом Ринол Классик, 2005. – 832 с.
115. **Назарбекова, К.У.** Кыргыз тили. ЖОЖдордун улантуучу топтору үчүн [Текст] / К.У.Назарбекова. – Б., 2002. – 230 б.
116. **Нусубалиева, Е.Ш.** Формирование межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в условиях педагогического вуза [Текст]: автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01./ Е.Ш.Нусубалиева. – Б. 2006. – 29с.
117. **Орусбаев, А.** Языковая жизнь Киргизии [Текст] / А. Орусбаев. – Ф., 1990. – 96с.
118. **Орусбаев, А.** Социолнгвистика [Текст] / А.Орусбаев. – Б.,1997. – 105с.
119. **Орусбаев, А.** Русский язык как этнокоммуникативный компонент двух и многоязычия в Кыргызстане [Текст] / А.Орусбаев. – Б., 2003. – 227 с.
120. **Орусбаев, А.** Социолнгвистическое состояние коммуникативной среды в Киргизии [Текст]: Материалы научной конференции. –КРСУ, 2003 – С. 22-25.
121. **Осмонов А.** Тандалган чыгармалар. I том [Текст] / А.Осмонов. – Б.: Салам, 2014. –596 б.
122. **Осмонова, В. К.** Кыргыз тили боюнча тесттердин жыйнагы [Текст] / В.К. Осмонова. - Бишкек: Бай принт, 2017. – 164 б.
123. **Осмонова, Ч.Т.** Взаимосвязь кыргызских народных традиций и современных методов стимулирования в развитии нравственно-трудовой активности младших школьников [Текст]: автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01. / Ч.Т.Осмонова. – Б.: 2000. – 22 с.
124. **Өмүралиев, Б.** Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу [Текст] / Б.Өмүралиев, З.Жумакунова. – Ф., 1979. – 136 б.

125. **Пассов, Е.И.** Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст]: научное издание, 2-е издание / Е.И.Пассов. – Москва: Просвещение, 1991. – 222 с.
126. **Пассов, Е.И.** Урок иностранного языка [Текст] / Е.И.Пассов, Н.Е.Кузовлева. – М., 2010. – 391 с.
127. **Пассов, Е.И.** Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению [Текст] / Е.И.Пассов. – М.: Русский язык, 1989. – 276 с.
128. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учебник [Текст]: / Под ред. С.А.Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.
129. **Пидкасистый, П.И.** Педагогика. Учебное пособие для пед. вузов и колледжей [Текст] / П.И.Пидкасистый. – М.: Пед. Общество России, 1998. – 31 с.
130. **Подласый, И.П.** Педагогика. Учебник [Текст] / И.П.Подласый. – М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.
131. **Ранкут, М.** Интегрированное обучение предмету и языку в подготовке студентов педагогических специальностей. Руководство для педагогов ВУЗов [Текст] /М.Ранкут, К.Дайн. – Нарва, Эстония, 2016. – 76 с.
132. **Рогова, В.Г.** Английский язык за два года [Текст] / В.Г.Рогова, Ф.М.Рожкова. – М.: Просвещение, 2003. – 384 с.
133. **Розенталь, Д.Э.** Русский язык. 10–11 кл. Учебное пособие для общеобразоват. учеб. заведений [Текст] / Д.Э.Розенталь. – М.: 2003. – 384 с.
134. **Рысбаев, С.К.** Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун технологиялары. Илимий иликтөөлөрдүн жыйнагы [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б.: 2008. – 64 б.
135. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б., 2014. – 281 б.

136. **Рысбаев, С.К.** Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуп үйрөтүүнүн илимий негиздери [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б.: БММдин технология басма борбору, 2002. – 87 б.
137. **Саалаев, Ө.** Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] / Ө.Саалаев. – Бишкек, 2009. – 170 б.
138. **Сартбаев, К.К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К.К.Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 308 б.
139. **Сарылбекова, З.** Коммуникативные основы обучения кыргызскому языку в старших (10-11) классах в школах с русским языком обучения [Текст]: дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. / З.Сарылбекова. – КНУ им.Ж.Баласагына, – Б., 2007. –153 с.
140. **Сарылбекова, З.** Кыргыз тилин кырдаалдык негизде окутуу [Текст] / З.Сарылбекова. – Бишкек: КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. – Б., 2013. – 245 б.
141. **Скалкин, В.Л.** Коммуникативное упражнения на английском языке : пособие для учителя [Текст] / В.Л. Скалкин – М.: Просвещение, 1983. – 128 с.
142. **Соссюр, Ф.** Курс общей лингвистики [Текст] / Ф.Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 432 с.
143. **Соосаар, Н.** Интерактивные методы преподавания. Настольная книга преподавателя, часть I [Текст] / Н.Соосаар, Н.Замкова. – СП., 2004. –188 с.
144. Сынчыл ойлорду өнүктүрүүнүн негиздери. Дисциплиналар аралык программа [Текст] / Ж.Стилл, Мередиск, Ч.Темпл. – Б.: Кыргызстан-Сорос, 1998. I колдонмо. – 144 б.
145. **Супрун, А.Е.** Два типа двуязычия, транспозиция и интерференция [Текст] / А.Е.Супрун. – Русский язык в национальной школе, 1997. №5 - С.48-50.
146. **Супрун, А.Е.** Сборник упражнений по русскому языку для киргизской школы [Текст] / А.Е.Супрун, В.Д. Скирдов. – Ф.: Мектеп, 1985. – 176 с.

147. **Старков, А.П.** Обучение английскому языку в средней школе [Текст] / А.П.Старков. М., 1998. – 140 с.
148. **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования: учебное пособие [Текст] / Ш.Таубаева - Алматы: “Казак университеті”, 2015. – 220 с.
149. **Текучев, А.В.** Методика русского языка в средней школе [Текст] / А.В.Текучев. – М., 1980. - 410 с.
150. **Тернова, А.Б.** Кыргыз тили (чет элдик угуучулар жана студенттер үчүн) [Текст] / А.Б.Тернова, Ж.Т.Уразова, М.Примова, Ж.К.Ташиева. Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. – Б., 2015. – 186 б.
151. **Токтоналиев, К.Т.** Кыргыз тили [Текст] / К.Т.Токтоналиев, З.Сарылбекова, М.Т.Нуралиева. – Б., 2010. –398 б.
152. **Турсуналиев, Т.** Англис тилинин грамматикасы [Текст] / Т.Турсуналиев. – Б. : Мектеп, 1988. – 130 б.
153. **Турсунов, А.** Кыргыз тилинин тыныш белгилери [Текст] / А.Турсунов. – Б.: КТМУ, 2002. – 132 б.
154. **Турусбекова, А.Э.** Сынчыл ойлом багытында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери [Текст // Эл агартуу. - Б., 2005, №5-6. – 40-43-бб.
155. **Ушинский К.Д.** Избранные педагогические сочинения. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии (1861) [Текст] /К.Д.Ушинский. – М.:Издательство Академии наук РСФСР,1945. – 461 с.
156. Улуттук азчылыктардын билим алууга болгон укуктары боюнча Гаага рекомендациялары. - ОБСЕ, 1996.
157. **Чонбашев, С.К.** Сложные предложения кыргызского и русского языков [Текст] / С.К.Чонбашев. – Ф., 1980. –187 б.
158. **Чыманов, Ж.А.** Байланыштуу кепти окутуунун негиздери [Текст] / Ж.А.Чыманов. – Б.: 1997. – 96 б.
159. **Чыманов, Ж. А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] Ж.Чыманов. – Бишкек, 2009. – 488 б.

160. **Шанский, Н.М.** Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н.М.Шанский, И.Л.Резниченко, Т.С.Кудрявцева. – М.: Просвещение, 2010. – 324 с.
161. **Шанский, Н.М.** Основы словообразовательного анализа [Текст] / Н.М.Шанский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 56 с.
162. **Шейман, Л.А.** Вопросы преподавания русского языка и литературы в киргизской школе: Сборник статей, Вып.5 [Текст] / Под. общ. ред. Л.А. Шеймана. – Ф.: Мектеп, 1973. – С.103-196.
163. **Шейман, Л.А.** Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. - Часть I: Подходы. Цели. Принципы. Методы [Текст] / Л.А. Шейман. – Ф.: Мектеп, 1981. – 240 с.
164. **Шерба, Л.В.** Особенности учета русского языка при обучении английского языка в школах с узбекским языком обучения (5-8-кл.) [Текст]: дисс. канд. пед. наук. / Л.В. Шерба. – М., 1997. – 245 с.
165. **Эсеналиева, К.** Мамлекеттик тилди окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу [Текст] / К.Эсеналиева. – Б., 2002. – 68 б.
166. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь [Текст] К.К.Юдахин. - Москва: Советская энциклопедия 1985. Книга I – 530с., Книга II – 470 с.
167. **Baker, Colin** Bilingual Education and Bilingualism, Multilingual Matters [Text] / Colin Baker. – London, 2006. – 293 p.
168. **Banks, J.A.** Cultural diversity and education: Foundation, Curriculum and Teaching [Text] / J.A .Banks. – Boston, 2001. – 360 p.
169. **Banks, J.A.** Educating citizens in a multicultural society [Text] / J.A. Banks. – New York: Teachers college press, 1997.
170. **Bloom, H.** A mosaic of one hundred exemplary creative minds. Warner Books [Text] / H. Bloom. – New York, 2004.
171. **Cummins, J.** Bilingual children's mother tongue: Why is it important for education? [Text] / J. Cummins. Sprog forum, 7(19), – University Toronto 2001. – P. 15-20.

172. **Cummins, J.** Language Power and Pedagogy. Bilingual children in a crossfire [Text] / J. Cummins. – Clevedon, England, 2000.
173. **Liz and John Soars** Headway Intermediate Student's book [Text] / Liz and John Soars. - Oxford University Press, 2012. – 167 p.
174. **Marsh, D.** CLIL: The European Dimension. Actions, Trends and Foresight Potential [Text] / D.Marsh. - OUP, 2002. – 204 p.
175. **Murphy, Raymond** Essential grammar in use [Text]: Fourth Edition University Printing House, - Cambridge, UK, 2015. – 319 p.
176. The New Oxford Picture Dictionary, - USA, 1993.

ТИРКЕМЕЛЕР

1 - тиркеме

<<БЕКТЕМИН >>
Н.Исанов атындагы КМКТАУнун
биринчи проректору, техн.и.к.,
доцент Саткыналиев Т.Т.

ДОЛБООР

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим
министрлиги
Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш транспорт
жана архитектура университети
Кыргыз тили кафедрасы жана чет тилдер кафедрасы
ЖОЖдордо көп тилде билим берүү программасын киргизүү
планынын үлгүсү

Жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүү боюнча сунушталган окуу программасы Кыргыз республикасынын мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык “Кыргыз Республикасынын көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясынын”(2009), Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тажрыйбасынын негизинде түзүлгөн “Көп тилде билим берүү программаларын долборлоо жана жүзөгө ашыруу боюнча колдонмунун”(2017) жана “Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүү программасын киргизүү” боюнча Жогорку Кеңештин токтомунун (2016) негизинде түзүлдү.

Түзүүчү: Маматова К.Б.

Түшүнүк кат

Көп тилде билим берүү – бул конкреттүү инсандын билим алуу каражаты катары кеминде үч тилди пайдалануусу, бул тилдерди өз-өзүнчө бөлөк сактабай, бүтүндөй тилдик тажрыйбасынын негизинде тилдерди байланыштыра колдонуу менен коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруусу, көп тилди билүү аркылуу ошончо тил ээлеринин маданиятын, каада-салтын, тарыхын өздөштүтүүсү. Ошондой эле ар кандай

чөйрөдө, ар түрдүү кырдаалда ал чөйрө колдонгон тилде баарлаша алуусу ж.б. Коомдун өнүгүшү, ааламдашуу процесстери, маалымат каражаттарынын көп түрдүүлүгү жана көп тилдүүлүгү, эл аралык кызматташтыктын өнүгүшү азыркы адистин көп тилдүү жана көп маданияттуу сапаттарга ээ болуу муктаждыгын көрсөтүп турат. Буга байланыштуу билим берүү процессинде жаш муундарга дүйнөлүк деңгээлдеги ааламдашуунун алкагында элдин көөнөрбөс баалуулуктарын жеткирүү, аларды мурас катары келечек муундарга калтыруу менен турмуштун түрдүү кырдаалдарында ыкчамдык менен ыңгайлаша билген көп маданияттуу жана көп тилдүү компетенцияга ээ болгон Кыргызстандын жаңы муунун өстүрүү абзел.

Көп тилде билим берүүдө ар кандай улуттагы адамдар менен мамиле жасоого, чоочун чөйрөдө ыңгайлаша билүүгө үйрөтүү, көп түрдүү маданий чөйрөдө ийгиликтүү кесиптик ишмердикти, татыктуу жашоону камсыз кылган көп тилдүү жана көп маданияттуу компетенцияларга ээ болгон жаш муундарды тарбиялоо социалдык жана педагогикалык маанилүү маселеге айланууда. Демек, көп тилде билим берүү аркылуу – көп маданияттуу коомдогу ынтымакты бекемдөөгө, улут аралык баарлашуу маданиятын өнүктүрүүгө, чыр-чатактарды алдын алууга, жана ар кандай улуттун өкүлдөрү менен болгон мамилелердеги өзгөчө касиет болуп эсептелген сабырдуулукка, өз ара түшүнүүчүлүккө, көтөрүмдүүлүккө ж.б. касиеттерди калыптандырууга жетишүүгө болот.

Жогорудагы касиеттерди калыптандыруу кыргыз тилин көп тилдүү аудиторияда экинчи тил катары окутууда этномаданий баалуулуктарды өздөштүрүү б.а. өзүнүн этномаданий бөтөнчөлүгүнүн нарктуулугу сыяктуу эле башка адамдардын да этномаданий бөтөнчөлүгүнүн нарктуулугун таануу менен коштолуп, студенттерди көп түрдүү маданий чөйрөдө өз улутунун маданиятынын үлгүсү болууга тарбиялоо, көп маданияттуу жүрүм турум мамилелеринин калыптанышына оң таасирин тийгизет деп ойлойбуз.

Бул программада жогорку окуу жайларында көп тилде билим берүүнүн орчундуулугун негиздөө, көп тилдүү билим берүүнү окуу жайларында

киргизүү эмне үчүн зарыл экендигин түшүндүрүү, программаны сынактан өткөрүүнүн натыйжасында окуу жайлары келечекте эмнелерге жетишүүнү көздөй тургандыгы жөнүндө сөз болот. Сунушталган программаны көп тилде билим берүүнү жайылтуу ишине тартылган бардык деңгээлдеги окуу жайларында колдонсо болот.

Кыргыз Республикасында көп тилде билим берүү программасын киргизүү боюнча Жогорку Кеңештин 2016-жылдын 30-июндагы токтомунун негизинде “2017-2030-жылдары көп тилде билим берүүнү системалуу түрдө киргизүүнүн жана аны өнүктүрүүнүн программасы” кабыл алынды.

Кыргызстандын окуу жайларында көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруу 10 жылдан ашык убакытты талап кыларын унутпашыбыз керек жана ал 3 этапты камтыйт.

1-этап 2018-2020-жылдары көп тилде билим берүүнүн ченемдик-укуктук базасын түзүү, дилгирлердин чыгармачыл тобун түзүү, педагогикалык жамааттын көп тилде билим берүү жөнүндө жакшы пикирин калыптандыруу жана кызыктыруу, программаны жүзөгө ашыруу ишин пландоо, кадрларды даярдоо ж.б. уюштуруу иштери жүргүзүлөт.

2-этап 2021-2025-жылдары окуу планына өзгөртүүлөрдү киргизүү, үч тилде курстарды ачуу, предметтерди экинчи үчүнчү тилде окутуу, башка өлкөлөрдүн окуу жайлары менен кызматташуу(CLIЛыкмасы боюнча), окутуучулардын көп тилде билим берүү жагынан кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү ж.б. Көп тилде билим берүүнү сынактан өткөрүүдө эне тил, мамлекеттик тил жана расмий тил системалуу түрдө киргизилет.

3-этап 2026-2030-жылдарда жогорудагы тилдерге англис тили кошулат. Көп тилде билим берүү программасынын эффективдүүлүгү жөнүндө тыянактар чыгарылат. Төмөнкү таблицада көп тилде билим берүү программасын киргизүү планынын үлгүсү берилди.

Көп тилде билим берүү программасын киргизүү планынын үлгүсү

Иштин аткарылышы	Негизги мазмуну жана аткаруу жолу	Отчет формасы	Күтүлүүчү натыйжалар	Жооптуу- тап
1- этап: Даярдык 2018-2020-ж.ж.				
1.Көп тилде билим берүүнүн ченемдик-укуктук базасын түзүү	Н.Исанов атындагы КМКТАУнун окумуштуулар кеңешинин көп тилде билим берүү программасын киргизүү жөнүндөгү чечими. КР билим берүү жана илим министрлигине кат.	КМКТАУнун окумуштуулар кеңешинин көп тилде билим берүүнү киргизүү жөнүндөгү чечими боюнча протоколдон көчүрмө.Көп тилде билим берүү программасын киргизүү зарылдыгы тууралуу КР билим берүү жана илим министрлигине кат.	Көп тилде билим берүүнү жүзөгө ашыруунун укуктук негизи	Ректордун инновациялык иштер боюнча орун басагы
2.Университет ичинде КБ боюнча эксперименттик группаларды, чыгармачыл топторду түзүү	Эксперименттик группалар,дилгирлердин чыгармачыл тобу түзүлөт.	Университетте эксперименттик группаларды,чыгармачыл топторду түзүү жөнүндө буйрук.	Университеттеги көп тилде билим берүү программасын жүргүзүүчү дилгирлер тобу	Окуу бөлүмүнүн башчысы

3. Университеттик жамааттын көп тилде билим берүү жөнүндө жакшы пикирин калыптандыруу	Көп тилде билим берүү программасынын артыкчылыктарын, мыкты жактарын көрсөтүү боюнча конференциялар, семинарлар, тренингдер.	Көп тилде билим берүү программасынын артыкчылыктары жөнүндө чыгып сүйлөө, презентацияларды өткөрүү.	Университет жамаатынын көп тилде билим берүү программасын киргизүү боюнча жакшы маанайы.	Чыгармачыл топ Маматова К.Б
4. Университет ичинде көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруу ишин пландоо	Окуу пландарына, сабактардын жүгүртмөсүнө, календардык тематикалык пландарга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилүүдө. Экинчи тилинде окутула турган предметтер аныкталууда.	Окуу пландары, сабактардын жүгүртмөлөрү, календардык тематикалык пландарды бекитүү	Көп тилде билим берүүнүн милдеттерин эске алуу менен түзүлгөн окуу пландарнын даярдыгы.	Окуу бөлүмүнүн башчысы
5. Окутуучуларды көп тилде билим берүү боюнча даярдоо жана кайра даярдоо	Көп тилде билим берүү жагынан окутуучуларды даярдоо жана кесиптик чеберчилигин жогорулатуу планы түзүлүүдө. Семинарлар, курстар, тренингдер ж.б. өткөрүлүүдө.	Көп тилде билим берүү жагынан окутуучуларды даярдоо жана кесиптик чеберчилигин жогорулатуу планы.	Көп тилде билим берүүгө тартылган окутуучулардын билим берүү жагынан кесиптик компетенттүүлүгү.	Ректордун инновация боюнча оюн басап
Иштин аткарылышы	Негизги мазмуну жана аткаруу жолу	Отчет формасы	Күтүлүүчү натыйжалар	Жооптуу-лап
2- этап: Негизги 2021-2025-ж.ж.				

1.Окуу планына өзгөртүүлөрдү киргизүү, көп тилдүү курстарды ачуу	Көп тилдүүлүктү өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү кошумча курстар ачылууда	Окуу планы, курстар-дын программалары.	Көп тилдүү курстардын программалары	Чыгармачыл топ Мамагова
2.Предметтерди экинчи (үчүнчү) тилде окутуу (CLIL ыкмасы), пайыздык катышы: 80/20, 70/30, 60/40, 50/50 ж.б.	Университеттин көп тилде билим берүү программасына ылайык, айрым предметтердин бир бөлүгү экинчи тилде, башка бөлүгү расмий/чет тилде жүргүзүлөт.	Сабактардын экинчи тилде даярдалган пландары жана усулдук иштелмелер, дидактикалык материалдар.	Студенттердин билимдери жана билгичтиктери экинчи жана үчүнчү тилде өздөштүрүлөт	Предметчи окутуучулар
3.Көп тилде билим берүү программасына тартылган окуу жайлары менен кызматташуу	Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашырып жаткан окуу жайлары менен келишим түзүлүүдө. Студенттер менен окутуучулардын биргелешкен иш-чаралары өткөрүлүп турат.	Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруу максатында башка окуу жайлары менен кызматташуу жөнүндөгү отчет.	Көп тилде билим берүү программасын киргизүү боюнча тажрыйба алмашуу. Студенттердин предметтик билимдерин, тилдик компетенцияларын өнүктүрүү.	Чыгармачыл топ Мамагова К.Б.

4.Окутуучулардын көп тилде билим берүү жагынан кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү	Университетте көп тилде билим берүү маселелери боюнча семинар дайым уюштурулуп турат. Окутуучулар көп тилде билим берүү боюнча республикалык жана эл аралык конференцияларга катышат.	Окутуучулардын көп тилдүү компетенцияларын диагноздоонун натыйжалары. Окутуучулардын өз алдынча билим алуу планын аткарышы тууралуу отчеттору, баяндамалары, илимий макалары.	Окутуучулардын көп тилде билим берүү жагынан кесипкөйлүк деңгээли, өз алдынча өсүшү, чеберчилигинин артышы кыйла жогору.	Ректордун инновация боюнча орун басары
Иштин аткарылышы	Негизги мазмуну жана аткаруу жолу	Отчет формасы	Күтүлүүчү натыйжалар	Жооптуу-пан
3- этап: Кортунду 2026-2030-ж.ж.				
1.Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруу натыйжаларын мониторингдөө студенттердин жетишкендиктерин баалоо	Мониторинг планы иштелип чыгып, бекитилүүдө. Көп тилде билим берүү шартында студенттердин жетишкендиктерин диагноздоо жана баалоо каражаттары иштелип чыгып колдонулууда.	Көп тилде билим берүү программасын мониторингдөө жыйынтыгы, студенттердин жетишкендиктерин диагноздоо натыйжалары боюнча отчет.	Көп тилде билим берүү программасын жүзөгө ашыруунун натыйжалары тууралуу жыйынтыктар.	Окуу бөлүмүнүн башчысы

<p>2. Көпчүлүк предметтерди англис тилинде окутуу (CLIL ыкмасы). Натыйжаларды талдоо.</p>	<p>Көп тилдүү билим берүү программасына ылайык көпчүлүк предметтер англис тилинде окутулат. КБ киргизүү натыйжаларындагы өзгөрүүлөр жана аны мындан ары жүзөгө ашыруу келечеги аныкталууда.</p>	<p>Сабактардын англис тилинде даярдалган пландары жана усулдук иштелмелер, дидактикалык материалдар. КБ программасын жүзөгө ашыруу натыйжалары жөнүндө отчет</p>	<p>Студенттердин билимдери жана билгичтиктери англис тилинде өздөштүрүлөт. КБ программасын жүзөгө ашыруунун эффективдүүлүгү жөнүндө тыянактар.</p>	<p>Предметчи окутуучулар</p>
---	---	--	--	------------------------------

Көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттерди кыргыз элинин көчмөн жашоо маданиятынын символу болгон – “Боз үй” жөнүндөгү билимдерин өнүктүрүү боюнча иштелип чыккан бир сабактын үлгүсү

Сабактын темасы: “Боз үй”

Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Кыргыз боз үйүнүн элибиздин турмушундагы маанисин ачып берүү. Боз үй жабдыктарынын, ага тиешелүү улуттук кол өнөрчүлүк буюмдарынын өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүн калыптандыруу.

Сабактын тарбия берүүчүлүк максаты: Студенттерди улуттук бай мурастарыбызды урматтоого, аларды баалай билүүгө, руханий дөөлөттөрүбүздү ыйык тутууга тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: Боз үйдүн макети, Боз үй жабдыктарынын сүрөттөрү, компьютер, экран, аудио, проектор ж.б.

Сабактын жүрүшү: Саламдашуу. Студенттерге боз үй жөнүндө кыскача (Slide) көрсөтүлөт жана талкууланат. Окутуучу кыргыз күүсүнүн коштоосунда сабактын ачылышы иретинде төмөнкү ыр саптарын айтат:

Түндүктөн нуру төгүлгөн,
Боз үйдө кыргыз төрөлгөн,
Боз үйдө бешик термелип,
Боз үйдөн кыргыз көбөйгөн.

Кыргыз эли көчмөн турмушту башынан кечирген доордо алардын негизги турагы болуп, боз үй болуп эсептелгендигин баарыбыз билебиз.

Силердин үй тапшырмаңар боз үй жөнүндө кыскача презентация даярдап келүү болгон.

1– студент: Боз үйдүн ичи. Боз үйдүн так ортосу – коломто, ага казан асылат. Төр – үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк жыйылып, шырдак, төшөк салынат.

2 – студент: Эпчи жак – үйдүн кире беришиндеги оң тарабы. Ага ала бакан орнотуп, ашкананы чий менен тосуп, тамак-аш идиш-аяк сакталат.

3 – студент: Эр жагы – үйдүн сол тарабы. Анда эркектердин кийими, куралы, ат жабдык жана башка буюмдары коюлган.

4 – студент: Улага – үйдүн кире бериши. Ага, адатта, отун жыйып, ээр-токум коюлган.

Угун түшүнүү иш-аракети

Биз азыр аудиотехниканын жардамы менен текстти угабыз.

Боз үй

Кыргыз эли өзүнүн сан кылымдык тарыхында өзүнүн көптөгөн дөөлөттөрү менен көркөм жасалма нарктарын жоготпой, асырап сактап келген. Атап айтсак, алар: эне тилибиз, каада-салтыбыз, ак калпагыбыз, арча бешигибиз, үч кыл комузубуз, түркүн өнөрүбүз. Анан, албетте, алардын төрүндө турган алп “Манасыбыз” менен аруу мүлк – Ак-өргөөбүз! Бул экөө бирин-бири толуктап турган, түбү бирге түгөй дөөлөттөр.

Боз үй – көчмөн жашоо маданиятынын символдук-синкреттик дүйнө таанымынын классикалык үлгүсү. Себеби, анда көчмөн элибиздин салттуу маданиятындагы жалпы жана өзгөчө белгилер, элдин чарбалык жана тиричилик турмушу ж.б. көптөгөн көрүнүштөр тегиз чагылып турат.

Байыркы кыргыздар боз үйдүн эшигин күн чыгышты каратып тигишкен. Бул – баскылык таза, кургак болсун деген эле утлитардык кызыкчылыкты эмес, күнгө болгон таазимди туюнтат. Күн чыкканча түндүгү тартылбаган үйдү өлүк үй деп эсептешкен.

Боз үй – бул кыргыз баласынын дүйнөнү караган көзү, аны көрүп, кабылдап, билип, түшүнүп чагылдырган модели. Ошентип адамдын акыл-эсинде, ой-туюмунда, элес-сезиминде “дүйнөнүн кыргызча сүрөтү” калыптанып иштелип чыккан. Демек, боз үйдү жоготуп алуу – ааламдын бир жылдызын өчүрүп алуу менен барабар.

Текстти бир сыйра окуп чыгып төмөнкү суроолорго жооп издегиле:

1. Боз үй жөнүндө эмнелерди билет элеңер?
2. Боз үй кандай бөлүктөрдөн турат?
3. Эмне себептен кыргыздар боз үйдүн эшигин чыгышты каратып тигишкен?
4. Коломто боз үйдүн кайсы жеринде жайгашкан?
5. Боз үй тигилип турганда эмнеге окшоштурасыңар?

Жазуу иш-аракети

Боз үйдү ар тараптан карайлы деген тапшырмага өтөбүз. Мында студенттер үч топко бөлүнүп отурушат. Үч топко үч башка тапшыра берилет.

I топко: Боз үйдүн жабдыктары, ички-тышкы жасалгалары жөнүндө жазып берүүлөрү керек.

II топко: Боз үйдүн сөөгү(уук,керегеси) жөнүндө маалымат жазышы керек.

III топко: Боз үйдүн кыргыз элинин турмушундагы маанисин ачып берүүлөрү керек. (тапшырма аткаруу боюнча шарт төмөнкүдөй: кайсы топ биринчилерден болуп маанидүү туура маалымат жазса ошол жеңет).

Жыйынтыктоо: Суроо-жооп аркылуу сабакты жыйынтыктоо.

Баалоо: Студенттердин активдүүлүгүнө, өз алдынча иштөөсүнө, чыгармачылыгына жараша баа коюлат.

Үйгө тапшырма: турмуш-тиричиликке байланыштуу макал-лакаптарды таап келүү, боз үйгө кластер түзүп келүү.

3 - тиркеме

Көп тилде билим берүү аркылуу студенттердин өлкө таануучулук билимдерин тереңдетүү боюнча иштелип чыккан бир сабактын мазмуну төмөнкүчө:

Plan for the lesson

Сабактын планы

The aim of the lesson: to introduce the students with the history and sights of London; to develop speaking and reading skills; to enrich students vocabulary; to develop critical thinking.

Сабактын максаты: студенттерди Лондондун тарыхый жерлери менен тааныштыруу, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, сөз бйлыгын кеңейтүү, ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Expecting results: at the end of the lesson students should know history and sights of London in brief, they could ask and answer the questions and make a short story.

Күтүүлүүчү натыйжалар: сабактын акырында студенттердин ар бир элдин ордо калаасы – ошол улуттун тарыхын, маданиятын, улутка мүнөздүү белгилерин чагылдыра тургандыгы жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн калыптанышы.

Visual aids: multimedia projector, screen, computer, audio, hand-outs, interactive board.

Жабдыктар: мультимедиа, проектор, экран, аудио, карточкалар, интерактивдүү доска.

Methods of the lesson: training, question-answer, dialogue, individual work, pair work, group work.

Group	DAS – 1 – 18 14. 09.18.
date	
The theme of the lesson	London
The aim of the lesson	To introduce students with the history and sights of London; to develop speaking and reading skills; to enrich students vocabulary; to develop critical thinking.
Expecting results	At the end of the lesson students should know about the history and sight of London. Ask and answer the questions, make a short story.
Procedure of the lesson	
Student's action	Teacher's action

Introduction	Greetings with the students, Check up home task	Answer the questions, divide into pairs
Brainstorming	There are some pictures with the sights of London. Students look at the pictures and guess: what pictures are they? Where can you see these places of interest? What is the theme of our lesson?	Students try to guess the names of the sights and answer the questions.
Main part	<p style="text-align: center;">Listen to the text.</p> <p style="text-align: center;">London</p> <p>London is the capital of Great Britain. It's not only the capital of the country, it's a huge port, one of the greatest commercial, cultural, political, economic, and financial centers of the world. London is situated upon both banks of the river Thames. There 17 bridges across the river. It's population is about 10 million people. London is divided into three parts: The City, The West End and The East End. The City of London is the oldest part of London. There many offices, firms and banks in this part. The City of London is the financial center of United Kingdom. The West End is the center of London. There are many sights in this part. They are, for example, the Houses of Parliament with Big Ben, Westminster Abbey, the Tower of London, the British Museum, Buckingham Palace, St. Peter's Cathedral and many others. It's interesting that the clock "Big Ben" came into service in 1859. Big Ben is the biggest clock bell in Britain. It weighs 13,5 tones. The other interesting place is Westminster Abbey, which was founded in 1050. Many famous people were buried there. The Tower of London was fortress, then a prison. It was founded by Julius Caesar. It's a museum now. Buckingham Palace is the official residence of the Queen. It was built in 18th century . British museum is a very interesting place. It was founded in 1753. The library of this museum has a lot of books. The East End of London is the district for the working people. There are many factories,</p>	

	<p>workshops, docks there.</p> <p>1. True or false:</p> <ul style="list-style-type: none"> a). The population of London is 5 million people. b). Hundreds of years ago the Tower was a fortress. c). Big Ben is the smallest clock bell in Britain. d). London is the capital of Scotland. e). The East End is the part for the working people. <p>2. Unscramble the sentence:</p> <ul style="list-style-type: none"> a). Great Britain, of, capital, London, the, is. b). in, great, we, a, day, London, had. c). and, We, Westminster Abbey, visited, St. Peter's Cathedral. d). residence, the, Buckingham Palace, of, Queen, is, the. e). lies, London, banks, on, of, Thames, the, river, the.	
--	---	--

3. Match the pictures with the words:

- a). Big Ben
- b). Buckingham Palace
- c). St. Peter's Cathedral
- d). Westminster Abbey
- e). The Tower of London
- f). The Thames

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Conclusion	Home task: Choose one of the parts of London and prepare a presentation. Ask different questions to the text in Present Simple. Make up a dialogue with your partner in Past Simple.	Write home task, evaluate each other
------------	--	--------------------------------------

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде студенттерди көп маданияттуулукка тарбиялоонун модели

Кыргыз республикасы көп улуттуу өлкө болгондуктан ар бир өспүрүм муундун жүрөгүнө патриотизм, мекенчилдик сезимди орнотуу менен көп тилдүү, көп маданияттуу мамлекеттин жараны экендиги жөнүндөгү көз карашты калыптандыруу азыркы замандын негизги талабы болуп эсептелет. Өспүрүм муундарды кыргыз тили аркылуу кыргыз элинин тарыхый, маданий баалуулуктарын үйрөтүү менен бирге башка этностордун тилин, маданий баалуулуктарын сактоо жана өнүктүрүү негизги орунда турары анык болду.

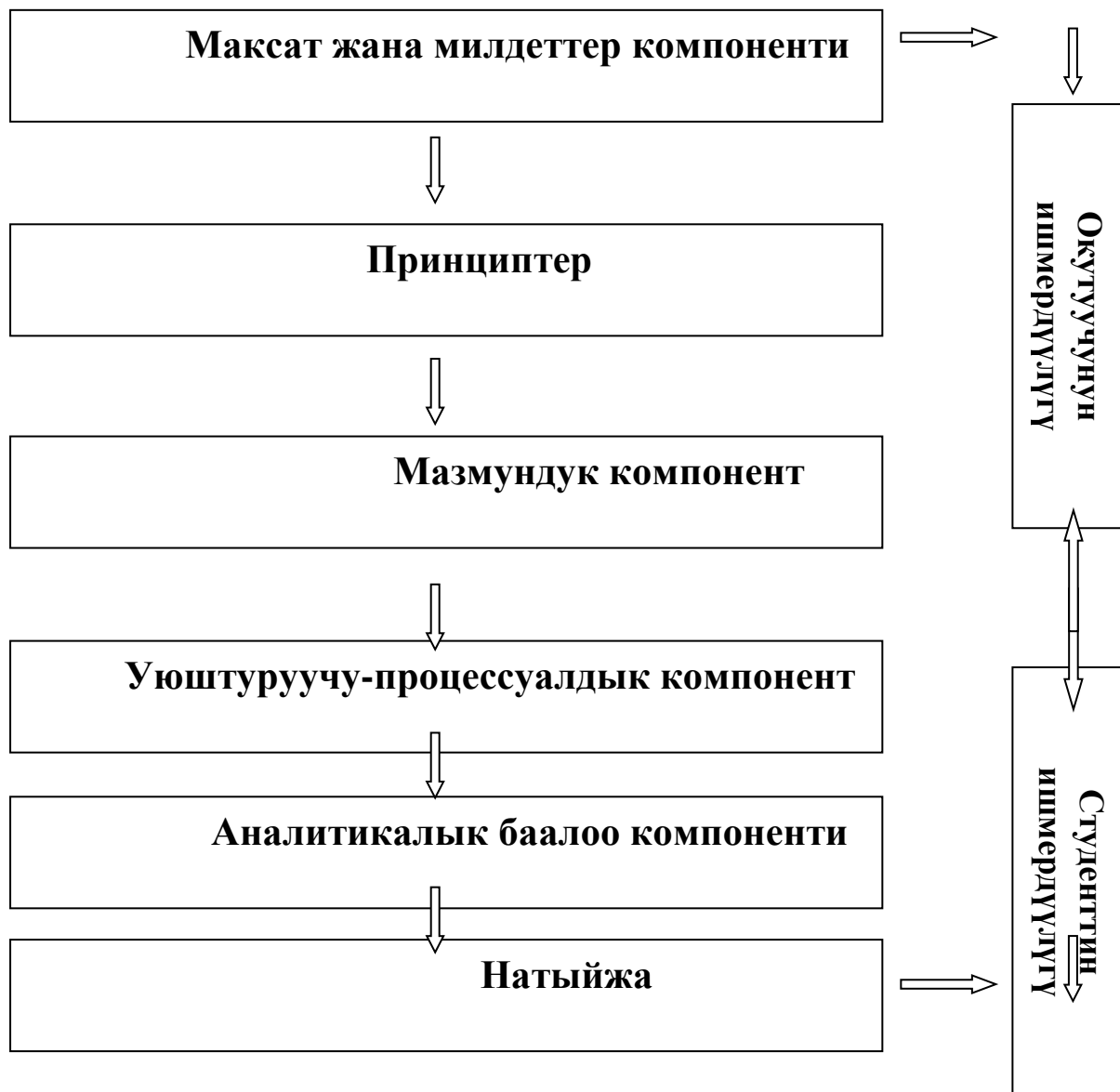
Көп тилдүү билим берүү аркылуу көп маданияттуулукка тарбиялоону ишке ашыруу максатында алдынкы окутуучулардын жана өзүбүздүн тажрыйбабызга таянуу менен атайын модель иштеп чыктык. Бул моделдин максаты студенттерге көп тилде билим берүү аркылуу көп маданияттуулукка тарбилоо. Моделде окуу процессинде студенттерге көп тилди үйрөтүү аркылуу көп маданияттуу билим берүүгө шарт түзгөн ыкмаларды колдонуу камтылат:

- көрсөтмөлүүлүк ыкмасы;
- шыктандыруу ыкмасы;
- өлкөтаануу ыкмасы;
- маданият таануу ыкмасы.

Моделде ар түрдүү улуттардын маданияты, каада-салты, үрп-адаты чагылдырылат. Студенттерге көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүүнүн эффективдүүлүгүн көрсөткөн критерийлер, студенттин башка маданият жөнүндө кызыгуусун, башка тилди үйрөнүүгө умтулуусун жаратат.

Көп тилдүү жана көп маданияттуу моделди анализдөө учурунда, бул моделдин бардык компоненттерин бириктирип, кыргыз тилин үйрөтүүдө студенттерге кыргыз элинин маданияты жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө өбөлгө түзө алгандыгына ынандык.

Көп тилде билим берүү шартында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу аркылуу студенттерди көп маданияттуулукка тарбиялоонун модели

Максат – студенттерге көп тилде билим берүү аркылуу көп маданияттуулукка тарбиялоо.

Милдеттер:

1. Студенттердин көп тилди билүүгө умтулуусун күчөтүү;
2. Кыргыз элинин маданияты жөнүндө билимин жогорулатуу;
3. Студенттерди башка элдердин маданиятын сыйлоого үйрөтүү.

Принциптер:

Эне тилдин эсебин алуу, баарлашууга багыт берүү, өлкө таануу, маданият таануу, көрсөтмөлүүлүк, окутууну индивидуалдаштыруу ж.б.

Мазмундук компонент:

1. Бир нече тилде баарлаша алуу;
2. Этномаданий өзгөчөлүктөрдүн нарктуулугун баалоо;
3. Башка маданияттарды үйрөнүүгө даярдыгын, ачык-айрымдыгын, кең пейилдигин көрсөтүү.

Уюштуруучу-процессуалдык компонент:

1. Психологиялык жагымдуу жагдай түзүү
2. Көрсөтмөлүүлүк, шыктандыруу, текшерүү ыкмалары.

Аналитикалык баалоо компоненти:

Критерийлер: студенттердин көп тилди билүүгө умтулуусу; студенттердин кыргыз элинин маданияты жөнүндө билимин кеңейтүүсү; студенттердин башка элдердин маданиятына сый мамиле жасоосу.

Натыйжа:

1. Студенттердин көп тилди үйрөнүүгө умтулуусу;
2. Студенттердин кыргыз элинин маданияты жөнүндө билимге ээ болушу;
3. Студенттердин башка элдердин маданиятынын өкүлдөрүнө сый мамиле жасоосу.

Иштелип чыккан модель студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүгө ылайыктуу усулдардын, каражаттардын, принциптердин комплексин, окуу материалдардын мазмунун тандап алууну өз ичине камтыйт.

Көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнүн максаты – бир нече тилдерди өздөштүрүү аркылуу ал тилдердин ээлери менен өз-ара мамиледе

болуп, алардын маданиятын, аларга карата болгон терс стереотиптерди жокко чыгаруу болуп саналат.

Бул милдеттерди аткарууда төмөнкү принциптерге таяндык: эне тилдин эсебин алуу принциби, баарлашууга багыт берүү принциби, аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби, окутууну индивидуалдаштыруу принциби, өлкө таануучулук принциби жана маданият таануучулук принциби. Ал эми моделдеги мазмундук компонентте көрсөтүлгөн тил боюнча (фонетика, лексика, грамматика) билимдер, улуттук маданият жөнүндө билимдер, көп тилде баарлаша алуу көндүмдөрү – кошумча билим программасынын негизинде ишке ашырылды. Мында практикалык методдор, көрсөтмөлүүлүк методдору, шыктандыруу методдору, текшерүү методдору колдонулду.

Бул процессти ишке ашырууда элдик педагогика (макал-ылакаптар, фразеологиялык бирдиктер, жомоктор, аудио-видеоматериалдар, мультимедиа технологиялар каражат катары колдонулду.

Демек, моделде көрсөтүлгөндөй студенттерге көп тилдүү билим берүүнүн максаты – башка элдердин маданияты жөнүндөгү билимдерин кеңейтүү, башка тилдерди үйрөнүүгө умтулуусун күчөтүү милдеттери аткарылды деп айтууга болот.

Эксперименталдык тажрыйба иштерин анализдөөдө көп тилде билим берүүшартында студенттердин кыргыз элинин маданияты жөнүндө билимге ээ болушу, алардын көп тилде билим алууга умтулуусу, башка элдердин маданиятына толеранттуу мамиле кылуу сыяктуу критерийлерге таянуу менен изилдөө ишибиздин аныктоо этабында студенттерге “көп тилдүүлүк жана көп маданияттуулук” түшүнүгүн кеңири мааниде жеткирип, ар түрдүү маданий чөйрөдө ыңгайлашууга, чөйрө колдонгон тилде баарлаша алууга, башка улуттар менен ынтымакта болууга тарбиялоо зарылдыгы жаралды. Ал эми сурамжылоолордун негизинде “Көп тилдүү билимге ээ болуу”, “Көп тилде баарлашууга умтулуу”, “Көп түрдүү маданияттардын өкүлдөрүнө жагымдуу мамиле жасоо”, “Көп тилдүү билим алуу – көп маданиятка ээ болуу” сыяктуу критерийлерди камтыган суроолорду жоопторду

анализдөөдө байкоочу группанын жана эксперименталдык группанын баштапкы деңгээлин “жогорку”, “ортоңку”, “төмөнкү” деп үч топко бөлүп талдадык. Бул маалыматтарды төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Студенттердин көп тилдүү билим алууга умтулуусунун психологиялык мүнөздөмөсү

Критерийлер	Деңгээлдер		
	жогорку	ортоңку	төмөнкү
Көп түрдүү маданият-тардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө билимге ээ болуу, көп тилде баарлашууга умтулуу	Терең жана так били-ми бар, сабырдуу мамиле кылат.	Жалпы түшүнүгү бар, көп тилде баарлашууга муктаж экендигин түшүнөт.	Көп маданияттуулук жөнүндө түшүнүгү жок, башка маданияттардын өкүлдөрү менен сүйлөшкүсү келбейт.
Көп түрдүү маданият-тардын өкүлдөрүнө жана алардын өзгөчөлүктөрүнө жагым-дуу мамиле жасоо	Көп түрдүү маданият-тардын өкүлдөрүн абдан жакшы түшүнөт, кайрымдуу.	Көп түрдүү маданияттардын өкүлдөрүн түшүнөт, бирок кайдыгер мамиле кылат.	Башка улуттарга агрессивдүү жана аларды жаман көрөт.
Көп тилдүү маданият-тардын өкүлдөрү менен баарлашуу жана мамиле түзө алуу билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө ээ болуу	Көп тилдүү маданияттардын өкүлдөрү менен дайыма кызматташат.	Көп тилдүү жана көп түрдүү маданияттардын өкүлдөрүнө токтоо жана сабырдуулук менен мамиле жасайт	Көп түрдүү маданияттардын өкүлдөрү менен дайыма урушат, алар менен кызматташуудан баш тартат.